تاریخ حسن

جلد اوّل

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

نسخۂ حمیدیہ

باہتمام

[illegible]

شائع

[illegible]

فہرست مطالب

بسم الله الرحمن الرحيم

سرنامۂ عنوان سخن و دیباچۂ بیان مدوّن بطغرائے غرای ستایش و ثنای شاہنشاہ بے ہمتائی حقیقی مزیّن و محلّی است کہ تاریخ دیمومیّت سلطنت او از بدایت و نہایت مُعرّاست و کارنامۂ قیومیت مملکت از استدلال دال مُبرّا خطبۂ عظمت و جلال او "تؤتی الملک من تشاء، و تنزع الملک ممن تشاء، و تعزّ من تشاء، و تذل من تشاء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکّۂ سطوت و استقلال او "لمن الملک الیوم لله الواحد القهّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور، و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازہار مسطور، فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد ہر دم ناسق و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع ہمیشہ مسجّل و مستقبل، بریلغ بلیغ احکامات شہریاری او گرا سہ

[1] قرآن کریم، سورۂ آل عمران پارہ ۳ ؛ [2] سورۂ مومن پارہ ۲۴ ؛

منزل مرسول ومشمول و توفیق وقیع جهانداری او صحایف منزله اول معول ومحمول "له الملک وله الحمد وهو علی کل شئ قدیر"[3] نظم

تعالی الله شهنشاه جهان است — که ظل او همه صاحب قران است
جهانگیران که اکبر در جهانند — چو عالمگیر از وشاه جهانند
شهنشاهیش دایم بی زوال است — قوی قیوم وقادر ذو الجلال است

حبذا پادشاهی است که به قوت قدرت کامله خود وسعت آباد مملکت دنیا به ترصیص اساس نه گنبد آسمان و به تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاه نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق وشگرف کاری آن بآرایش چراغانه ثوابت وطوارق تابنده و از نمایش قنادیل سیاره درخشنده تماشاگاه شایگان بکمال خضارت ونضارت پیراست و پیکر کره غبراء درکنار دایه آب وهوا برضاعت چهار پستان[4] ارکان وباغذیه تاثیرات مختصه کواکب آسمان پرورده ظلمت کده آن از انعکاس انوار مشاعل تابنده نیرین به انفکاک لیل ونهار روشن کرده معسکرے بدیع معلق افراخت و موجب مقصود ومطلوب ارادت ذاتیه خود بر فرق آن بظهور موالید ثلثه[5] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون واقسام بوقلمون پیدا ساخته غلغله "انی جاعل فی الارض خلیفة"[6] در عالم بسیط انداخت ونوع انسان را به وفور مرحمت واحسان از جمیع موجودات اکلیل فاخره "ولقد کرمنا بنی آدم"[7] برسر نهاده سر بر آرای مسند خلافت وحکومت گردانید و کارگاه دنیا را

[3] سوره تغابن پاره ۲۸ ؛ [4] چهار پستان ارکان کنایه از عناصر اربعه یعنی آب و آتش وخاک وباد ؛ [5] جمادات ونباتات وحیوانات ؛ [6] قران کریم سوره بقره پاره ۱
[7] سوره بنی اسرائیل پاره ۱۵ ؛

باحداث بقاع و بلاد و امصار و مساکن و اسواق و اشیا و ما فیہا آرایش داد و نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہیکہ تختش ہر مکان است — بہ ملک آفرینش حکمران است
جہانداران دوراں شوکت اوست — پے تنظیم عالم حکمت اوست
بشاہ خاوری اکلیل زر داد — ز تاثیرش بہ بحر و کاں گہر داد
سکندر صارم از فرمان او آخت — ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد — طیور و انس و جاں فرمود منقاد
از و خاقان چیں ایں قانتیں یافت — از و قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زار روس داد او کوس شاہی — تصلّف می کند از کج کلاہی
از و موری چو تیمور جہاں شد — شبانی در زماں صاحب قِراں شد
جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد — مطیع حکم سلطان عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کاہ پیش گاہ عظمت و کبریا، سر دایرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین، کارگذار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و فساد، مہتمم ولایت آجلۂ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ العیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا۔ قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شارع منہ صدان عاصی، قامع متمردان فاسی،

کاسر اکاسرہ ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے ستو دہبان نہ رواق، خدیو جہاں کشا، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع وملجأ عالم، متاع ومفخر آدم، قسیم لبسیم الصفات، جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طٰہٰ خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعلمین"[۸]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است ۔ یلیواج از حضرت تنگری است[۹]
بہ نورش مواد ہمہ کائنات ۔ ظہورش مراد از ہمہ ممکنات
بہار جہاں را ہدایت ازو ۔ خزانِ زمان را نہایت ازو
بدیع البیان و فصیح اللسان ۔ شفیع جہاں و رفیع المکان
خور از چتر داران درگاہ او ۔ مہ از پاسداران خرگاہ او
خلافت گر خاص عالم پناہ ۔ حمایت گر امتِ پر گناہ
شفیعے جہاں را کشایش ازو ست ۔ شفیعے کہ مارا رہایش ازوست
شرف بین کہ در کشور کائنات ۔ نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات
خیابان او باغ ہفت آسمان ۔ بیابان او ساحت لامکان
چو دربان کیوان بر ایوان او ۔ سلیمان نگہبان بدیوان او
زدادار مختار کل در جہاں ۔ بادوار فرماں دہ سروراں
سزد نزل حق بر جنبش بردوام
علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

۸؎ قرآن کریم پارہ ۱۷ سورہ انبیا۔

۹؎ یلیواج وتنگری یعنی پیغمبر وخدا بزبان ترکیہ۔

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، اراکین کارگاہ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقویٰ، منہیان عرفان حقیقت و ہدیٰ، تاجداران کوکبۂ فخامت، نامداران دیدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا، محتسبان دفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سپید ابرار، "والذین معہ اشداء علی الکفار"[۱]

رؤس نجابت نصوص متین | فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبیٰ اتقیا رہنما | ہمہ پیشوا مقتدا مہتدا
ظہیران امت بشیران دیں | امیران ملت مشیران دیں
ازیشاں ہمہ تا بدور قیام | سعید و رشید و حمید و ہمام
باں آل و اصحاب سلطان دیں | فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً باں چار مہر جلی | ابوبکر و فاروق عثمان علے
مصابیح امت مآب ہمہ | مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں | ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ مہتر و بہتر و شاہ دہر | ہمہ سرور و رہبر دیں ز دہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ | کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

۱؎ قرآن کریم پارہ ۲۷ سورۂ محمدؐ

کوس قت‌دار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رهنمای شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و وطویت مبشر به خطاب خالق بیچون- «الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون»[11]

ولایت مآب و معلی جناب ‌ ‌ ملقب بالقاب شیخ شهاب[12]
علم سهروردست چون نام او ‌ ‌ بعالم بسیط است انعام او
ز فیضش شده بهره‌ور خاص و عام ‌ ‌ که کهف امان است و فخر انام
سبیل نجات و دلیل هدی ‌ ‌ کفیل عصاة و خلیل خدا
چراغ فلاح و سراغ رجا ‌ ‌ مراغ صلاح و ایاغ عطا
اساس شریعت ازو استوار ‌ ‌ رصاص طریقت ازو زرنگار
چراغ حقیقت ازو روشن است ‌ ‌ مراغ هدایت ازو گلشن است
معارف ازو نشر اندر جهان ‌ ‌ عوارف بود لمعهٔ نور آن[13]

---

[11] قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ؛ [12] مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمة الله علیه (متوفی سنه ۱۱۸۹ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است- بقول دکتور براون روایتی که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است؛ فی الحقیقت شخصی دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مزبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید- عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است-

[13] درین بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنّف بطریق ایهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است؛

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب | منور شد از تاب آں آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں او | شدہ مست از جام عرفان او
از و شیخ حمزہ شدہ مقتدا[۱۴] | بکشمیر زد رایت اہتدا
درین ملک مملوک او شد تمام | اقاصی اداتی خواص و عوام
شدہ رہبر و سرور عارفاں | زدہ کوس سلطانی اندر جہاں
از و فیض باطن باہل سداد | رسد دمبدم تا بہ یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف او | نگنجد بصد دفتر اوصاف او
از و نام کشمیر والا شدہ | از و کوہ ماراں مطلّیٰ شدہ
از و جدّ من نور اسلام یافت[۱۵] | از و جان من در جہاں کام یافت
بد ربار او از سگے کم ترم | ولے از نگاہش غضنفر فرم

باین جیش پر عیش در روز حشر
الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

---

[۱۴] یکے از بزرگانِ دین و سرحلقہ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدانِ خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر | فوت شد در بست و چارم از صفر
رفت اکمل یافت فضل کردگار | عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[۱۵] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانۂ کفر موسوم بہ گنیش دتا تریہ کول بود ؛

امّا بعد مخفی نماناد کہ این مخطی محذوف منہی ملہوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شہر سرینگر کشمیر ستر اللہ عیوبہما و غفر ذنوبہما بہ خدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منتر صدر گردد کہ این ضعیف نحیف بہ علت قلت ممارست طبیعت و عدم مہارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل بیغارۂ اہل تعبیر نہ بود۔ امّا بہ مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقائی گرامی کہ در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود، در تنسیم و ترقیم این رسالہ اتفاق انتساق افتاد۔ و بروقت تقطیع لباس این عروس و ہنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تہیۂ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین این نمیقہ نگارین ازبسکہ الزم و متحتم بود لسعی بلیغ ہمگی شتی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید کہ متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشتہ بہ موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید۔

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[۱۶]، واقعات کشمیر از خواجہ اعظم[۱۷]

---

[۱۶] دریں ایام این کتاب از نادرات است۔ امکان است کہ در عہد مصنف نسخۂ وقایع کشمیر موجود بودہ و لعدہٗ ظاہراً از امتداد زمانہ مفقود شد۔ [۱۷] خواجہ اعظم متوفی ۱۱۷۹ ہجری۔ منشی اشرف علی استاد دہلی کالج در ۱۸۴۶ء ترجمہ اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اوّل در لاہور متن فارسیش بجامعۃ الطابع پوشید۔ غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلہ مطبوعات نمبر ۱۸۰۵ چاپ سنگی نمودند ؛

مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانۂ رضا، رام پور موجود است۔ ازاں جملہ یک در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۶ء نقل شدہ است۔ یک نسخہ قلمی این کتاب در کتاب خانۂ موقوفہ

بہارستان شاہی[۱۸] مشہور براز ہ ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۱۹]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو، تاریخ شاہنامہ[۲۰] محمد توفیق و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیرالدین پکلیوال، لُبّ التواریخ[۲۱] از مولوی بہاؤالدین، باغ سلیمان از میر سعداللہ منظوم[۲۲]، مختصر التواریخ از ملا عبدالنبی

عبدالسبحان منہ دیگرے در کتابخانۂ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۷۲)؛

[۱۸] از نادرات است مُصنّف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنۂ قدیمہ لغایت ۱۰۲۳ھ بیان نموده است۔ از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار برده است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۸۲۷۷ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبر ۵۰۷)؛

[۱۹] بقول صاحب "اقبالنامۂ جہانگیری" ملک حیدر چاڈوره عرصۂ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاه چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایّام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراه آقا و ولی نعمت خود بوده دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعۂ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصّہ اوّل) در کتابخانۂ تحقیقات علمیہ حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۳۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصّہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شده است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است مُصنّف اختصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کرده است (فہرست مخطوطات کتابخانۂ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۶ و نمبر ۵۱۰ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمۂ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ ادبی از محمد جابات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و قصائد ملا طاہر غنی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[24]، منتخب التواریخ[25]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمبر ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میونخ نمبرہ ۳۶۶ ؛

[20] رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن نمبرہ ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان بہو جل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

[21] نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمبرہ ۹۵۷ (A) موجود است

[22] فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد دکن نمبرہ ۲۰۵ ؛

[23] از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۸۰ھ ؛

[24] گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبر نامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است۔ مصنفش ذکر ماخذ ہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبرہ ۱۹۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت نامہ داشت ؛

[25] بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۳ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانۂ پیرس میوزیم نمبرہ ۶۲۸ بمع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانۂ موقوفہ عبد السبحان در کتابخانۂ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمبرہ ۵۱ ؛

از نراین کول، مجموعۂ تواریخ از بیربل کاچرو[26]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[27]، نارد رن باربار از مسٹر درو صاحب[28]، جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ فرشتہ[29]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درانی، قصص الہند[30]، واقعات ہند، گلدستۂ کشمیر، جام جہاں نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصے انعابات کوشیدہ قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف رویہ ترک داده ترتیب آں بریک مقدمہ و چہار حصّہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصّہ اوّل دربیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقۂ آں۔ حصّہ دوم در ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصّہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلائی تقوی شعار۔ حصّہ چہارم دربیان احوال شعرای بلاغت آثار۔

امّا در تمنیق ایں رسالہ چند چیز مشمول است :—

اوّل۔ بنا بر رعایت ابناء وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

---

[26] کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۱۴ ؛

[27] مراد از "ویلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است ؛

[28] "دی ناردرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو، مطبوعہ در ۱۸۷۵ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؛

[29] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ ؛

[30] تصنیف ہرگوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اُردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است ؛

کردہ بعبارت سادہ و متن سلاسہ انموذجے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہائی پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بود اگرچہ ایراد آں محل پیغارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنی خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف" بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تا کہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک ۱۳۰۱ از مکمن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول از منہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱، سنۂ عیسوی تاریخ نوک ۱۸۸۴ کاشمیر سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱ سنہ کلجگ تاریخ بے نظیر در ناظمان ۴۹۸۰ ولات کشمیر۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خود ستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ۔ نیازمند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استلاب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیازمند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلهن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نه کرده بود۔ این هیچ مدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمائے متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اوّل پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدورانه بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کنند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند[۲۱] اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند و قطب آں نقطۂ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیل در تعین سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر و جملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد و یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بود و حرکت دولابی نظر سکّان

۵؎۔ تصور افلاک اعتقاد مذاہب مختلفہ است۔ امّا نزد علماءِ سائنس آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا وحرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط بین دو سمت۔

بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را بیک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اوّل۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم سے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام ے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ درعرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است واو بسیؔ سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است وآنچہ از تعیین مدت دورہی واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہاست ورنہ بسبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آن ہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود۔

تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند درسی وشش ہزار سال دورہ تمام ے کند وتمامی ستارہ غیر از سبع سیّارہ درین ثابت اند۔

اکنوں بداں کہ حکما این فلک را دوازدہ حصۂ متساوی کردہ اند وآں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستا راست هر برج رسیده بمشابهٔ قاشهای خربوزه پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آن برج بهمان شکلے مسمے شد چوں حمل[۱]، ثور[۲]،
جوزا[۳]، سرطان[۴]، اسد[۵]، سنبله[۶]، میزان[۷]، عقرب[۸]، قوس[۹]، جدی[۱۰]، دلو[۱۱]
حوت[۱۲]۔ بزبان هندی میگه، بکه، متهن، کرک، سنگه، کنیان، تلا،
دریچک، دهن، مکر، قونب، مین۔ این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آن باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم وهمی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است و دیگر نظاهر است سیارها در آسمان هائے ماتحت اند۔ وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد۔ و این فلک را نیز دو قطب است و
درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود۔ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است ۔ چنانچه
ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب۔
فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آن دایره را منطقة البروج گویند۔
آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان هاي دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او دریک شبانروزی شود۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آن را اطلس خوانند۔

اکنون دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابہ مرکز است در وسط حقیقی آن۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است درین جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دویم بطرف جنوب در مقابل آن۔ و فیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و این خط موہومہ را دایرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ متساوی المقدار دایرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ماورائے این نہ خلاست نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آن اختلاف است بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قایم است و بر شکل سپر است

---

۳۲ - خط معدل النہار دایرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سر آفتاب برین دایرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض این تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ برین دایرہ سیر می کند ؛

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمثابۂ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بخود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است بآب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است بآب نہ بہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ در حالیکہ زمین بمثابۂ نقطہ ایست در دایرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[1] می نامند بنا بر استوا آنچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استواء زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمثابۂ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استواء ست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطۂ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جبالہا و خرابہا درہمیں محصور است۔

---

[1] خطیست موہومی کہ یک سر آں بشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکماء بعین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دایرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استواء ست ؛

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات در خواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تا کہ زمین از یک جہتہ مکشوف باشد۔ و حیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و متدخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک می نماید زیرا کہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہتہ مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بہ سبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آن است کہ آسمان قایم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصّہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصّہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصّہ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصّہ خلف آں تاریک

* تہی و خالی

می ماند۔ بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ ازما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن همی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الرأس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید درمغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بسبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب ازما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب درسال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود۔ زمین بحرکت خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند۔ درماہِ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و درماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ درماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایّام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم درماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہِ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہ ہندی۔

تغییر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمیں سبب در موسم ہا تغییر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصہ جنوبی از گردۂ حصہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و درششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستان مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود درآں ایّام تابش آفتاب برما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایّام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل [٣٦] میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ $\frac{٣}{٣}$١٠ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دائرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

[٣٦] ۔ محذوف در اصل نسخہ ؂

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[۳۷] میل۔ اگر یک ریل گاڑی[۳۸] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کنند۔

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع و کلاں[۳۹] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کنند۔ و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[۴۰] و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیراتِ حدّتِ آں ضروریست۔ آفتاب بموجبِ طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلق گرفتہ است۔ چہ ہر گاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ وہمچناں زمین از کرۂ سنگِ فلاخن بہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرہ نمی آید۔ بباعث اینکہ آفرینندۂ حقیقی ہر یک شی را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

۳۷ھ۔ صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین ۳۸ھ مراد از کالسکۂ بخار است ۳۹ھ بدانکہ کرہ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ادب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد۔ لیکن این اندازہ مخالف جمہور علما و جغرافیہ داں است۔ صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است ۴۰ھ بر صفحہ ۲۳ باید دید

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ۔ بہمیں خاصیت آفتاب کرۂ زمین را باستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین با آفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۴۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روی ماہ ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ درحالت بودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندۂ او برما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریای محیط بجوش می آید

۴۰ھ بُعد آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؎

که مد و جزر[41] آں واقع میشود و نیز وقتیکه درمیان آفتاب و ماهتاب زمین می آید خسوف ماه واقع گردد۔

عطارد۔ سه کرور و پنجاه لک میل (۳۵۰۰۰۰۰۰) از آفتاب بعید است[42] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زهره۔ شش کرور و شصت لک میل[43] (۶۶۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دور است و با کرهٔ زمین نزدیک بنا براں از ستاره های دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزده کرور و نود لاکھ میل[44] (۱۳۹۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعه دوربین داغهای بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغهای سیاه را زمین و داغهای سفید را برف تصور همے کنند

مشتری۔ چهل و هفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک هزار و سه صد مرتبه از گردهٔ کرهٔ زمین کلان و سه صد درجه گران و چهار ماهتاب شامل اوست[45] حوالیی آن حلقهٔ بسیار

---

[41] معمول است که اول هر یک ماه قمری آب دریائے محیط بسبب گردش مهتاب جوش می زند و از قرارگاه خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو هفته آخر که ماه در محاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایّام تحت الشعاع بر کنارهٔ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[42] صحیح اینست که سه کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلهٔ صحیح اش از آفتاب شصت و هفت کرور می باشد۔

[44] فاصله اش از آفتاب چهارده کرور و پانزده لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چهل و هشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر هشت ماهتاب است ؛

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل از آفتاب دور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دور است و ہمرہ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است[۴۸] فقط۔

اجرام سیارات۔ بداں کہ سیارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیارات مثل زمین موسم ہا خواہند بود۔ شاید کہ در بسیار سیارہ ابر و باران ہم می تواند بود۔ و بر نہ بودن آبادی درمیان سیارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیارات ازیں مثال بہ خوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

[۴۶] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہ ہا است کہ مشہور بایں نام است۔ و ہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذبور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتۂ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذبور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میدانیم۔ پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم ۔ پس بفاصلۂ شش صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم۔ پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروہ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورۂ خود جلد ختم ہمے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہای متعددہ است۔ بعلاوہ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آں ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب با آفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و با کاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی اورا کوہساری گویند شمس اللغات ۱۲

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرۂ زمین بحر محیط کہ آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جہتہ محیط است و ایں بحر محیط بالذات واحد است عمق آن تا نہصد میل[۵۰] یافتہ اند۔ و زیادہ ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصہ فرض کردہ اند۔ حصۂ اوّل کہ از بر اعظم جدید یعنی امریکہ تا ملک فرنگستان و افریقہ واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کردہ اند طول آں یک ہزار میل عرض از سہ ہزار تا چہار ہزار[۵۱]۔ حصہ دوم کہ حایل است درمیان بر اعظم جدید و بر اعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نہصد میل عرض دوازدہ ہزار میل[۵۲]۔

---

۵۰ درست نہ میل است۔ و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً از سہو کاتب شدہ است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از ہمہ زیادہ است۔ و در نواح جزائر جاپان تا نہ میل عمیق است ؛

۵۱ نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصلہ کہ مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است ہشت ہزار میل تحقیق کردہ اند و آنکہ مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشاں ہشت صد میل است و ایں از تمام فاصلہ کم است تا مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۳۰۰۰ میل است و ہمیں قدر فاصلہ مابین راس امید و لاپلاٹا است کہ بالترتیب در افریقۂ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛ ۵۲ مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند کہ از مشرق تا بمغرب از چہل میل تا ۸۵۰۰ میل رسیدہ است۔ مابین تنگنائے بیرنگ کہ انجا بر اعظم امریکہ و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصلہ شش چہل میل است و مابین کیلے فورنیا و چین ایں فاصلہ تا ۸۵۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیہ فاصلۂ مذکور درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از دہ ہزار میل متجاوز است مختصراً اینکہ علاقہ اینکہ بر او بحر الکاہل محیط است تخمینۂ رقبہ اش از پنج کرور تا دہ کرور مربع میل است ؛

حصّہ سوم۔ کہ از حد افریقہ برآمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوئی* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب ششش ہزار میل۔

حصّہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔

حصّہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصّہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصّہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا بران کرۂ زمین را دو حصّہ می شود، حصّہ شرقی و حصّہ غربی۔ حصّہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصّہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مورخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیان مکنون بود بہ ہدایت ایزد بیچون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ باعث مفاد افزوں گردید۔ ازبسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہٰذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۴۰۰ ابکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ھ۵۳ برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبۂ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ ۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلۂ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردمان در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

---

۵۳ تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذبور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادربا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویست بلا ثبوت زیراکہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلۂ قطب نما در سنہ ۱۳۰۰ء محل نزاع و بحث است زیراکہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالیٔ ادربا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود او ندارد۔ زیراکہ الۂ مذبور دریں وقت چیزے نو شمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

۵۴ کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ء، در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ بامریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کردہ کولمبس در سنہ ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعہ ۳ اگست سنہ مذبور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیبری گشت تعداد جہازرانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است ادمی خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند، اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ خوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

درشہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادان پرتگیز در فن جہاز رانی کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ بہم رسانید۔ روزے چند چوب خیزراں و مانند آں کہ بالوان نگار بزنگاشتہ و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بود یافتہ بسیار شادمان گردید بہ یقین دانست کہ بسمت مغرب مملکتے یا معمورۂ خواہد بود۔ مدّعا کہ گونہ آگاہی بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورۂ مظنون گردید۔ خواست کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و فرمارویان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نمودہ آں ہا دست رد بر سینہ التماس اُو نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بود بہ زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را بر حال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولا دیدہ شدہ گوانا ہانی بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

[۵۵] درست "جنیوا" است۔

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغی از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست ۱۴۹۲ء مطابق سنہ ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان برلب دریا جمع آمدہ، دربارہ حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہازیان بحرمان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارہ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و چیزہای نوبریدہ دیدہ ہمراہیان را تسلے نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر سنہ ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بنظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن اتواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ این ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چند کس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیش کش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ دپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک باچیزہای کم بہا باایشان داد ہفت روز دران جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن سپاہان درجہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں این واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلادہای آں سواد را قابض شدند۔ در ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نورا امریکہ نام نہادہ بدان شہرت یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[56] میل۔ از لیورپول تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[57] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[58] تا ساحل شرقی آں بقول بطلیموس[59] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہہ درجہ۔ و نزد اکثرے از جزایر خالدات[60] کہ منتہای غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

---

[56] صحیح پنج ہزار ویانصد میل است وآنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است ؛

[57] ۳۵۰۰ میل صحیح است ؛

[58] مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است ؛

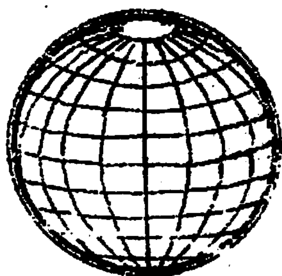
[59] "کلاڈیوس ٹلمیوس" ریاضی دان ومنجم وجغرافیہ دان مشہور بود۔ گویند مصری است۔ لیکن درست این است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب متداول است شخص مذبور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب این است کہ سہ صد سال قبل از مسیح بود۔

[60] مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مؤرخان اسلام ہمین را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند۔ مسافت درجہ ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد۔ و دقیقۂ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔ و ثانیہ حصّہ شصتم دقیقہ۔ اما خط استوا خطے است فرضی کہ مابین قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین شروع شدہ بر گنگ دژ و جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[۱]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا مغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین

[۱] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف ایں قدر کہ در ازمنۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت حصّہ منقسم کردہ بودند ؛

تاحدِ شمال ہفت حصہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چہار فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آں دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۰۸۷ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت ۔اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع ۔اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سرخ و سفید فقط۔

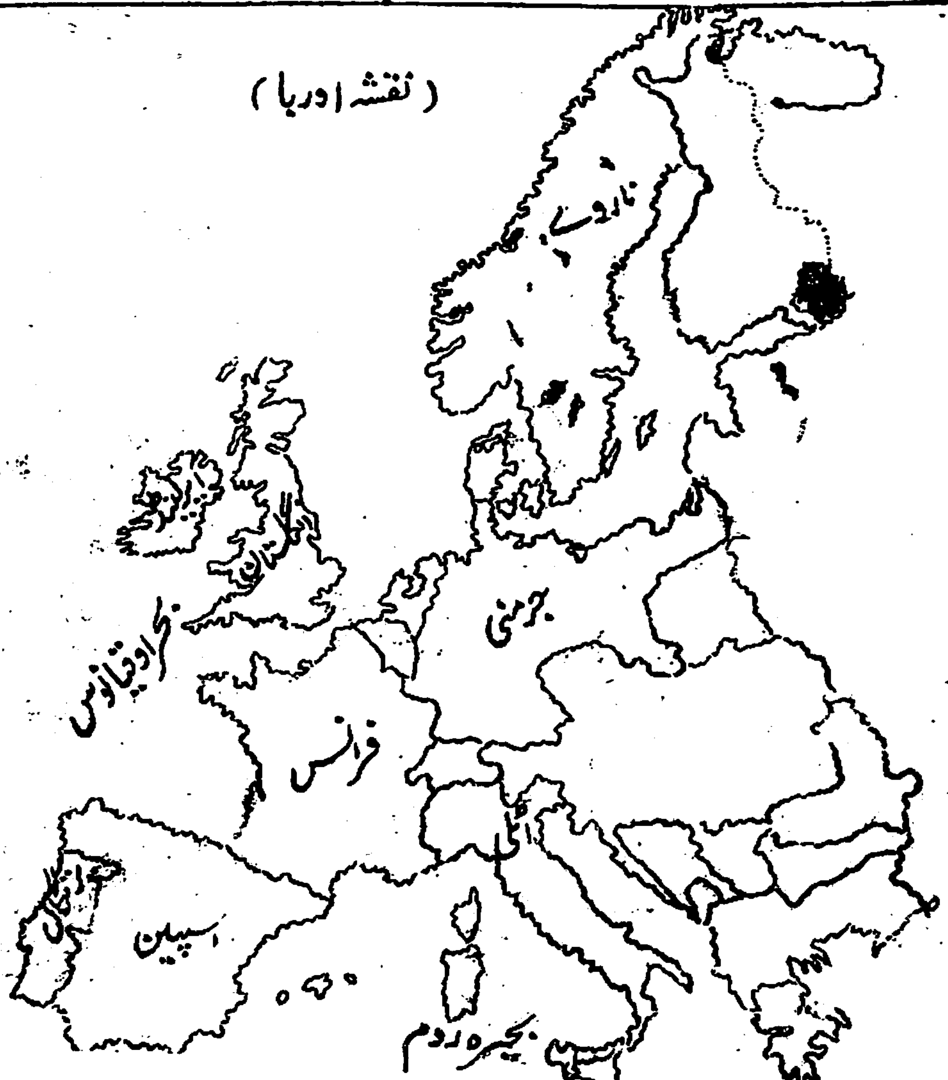
قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سہ حصہ یورپ[۱]- ایشیا[۲]- افریقہ[۳] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصوّر کردہ اند۔

تشریح سلطنت ہای یورپ[۱۲]

یورپ من جملہ حصص اربع خورد تر است طول آن میان شرق و

[۱۲] باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادی مملکت ہائے اوریا و آسیا و افریقہ و امریکہ درین جا مذکور است تعلق بقرن نوزدہم سنہ میلادی دارد۔ اما اکنون در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۸-۱۹۱۴ و ۱۹۴۵-۱۹۳۹) تغیرات اہم واقع شدہ است ؛

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں ہشتاد و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک۔ فی میل ۸۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ ایں است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اول انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اول برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورب[٦٣] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

[٦٣]۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔
سلطنت آسٹریا۔
مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلان۔ نفر شماری کرور و ہفتاد و ہفت لک و ہشتاد و شش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسائے۔
ممالک خورد جرمنی۔
دریں ملک سی و سہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ و بعضے ہارا ڈیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور و پنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن و بعضی یہودی۔
سلطنت سوئیزرلینڈ۔
درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بر بیست و دو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔
حکومت ڈنمارک۔
دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک و شصت و نہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔
سلطنت متحدہ سویڈن۔ مشتمل بر بیست و چہار صوبہ نفر شماری پہل و پنج لک و شصت و پنج ہزار و ششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔
ناروے۔
در حدود شمالی آں در موسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند و عرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد بسمت جنوب آں طول نہار ہژدہ ساعت۔ نفر شماری نوزدہ لک بیست و پنج ہزار۔ متصل آں لیپلینڈ نام شہر بیست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردماں آں جا کوتاہ قد

بقدرسہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصّہ می شود ازاں جملہ یک حصّہ در ایشیا است و یک حصّہ در یورپ و در حصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور و سی و شش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصّہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصّہ ایشیا است و یک حصّہ در یورپ ۴۷ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خودسر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

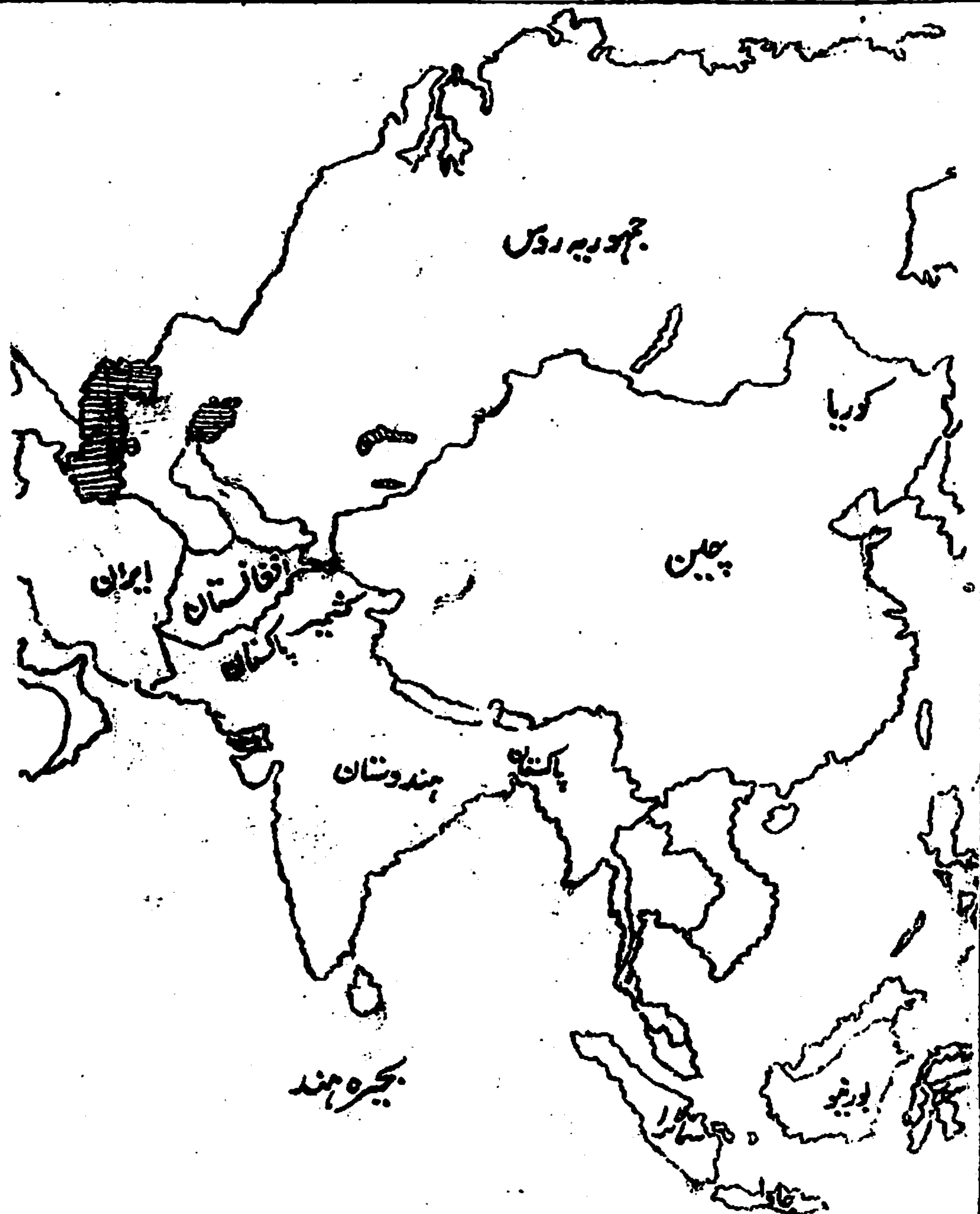
پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکسنی[۴۴]۔ درمیان آسٹریا و پروشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خودسر۔

---

[۴۴] سیکسنی ؎

لوبک ہمبیرت - بریمن -
آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر نود سر -
بویریا -
آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم -

(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آیندہ)

رومانیا۔

نفر شماری آں پنجاہ و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادئی آں ہفدہ لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگر[۶۵]۔

دو لک و پنجاہ ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبۂ آں یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفر شماری ہفتاد و نہ کرور و پنجاہ و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

درین ملک شش صوبہ کلاں واقع است۔ طول آں شش ہزار و ششصد میل عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماہ آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آں ہشتاد لک مردم۔ دارالسلطنت طفلیس ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبہ کلاں واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ جوروشلم آرمینیا۔ کردستان۔

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرداگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق "ایشیائی روس" بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [۶۷] شام۔ [۶۸] فلسطین۔

تاتار۔ یعنی ترکستان درضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر۔ یارکند تہن شن[۶۹]۔ بخارا وخیوا[۷۰]۔

وسط ایشیا۔ پنج صوبہ تاشکند۔ خجند۔ سمرقند۔ توقان[۷۱]۔ کلاجا

سائبیریا۔ دو حصّہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقے آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم وشرقے سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین۔ ملک ہائی بے شمار است۔ ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور اصل چین۔ منچوریا۔ منگولیا۔ تبت وکولیا[۷۲]۔ آبادی آں تخمیناً چہل کرور وپنجاہ لک مردم بمذہب بودھ۔ ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشند ومنچوریا دو کرور وچہل لک ومنگولیا بیست لک صحرانشین۔ وکولیا ولایتے است جزیرہ نما احوال آں چنداں معلوم نیست۔ وملک تبت تقریباً شصت لک۔

جاپان متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحرالکاہل شامل است نفر شماری ۷ کرور۔

ممالک جزیرہ نمائی۔ برہما۔ سیام۔ آسام۔ ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

[۶۹] تھیان شیان ؛ [۷۰] قدیم خوارزم ؛ [۷۱] صحیح خوقند ؛ [۷۲] کوریا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ وقندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۴۳]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، وسندھ و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، گورک، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۴۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون وسنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری ......[۴۵]

ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم[۲۵۰] دصد میل۔

تشریح افریقہ

حصۂ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

---

[۴۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل ست و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

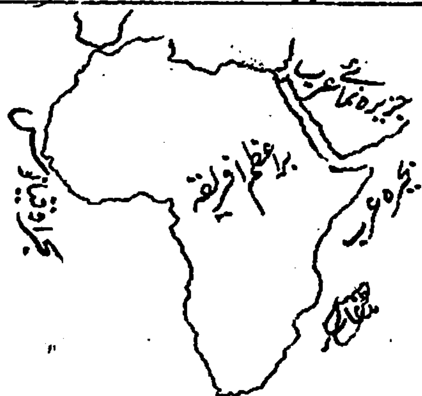
[۴۴] مراد از ریاست ہائے ہند۔

[۴۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

و پانزدہ لک مربع میل- آبادی[۶۷] آں بیست کروڑ و پنجاہ و ہشت لک آدمی فی میل ۷ تا ۱۰ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است -

بربر- دریں ملک[۶۸] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت - الجیریا- بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم - ٹیونس- بیست و یک لک نفر- ترپولیا- سہ صوبہ کلان است آبادی آں یازدہ لک و پنجاہ ہزار- صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا نایاب -

مصر- شامل آں چہار صوبہ کلان قاہرہ- اسکندریہ- روزنہ[۶۹] -

[۶۷] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است. جامع اللغات اُردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور ؛ [۶۸] علاقۂ شمالی افریقہ است کہ مابین مصر و بحر اوقیانوس و درشمال صحرائے اعظم واقع است - در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہا را از غلطی خط ہائے مختلف خیال کردہ ست ؛

[۶۹] صحیح "روزیٹا" است شہر بیست تاریخی معروف دریں جا در ۱۷۹۹ء سنگے یافتہ شد کہ بروے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از شے طریق قرأت مصری قدیم دریافتہ شد- آبادی ہفت ہزار

دمیاط[79] آبادی پنجاہ و پنج لک[80]۔ نوبیا یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹال[81] صوبجات آزاد۔ جزایر افریقہ پرتگیز مدیریا۔ کیپ واڈ سینٹ ٹامس۔ بر سنسر ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکہ شمالی دوم امریکہ جنوبی۔ رقبہ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کروڑ

[79] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب شمال شرقی۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذبور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن درین ایام صحیح آبادیش ۴۱,۸۷۰۰۰ را است :

[81] نیٹال :

[82] بر صفحہ ۴۵

و چہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔
گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ و سگ و گربہ و خرگوش دراں جا نمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔
روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدائش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔
کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔
صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خود سر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔
میکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبۂ کلاں آبادی نود و سہ[۹۳] لک سی و سہ ہزار مردم۔ ۹۳۳۳۰۰۰
وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

۸۲ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۵۰۰۰، ۶۷، ۱ مربع میل است و آبادیش ۰۰۰، ۰۰۰، ۱۷ نفر
۸۳ ۱۵۰۰۰ نفر؛
۸۴ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنزوک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیوفاؤنڈلینڈ۔
۸۵ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربۂ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریۂ متحدہ امریکائی بوجود آوردہ تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود؛

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔

گنی[86] منقسم بر سہ ریاست۔ برٹش گاینا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔

ڈنی زوپلا[87]۔ بیست وہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔

کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔

اکونڈر[88]۔ آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔

پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری

بولویا۔ سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک۔

برازیل۔ دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زرد الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔

پراگو۔ دریں ملک چای با فراط منکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم۔

ارگوئی[89]۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زرد ران جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار۔

آرکن ٹین لاپلاٹا کی ۹ سلطنت متحد، چہار دہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۹ لک ملک سرد سیبر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

---

[86] گی آنا

[87] ونزدیلا

[88] اکوبڈر

[89] یوردگوئے

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا۔ ملیشیا۔ آسٹریلیشیا۔ پولنیلیشیا۔ آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈیا[۹۰]۔ سماٹرا۔ جاوا۔ مدورا۔ نفر شماری یک کرور و نود لک مردم۔ در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔

بورنیو۔ دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک۔

جزایر فلی پائن۔ دوازدہ صد جزیرہ است۔ کوہ آتش فشاں بسیار دارد۔ آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلیبس[۹۱]۔ آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

نفر شماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفر شماری روی زمین موجب ہینڈرسین جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت وہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنجہزار میل مربع۔ ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت وہشت لک و پنج ہزار میل۔ فی میل ۲۷ انسان۔

---

[۹۰] درست سنڈا۔ نام مجمع الجزائر ملایا است۔ بقول صاحب جامع اللغات بدو حصّہ منقسم است۔ سنڈا کلاں و سنڈا خورد۔ اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمباوا وغیرہ را۔

[۹۱] مراد از جزائر "سلی بس" است۔

حصهٔ اول دربیان جغرافیهٔ کشمیر و کمیت و کیفیت و حالات متعلقه و متفرقه آن

خطهٔ دلپذیر کشمیر

خطهٔ کشمیر ولایتی است در حصهٔ ایشیا که سمت مشرق ایشیائی
چین و جانب شمال آن وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آن ایشیای
هند یافته می شود۔ و به موجب قرار داد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم
چهارم واقع است که عرض آن از خط استوا سی و پنج درجه و طول آن
از جزایر خالدات یک صد و پنج درجه است۔ و بحساب هندیان در اول
اقلیم چهارم واقع است چه عرض آن از خط استوا سی و چهار درجه و
هشت و نیم دقیقه و طول آن از جزایر خالدات یک صد و هشت درجه
است۔ و بحساب رصد بندان انگلشیه طول آن از گرین وچ که از
منسوبات لنڈن رصد گاه سلطانی است تا هاری پربت هفتاد و چهار
درجه و چهل و نه دقیقه و یک ثانیه است و عرضش از خط استوا سی و
چهار درجه و شش دقیقه و بست و شش ثانیه است و بحساب لٹی چوڈ یعنی
عرض البلد شمالی ۳۴ درجه پانزده دقیقه و لانجی چوڈ شرقی ۷۴ درجه و ده دقیقه۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شهر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر
پنج هزار و دو صد ۵۲۰۰ فیت انگریزی که عبارت از یک هزار و هفت صد
و سی و سه گز میباشد یافته اند و کوهستان منیع که حوالی آن مانند حصن
متین حاوی گشته اند تقریباً از هشت هزار تا هفده هزار فیت متفاوت
بلند خواهند بود۔ لهذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال
را برف می بارد۔ و کوهستان بلند که از سیزده هزار فیت مرتفع شده اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند و تا سیزدہ ہزار فٹ ذوبان[92] برف می شود۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مشابۂ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستان منیع کہ از گوشۂ مشرق و جنوب بجانب گوشۂ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع۔ طول آں بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[93] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تا ہشت فرسخ متفاوت و صاحبان سروے[94] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آں بر چہار گوشہ مقرر کردہ اند۔ گوشہ شرقی بر کوہ سناسر ناگ کہ در پرگنۂ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کروہ بالا است و گوشہ غربی بر کوہ اوڑی و گوشۂ شمال بر کوہ دل پورہ کہ از قلعہ گوریس بطرف دو کروہ است و گوشۂ جنوبی بر قلعہ کوہ کوثر نصب کردہ درازی خطۂ دلپذیر از مقام مربل کہ بر کوہ پرگنۂ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری کہ بر کوہ شیوہ لُورہ است یک صد و نہہ میل۔ و عرض آں از کوہ ہرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبۂ آں مربع و نکستر پنج ہزار و یک صد و چہل و دو میل و ہر میل پنج ہزار و دو صد و ہفتاد فٹ کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و شصت گز باشد۔ مورخ جدید مسٹر انس[95] صاحب در کتاب خود طول آں از حد ویری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل و عرض آں بدرجۂ اوسط بست و پنج

---

[92] گداختن ۔

[93] یک فرسخ بمقدار ہجدہ ہزار فٹ باشد۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی ۳½ میل خواہد شد ۔

[94] مراد از عمال محکمہ "سروے آف انڈیا" است ۔

[95] لارنس ۔

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است[۹۶]۔

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود[۹۷] عمیق و وسیع مابین جبال بلند و رفیع باب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ انصال جبال راہ برآمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت:۔

بزور و توانا چو آہر منے
بآدم خوری ریمنی پر فنے

---

[۹۶] ہمیں رائے قرین صواب است۔ [۹۷] قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت و سوم پنڈت "شری ور" "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادئ او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتدادِ زمانہ کشمیر گشت۔ بر تبیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چو عفریت خون خوارهٔ پرشکوه قوی هیکلے همچو یکپاره کوه۔

آں دیو بے همال در اوایل حال به تضرع و ابتهال پوزش برهمای ساخت و درجناب او تقرب حاصل کرده انعام یافته بود که درمیان آب هیچ کسے برقتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناه گرفته برقلال جبال اکثر اوقات می تاخت و به هرجا جانداراں را نهب و غارت همیساخت همچنیں تا دهور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور همی بود و خرابی و تباهی می نمود۔

بعدآں وقتے از اوقات کشف رکھیشر که نبیرهٔ برهماست برای طواف اطراف عالم بهر سوسیر و سیاحت کرده در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و به نسیم هوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گل گل شگفته بزبان حال می گفت۔ بیت۔

.زهے زهے چه مکان دلنشیں است

.بر روئی زمین ارم همین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیده متعجب گردید و از پیر مردے تطاول جلدبو که باعث خرابی آبادی بود معلوم ساخته دلش بدرد آمده بمقام نوبندن بر کمر کوه کوثرناگ یامتصل هیرپوره صومعه بنا نهاده تا عرصه هزار

بقیه صفحه ۵۰۔ که وقتے باعث شگافته شدن آں کوه شد که نزد قصبهٔ باره موله دیده می شود و نظرے به عقیدهٔ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان هیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و لایات گاندهار هم می شد۔ در قرن شانزدهم شاهان چغتائیه نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کرده بودند۔ و دریں ایام دارالخلافه کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اهالیان ایں ملک به "کشیر" مروج است ۞

سال۔ دراں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُر غرور التجا نمود۔ جناب عظمت و کبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای مدعائی خود مجاز گردید۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و از پیش گاہ داور کارگذاراں عالم خیر و شر برہما۔ بشن و مہیشر برقتل آں دیو بدگہر مامور گردید۔ پس ہر سہ نامدار تا مدّت بسیار با دیو خونخوار کارزار میکردند و برقتل او قادر نگشتند ہرگاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت مہری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ نعالا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود۔ چوں آب تالاب فرورفت جلدبو درکمین گاہ زمین متواری گشت و برہما۔ بشن و مہیشر ہم جاہای خود در گذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہِ بے نیاز التجا کردہ پذیرائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند برہوا طیران کردہ از کوہِ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ۔ برکمین گاہ جلدبو گذاشت تاکہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند۔ بعد دفع جلدبو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول وِن بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام کردند۔ القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آبہای خوشگوار

وچمن ہای بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیده ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمودند چنانچہ تا حال استھانہا* و باترا ہای آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کرده برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آورده دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مر نام نہادند۔ مر بہ لغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[98] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی موسوم بہ امرت ساگر در کوہ بندا چھل[99] بعبادت ایزد بے ہمال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم وبر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود کہ یک صد من سنگ در دست گرفتہ براه می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی ازو آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او داده اشاره بہ چاه نمود۔ آں پہلوان دلو در چاه انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاه کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا داده بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بده" کاشم وبر دلو از چاه کشید

[98] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مہابھارت وغیره از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[99] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در ولائت وندھیہ پردیش وفاق جمہوریہ ہند ۔ * مقامات متبرکہ و زیارت گاه

بجائی صد بقعہ بیک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خور و خواب در بندگی رب الارباب و خدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے درخدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم ویر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی برکوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ برمقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم ویر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیر تھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم ویر گفت کہ کسے آں تیرت ہارا بہ چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم ویر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم ویر تا عرصہ ہزار سال برکوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم ویر

آں را اشارۂ غیبی پنداشتہ درباره مولہ بہ مقام کھاده نیار اساس کوه را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب داده سوراخے بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تا کہ ستی سر خشک شده سطح زمین پدیدار گشت وسقف آں سوراخ تا عہد سندر سین موجود بود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم وبر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بود و باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمده بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمده دریں جا بود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جا کہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم وبر سرزده بود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تا کہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید مقولۂ مورخان متذکره بالا و بہ معائنہ علامات و نشانات موجوده معلوم می شود کہ ساحت ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بوده است و دراں زمان بر قلال جبال مرداں بود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بر کوه ہر موکھ و کوثر ناگ و دریلاق دچھن پاره و لولاب وغیره اکثر جا ہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کرده سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہا دون ہای سنگین کہ بکثرت استعمال صاف و لخشنده شده است بر موقع مشرب ہا موجود است

و به نظر تعمق بعضی جاها دانسته می شود که تا این جا آب بوده است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نظیر است که فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگین این خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین به خصوصیات پسندیده جنّتِ نظیر نام کرده اند۔ الحق ہمچنین خصوصیات دلنشین که متعلق این گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافته نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای این دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح رُوح و موجب صحّت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبیعت انسان محتاج به مروحه نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باران آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکه حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوه می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمده بے خلاف ... دہد مرده را جاں به تن بے گزاف

ہمه سال باشد ہوا معتدل ... نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہاي این گل زمین که از کوہستان برف آگین و از عیون و تالاب ہاي گزین که به سبیل انہار و جوئبار ہمیشه جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیده روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

به بین آب این بوستاں خوشگوار

لطیف و رواں بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح این دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رودبار در ہر جا اقسام سبزہ زارہای خضر ابسان قالین زمردین گسترده بکمال خضارت و نضارت خوش نما و روح افزا می باشند۔ بیت

زخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میانِ سبزہ و گل او فتادی

چہارم۔ بساتین این گل زمین کہ از سلاطین پیشیں بہ تعمیر رواق و منظرہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہا و ترتیب خیابان و چمن ہا و بہ توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیان روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گل است
ہزاران فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔ در حوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حادی گشتہ فضائی آں خوش و سواد آں دلکش از آبیاری قدرت باری کامیاب وبکمال خضارت و نضارت سر سبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب این گلستان برپائی استقامت استادہ اند و بمروحۂ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

ز رشک سبزہ زار کوہ کشمیر زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزارہای کوہستان این دیار بہ لطافت ہوا و نظافت فضا نزہت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیان ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنے جائے
دہد بوسہ دو صد گل بر کف پائے

ہفتم۔ دریں دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در بساتین و نخلستان و صحرا و پشتہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

* بالفتح شہریست در ترکستان معروف بہ حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام و خاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار و وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خون خوار و حشرات زہر دار مثل مار و کثردم و نہنگ و سنسار[۱] وغیرہ دریں ملک معدوم است و مخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد کسے را باکسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری و صنعت گری بر ہنروران امصار دیگر انہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند و غیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن و جمال ایں محال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

---

[۱] سنسار نہنگ بزبان ہندی ؎

نظامی [101]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
مقام خوبرویاں آں زمین است بخوبی رشک فردوس برین است

سعدی [102]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر پائے دل دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوانِ بابل ہمشیرہ گل رخانِ کشمیر

جامی [103]

ز کشمیری بتانِ دیں بر انداز دلم بت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی [104]

کشمیر از صبا روشن گر جمال است حسن سیاہ آں جا گرہست خال است

سنہ ۱۰۱ نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷) استاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در دے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار۔ لیلی مجنوں۔ خسرو شیریں۔ ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

سنہ ۱۰۲ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در سنہ ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در سنہ ۶۹۱ھ دینجا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد۔ صاحب تصانیف کثیرہ است۔ از انجملہ گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب اینہاں بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد

سنہ ۱۰۳ عبد الرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود۔ بتاریخ ۲۳ شعبان سنہ ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر سنہ ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم سنہ ۸۹۸ھ مطابق ۹ نومبر سنہ ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں در گذشت۔ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلی مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است۔ سنہ ۱۰۴ نام محمد طاہر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانۂ روزگار شیخ

سیزدہم۔ در پوران ہای قدیم و پوستکہائی فخیم نوشتہ اند کہ خطۂ کشمیر در سابقہ زمان سیرگاہ دیوتا ہا بودہ اکثر ہا دریں مقام مقام کردہ آثار و علامت آن ہا بہر جا موجود۔

چہاردہم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقۂ اسلامیہ دریں دیار عالی مقدار بہ عبادات و ریاضات تزکیۂ نفس و تصفیۂ باطن حاصل نمودہ معابد و مقابر آن ہا بہر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدہم۔ بر مصداق جنت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین دُر ہای آبدار و لآلی تابدار سُفتہ اند و بزبان نظم و نثر داستان ہا گفتہ چنانچہ مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و غنی[1] و ظفر خان احسن[2] و میر الٰہی۔ و طغرا[3] و عرفی۔ و فیضی[4] وغیرہ

---

[1] مسلسل[؟] محسن فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از ویک دیوان یادگار است کہ بنامش موسوم است در مطبع نولکشور لکھنو مدت شد کہ طبع شدہ ؎

[2] ظفر خان احسن متوفی ۱۰۷۳ھ مطابق ۱۶۶۲ء از امراء شاہ جہانی بود منصب ہزاری داشت۔ مدت العمر صوبہ دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنف شاہ جہان نامہ است ؎

[3] ۱۰۷۸ھ از شعراء عہد مغول است۔ بعہد جہانگیر از ہندوستان وارد کشمیر گشتہ بعد انتقال در گنج مدفون گشت

[4] نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعہد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد ہندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در ۹۹۹ھ در لاہور فوت شد و ہمانجا مدفون گشت تصانیف مختلفہ دارد مگر از انجملہ دیوانش کہ بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شہرت دارد ۱۰۰۸ھ معاصر عرفی بود و در عہد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در ہندیان فیضی شخص دوم است کہ اشعار فارسی مثل اہل زبان گفتہ۔ نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چہل و نہ سالگی در ۱۰۰۴ھ راہی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالہام مثنوی نل دمن و ترجمہ سریمد بھاگوت گیتا بسیار شہرت دارد ؎

در توصیف و تعریف این دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سندی:-

كَانَ الْكَشْمِيرُ لِسُكَّانِهَا جَنَّتُ عَدْنٍ هِيَ لِلْمُؤْمِنِينَ
قَدْ كَتَبَ اللهُ عَلَىٰ بَابِهَا مَنْ دَخَلَهُ كَانَ مِنَ الْآمِنِينَ

قطب*

ہزاراں ناز اے کشمیر بر باغ جہاں داری که در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفران داری
ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغوان داری

شاہجہان^۱۰۹

خورد آدم گندم از جنت کشیدندش بروں من که خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند با خواہش دل گفت که کشمیر و دگر ہیچ

ظفر خان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانہ چین است القصہ بہشتے است که بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے که بکشمیر در آید گر مرغ کباب است که با بال و پر آید

قدسی^۱۱۰

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

---

^۱۰۹ صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دور حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی :

^۱۱۰ حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت :

* سلطان زین العابدین :

فصیحی

نسبتِ کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار این بود باغِ سلیمان آں بود باغِ جناں

کلیم[۱]

چرا آشفتۂ اے چرخ دل گیر تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر

پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ ایں خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است دریں منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای ایں دو منطقہ باعتدال است در

[۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت - از بزرگ شاعران ہمدان بود - در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد - بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہاں بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت - از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہاں دیوان فارسی یادگار است - بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود - در نواح خانقاہ قدیم در گجن مدفون شد ؎

حرارت و برودت پس از منطقہ معتدلہ تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت جنوب شانزدہ ہزار میل سمت شمالی بمنطقہ ابرد است در حدود این منطقہ ہا شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و ہوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف و آب ہمیشہ منجمد می باشد۔ ازاں جاکہ خطۂ کشمیر در منطقہ معتدلۂ شمالیہ واقع است لاجرم ہوای این دیار در حرارت و برودت معتدلست۔ سوای آں کہ ہوائے بلد مرتفع بارد است و ہوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً ہوا اگر بواسطۂ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیط۔ ہرگاہ بواسطہ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جاکہ بلد کشمیر میان کوہستان برفین کہ ثلث اراضی آں زیر آب محجوبست یافتہ می شود ہوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل ہوا ثابت گردد بنا براں ہوای این دیار در تفریح روح و انتعاش طبیعت و تولید اخلاط صالحہ و تقویت اعضاء رئیسہ از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست کہ حاجت بمروحہ افتد و در موسم زمستان باوجود کثرت برف چنداں مضر نیست کہ باعث افساد بدن گردد بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبعی را درجلوہ می آرد و پرگنہ لعل و پھاک اعدل بقاع کشمیر است چنانچہ در موسم تابستان میان درۂ لار و درۂ شالمار علی الاستمرار در موسم بہار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید کہ تا ہنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستاں چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیماں برف کم تر می بارد۔ شاہاں پیشیں و سیّاحانِ یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رخ نام[۱۱۲] نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک تا لار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال و ملطف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

---

۱۱۲ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبی باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رخ" شد ؛

۱۱۳ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آن ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک۔ سٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آن ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؛

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت و خضارت از زمین رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہای اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن توت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالۂ تیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام و گل سرخ و یاسمن و گل کول و نسترن[۱۱۵] بضاعات خود صنایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند۔

دوم فصل تابستاں، کہ عبارت از ماہ ہار و ساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حدّت

---

[۱۱۴] دل و دماغ و جگر

[۱۱۵] درست کنول بفتح کاف، و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

[۱۱۶] مطابق جولائی۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیّاشاں برای کسب ہوا باطراف و دہات بیرون دوند۔ اوایل ماہ ہاڑ طول نہار کشمیر چہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد و قتیکہ باران برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ ژالہ گرگ و ژالہ متصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تشدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مرداں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولت برد برگ ریز می گردد و فضائی غبار ناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مرداں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] "الوان"

[119] گلیمہائے کہنہ چوں بہ صابون مالیدہ گردند نزدِ اہلیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئے در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغہای سیاه بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و با وجود کثرت البسہ و اقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماه پوه و ماگھ و پھاگن[۱۲۱] می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسد و مسام و مکدر حواس و منقوی معده و باه میگردد دراں زماں مردماں در و دریچہ بستہ کرده در مکان گرم مثل حمام وغیره می نشینند و در ماه پوه و ماگ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیاده بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روز ہا قیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ قطار ہای

کانگڑی

۱۲۱ مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماه ہائے تقویم عیسوی ۔

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند۔ و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری کٹ کشو گویند و دراں زماں فراز کوہستان رفیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باران موقوف می باشد و قریب ساحت زمین ہوا تیرہ و اندوہ گین گردد و موسم آں گاہے تا دونیم روز گاہے تا دونیم ہفتہ بعضے تا دونیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند۔ مردماں بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثل روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند در آں زمان بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مرداں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مرداں بارہای گراں بر داشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد میگویند کہ در سال ۱۰۰۰ ہجری موسم زمستان سخت مشکل بود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنۂ سایر المواضع پائین کہ بر کنارۂ تالاب اولر بسمت جنوب است و پرگنہ کہوامہ بجانب شمال دراں وقت مرداں سایر المواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوہامہ آمدہ بہماں راہ بارہای کاہ خشک بر دوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

۱۲۲ نام کشمیری ایں دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد۔ نزد علماء یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزد علماء سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اردو بہ "جہلم" معروف است ؏

بسیار افتاده بود و در ماه بساکه که برگ های چنار برابر پنجهٔ مرغ شده بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین رسته بود. آن زمان چهار ده راس اسپان از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اولر بامید خوردن برگ کاه که در عرض راه افتاده بود بطرف کوبهامه عبور کردند اسپان مذکوره در کوبهامه رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آن زمان یخ بندی تالاب استولر و برودت هوا گزنده و آفتاب محجوب و بهت منسدود بود و تالاب اولر مع جمیع تالاب ها بعد انقضای سه چهار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بهت هم انجماد پذیرد چنانچه در سنه ۱۰۶۷ و سال سنه و سال سنه ۱۱۹۵ و سال سنه ۱۲۳۱ و سال سنه ۱۲۴۸ و سال سنه ۱۲۹۶ هجری دریای بهت منجمد شده مردمان بسیار محنت کشیدند. ازان جاکه هوای زمستان این جا دشوار است موجب آن مردمان بلادِ دیگر درین ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان این جا را موجب عادت چندان دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستان هوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دران سال به باعث کمی آب اکثر جاها نقصان مزروعات متصور گردد.

ریاح کشمیر

باد جنوب در ماه ساون و بادرون بریخ کوه بانهال سمت جنوب بعد دوپهر روز تا شام وخفتن ابر سفید بمسافت یک دومیل حادی گردد بزبان کشمیری آن را داده وال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت که بصولت آن اشجار متحرک گردد برآمده در ساحت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درهم برهم سازد. گویند که به هبوب ریاح مذکوره محصولات این دیار پخته و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق های لامعه

متواتر و متراکم در کنارهٔ آسمان تا آخر شب جلوه می دهد و بعضے تجربه کار میگویند
که اکثر اوقات هبوب ریاح هفتم ساون شروع می کند و یازدهم ماه موقوف
می شود و هفدهم ماه ساون باز عود میکند۔

باد دبور۔ در اوقات متذکرهٔ بالا میان درهٔ کوه دچهنه و کهاوره سمت
مغرب از حدود پنجاب بعد دوپهر روز به شدّت می آید و از باره موله باطراف
منتشر گردد گویند به هبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزه عارض نگردد

بادشمال۔ در بعضی ایّام تابستان فراز کوه کرناه که آں را بزبان
کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشهٔ شمال و مغرب بر کنارهٔ آسمان خط های
شعاعی هویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ بر کند
می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوه دِچه بال میان گوشهٔ
شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند
بزبان کشمیر آں را دِچه واو گویند۔

کوهسار کشمیر

پیرامون ساحتِ ایں دیار کوهسار بے شمار مانند حصار تا مسافت
بسیار مسلسل و مخلخل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت
سر سبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار
و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادر کوه در کوه مغروس و اقسام و
الوان نباتات عجیب و غریب انبوه انبوه در هر جا بر زمین مفروش و بالای
آں کوهسار چشمه سار های بے شمار به هر سو جاری اما حدود آں کوهستان
شرقاً پیوسته است به مبادي لداخ و غرباً تا حدود مظفر آباد شمالاً تا دریاي

کرشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبۂ آں بقول انس[۱۲۳] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ و کتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید :-

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار و کوہیست در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و بر سر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آیدے گویند کہ سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ[۱۲۴] ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ نام نہادہ اند بلقب سداشو[۱۲۵] موکھ۔ بہ معنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی جی[۱۲۶] در جنم[۱۲۷] اول باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

۱۲۳ـــہ ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر لارنس صاحب "ویلی آف کشمیر" است ؛

۱۲۴ـــہ در پرگنہ لار رفعتش ۱۶,۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ پنڈت آنند کول)

۱۲۵ـــہ "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین و سکون داؤ نام یکے از خدائگان ہنود کہ باعتقاد شان آفرینندہ و فنا کنندۂ عالم است بُت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲) ؛ (۱۲۶ـــہ ۱۲۷ـــہ بر صفحہ آیندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزاست خصوصاً سرچشمهٔ هرموکهٹه گنگا[۱۲۵] جانب مشرق و سرچشمهٔ شیراسر سمت مغرب واقع. میگویند که الی حال هیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوه هرموکه عروج نه کرده است.

"ققف" چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قله اوسط مبادرت کرده بود. فی الحال به آشوب هجوم زنبوران معاودت نمود. الحال در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مطابق سنه ۱۲۷۰ هجری اول مسٹر جانسبین صاحب سرو بر براه کوهامه برائے نصب کردن نشان های کمپاس بر کوه مذکور با مردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قله ممتنع دشوار دانسته بر قله صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده بر فرق آن کمپاس نصب کرده رجعت نمود. بعد آن مسٹر منٹگمری صاحب افسر سروبر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اوّل رسیده بادِ صرصر هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند واحدے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندوان امروزه است. بنا بر تحقیق "مصنّف" کاشمیر شیوازم" مذهب شیو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمد و به قول "مصنّف" قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود. این مرد در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد. علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند. من جمله ازان هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیماتِ شیو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقاتِ علمیه" حکومت جمون و کشمیر اشاعت پذیر شده اند۔

۱۲۶ "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

۱۲۷ پیدائش اوّل

۱۲۸ "هرموکهٹه گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت. صاحب موصوف تا عرصۂ نہ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند بر قلّۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لہذا ہر جا کہ قلّۂ کوہِ ہرموکھ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوه سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدود پنجاب و جمّوں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سہ قلّۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹھہ نامند و ہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ بر قلالِ مذکوره تاحال کسے عروج نہ کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سروییر بر قلّۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ[۱۳۰] کاجی ناگ کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناه است۔ رفعتِ آں بقول

۱۲۹ھ کون سرانی کوثر یا وشنو پاد ایں تیغ ہائے کوه کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند۔ اینہا را قلّۂ برہمانیز گفتہ می شود (جمّوں اینڈ کشمیر سٹیٹ مُصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲)۔ ۱۳۰ھ کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اترچھی پوره واقع است (جمّوں اینڈ کشمیر سٹیٹ مُصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲) ۱۳۱ھ در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل ایں ہا کامراجیہ و مڈوراجیہ بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سرینگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں بایں نوع از علامت ہائے کہ صاحب راج ترنگنی ذکر نموده حد ایں تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیہ بر صفحہ آینده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ انگریزی[۱۳۳]۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔ صاحبان سرویر قلۂ آں با قلۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کردہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ و مرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰ فٹ[۱۳۴]۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس ٹن و منڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں مبدانبست پر از برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجود است۔ آنرا گنج می گویند آبش در نہر امراوتی یا سند لار می پیوندد۔

کوہِ براریال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کردہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست۔ رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلۂ آں ہمیشہ

(مسلسل) (محلات شاہی سابقہ) متعین می شود۔ (ان شننٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنفہ سٹائن صفحہ ۱۳۲)

۱۳۲ ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ

۱۳۳ "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲

۱۳۴ درست ۱۵۰۶۰ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ واڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

۱۳۵ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷ ۱۳۶ صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "دوڈا" نوشتہ است ۱۳۷ ایضاً صفحہ نمبر ۵ ۔

پُر برف - زیر دامنش بسیار چشمہ سار سر شار اند -

کوہِ افروٹھ - کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار و سی و دو[138] فٹ در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد -

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لارو پھاک واقعست - رفعتِ آں ۱۳۰۰۲ فٹ[139] - ہنود آنرا متبرک می دانند - و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد - مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند - ساون پورنماشی[140] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند -

کوہِ امرناتھ[141] - از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

---

۱۳۸ درست ..۵ ,۱۴ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۳۹ صحیح ..۵ ,۱۱ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۴۰ ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است - ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؎

۱۴۱ چہار منزل از پہلگام بطرف شرق - رفعتش ۸۹۰, ۷ افٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

۱۴۲ غار* امرناتھ بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است - در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند - روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

*متعلق بصفحہ ۷۶

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرِ آں غار امرناتھ جی[۱۴۲] موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ۔ ہمیں است جبالِ شامخۂ کشمیر۔ غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافران از فرق آں مے گذرند۔ بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر پنچال[۱۴۳]۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانب جنوب بعرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰[۱۴۴] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیانِ خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقتِ ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرقِ آں زیارتِ

کوہ مذبور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد و ہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذبور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنّف "راجہ ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۹۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸ — ۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است۔ مصنّف کتاب مذبور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳) ۞ [۱۴۳] قدیم "پیر پنت سال" ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶ ۞ [۱۴۴] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنّف کتاب مذبور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفرآباد ۱۲۰ میل است ۞

پیر محمد کہ از مریدان حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتل بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۲۵] می نویسد۔ جانب کشمیر جار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسم زمستاں مردمان آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہر گاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور دمرد مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمان مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۲۶] بر سبیل کوہ مذکور جنوب رویہ برمہب باد بر جہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجان ریاح مسافراں درمیان بر جہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقت ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد

کتل مربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۲۷] و از سرینگر بجانب گوشۂ

---

[۱۲۵] آنند کول زتشی ۰۰ر۹ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۲۶] مدت حکومت (۱۸۸۵ ــــ ۱۸۵۷ء)

[۱۲۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمان قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ ایں نام تا ایں زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را ناسی و ہشت رسانیدہ است۔ و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است ایں تعداد را چہل و یک بیان کردہ۔ و نزد صاحب "ان سٹنٹ" "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ ایں تعداد چہل دو است بیست و چہار در مراز و ہژدہ در کامراز۔
ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ اما در عہد سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد ایں ہا

مشرق و جنوب بفاصلۂ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد و ہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتلِ مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق و جنوب متصل نوبوک نے درعرض راہ مرد واردن واقعست۔ رفعت آں صاحبانِ سرویر یازدہ ہزار ششصد فٹ[۱۴۹] تحقیق کردہ اند۔

کتلِ رازدان آنگن[۱۵۰] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ[۱۵۱] درعرض راہ گوریج[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتلِ زوجہ بال[۱۵۴]۔ از سری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں یازدہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۵۶]۔ در موسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی وشش پرگنہ بماند۔ و درعہدِ خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذکور تا چہل و سہ پرگنہ جات رسید لیکن بعد ازاں بر تقسیم در اتباع انگلیسیاں در ہند در ہشت تحصیل کردہ شد (ان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") ؞

[۱۴۸] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ ؞

[۱۴۹] (ایضاً صفحہ ۶)

[۱۵۰] کوہ مذکور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

[۱۵۱] مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) ؞

[۱۵۲] گریز (ایضاً)

[۱۵۳] درست ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

[۱۵۴] زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ ؞

[۱۵۵] (ایضاً)

[۱۵۶] (ایضاً)

ہیجان باد اکثر اوقات متصادم باشد۔ ہرگاہ احیاناً در موسم سرما قافلہ بر آں گذر کند بہ سبب ہیجان باد کسے از قافلہ آشفتہ گردد و خود بخود برف در بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند۔ پس رفقای خود او را زدوکوب کردہ برداشتہ می برند ورنہ ہماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوہ جائے است کہ آں را برار آنگن میگویند ساکنانِ آں طرف قایل ہستند کہ دراں جا تصرف اجنہ است بعضے کسان جنیہ را بصورت عورت دیدہ او را برارماجی نام نہادہ اند گاہے درآں جا صدای نغمہ و ساز مسموع مے شود میگویند کہ دراں جا پیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تا کہ در عرصۂ ۱۰۹۰ھ شخصے از اولیاء اللہ مسمی شیخ عبد اللہ گزریالی[۱۵۷] درآں جا گذر کردہ از ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیدہ بر فرق کوہ و زیر دامن آں برجہای متین استوار ساخت و چند روز بہ مقام برار آنگن توقف نمود و بہ توجہ باطنی جنیاں را حاضر کردہ برای آں ہا نذرے معین ساخت یعنی مزدور از زاد راہ خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کند تا کہ ہر کسے بآسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است۔ ابتدای گگنہ گیر تا حدود زوجہ بال درۂ کوہسار بہ مسافت دوازدہ کروہ بسیار تنگ و دشوار گذار است از یمین و یسار کوہسار مانند حصار ایستادہ میان آں رود بارسندھ لار میگذرد[۱۵۸] و در ماہ ماگ و پھاگن تمامی کوہستان از برف مملوی باشد

[۱۵۷] بابا عبد اللہ گزریالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیہ الرحمۃ است۔ کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در ۱۱۱۱ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع گزریال پرگنۂ دنتر است ۞ [۱۵۸] رودبار مذبور مثل کوہ زوجیلا از درمیان کوہ ہرمکھ و کوہ امرناتھ گذشتہ نزد شادی پور شامل دریائے جہلم میگردد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵)

و آں وقت از تیغ کوه سنگی با پارهٔ برفی بجانب اسفل غلطیده می رود تا که برف را منطوی ساخته همچناں زور و شور می کند که تمامی برف اطراف ها لخشیده بکمال تندی از کوهسار بسیار فرود آمده به جانب یمین صعود می کند۔ باز هم چناں از کوهستان یمین به کمال جوش و خروش فرو رفته بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوهستان طرفه احوالے می باشد حتی که تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمده در نشیب آں دره جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود۔ بلکه بعضے اوقات تا عرصهٔ یک دو هفته آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راه مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماه جیٹھ[159] راه زوجه بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشهٔ شمال و مغرب منتهای پرگنهٔ اوتر۔ رفعت آں نه هزار و سه صد فٹ[160] بر فرق آں راه کرناو[161] جاری است از سرینگر به مسافت ۲۷ میل۔

انتباه سه کوه عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سه ستاره میزان بر سطح کشمیر نمایاں هستند کیفیت هر سه در ذیل گفته شود۔

تخت سلیمان۔ که قریب شهر سرینگر شرق رویه بطرف شهر استاده می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفته است۔

۱۵۹ه مطابق ماه مئی تقویم انگلیسی ؛

۱۶۰ه "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفه آنند کول صفحه نمبر ۴ ؛

۱۶۱ه کرناه ؛

نهی پوں پای پہ تخت سلیمان شود کشمیر شہر اُو نمایان

ملّا احمد[۱۶۲] در تاریخ خود رقم طراز است کہ حضرت سلیمان[۱۶۳] پیغمبر بر هوامی پرید و چندی بر فرق آں کوه آرمید لہذا آں کوه را تخت سلیمان نام کرده اند ایضاً در ۲۸۰۰ کلی[۱۶۴] راجہ سندیمان[۱۶۵] بت خانہ زیشٹی شور بر قلۂ کوه مذکور آباد کرده است بنا براں آں کوه را کوه سندیمان می گویند فقط شنکراچارج[۱۶۶] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز در مباحثۂ بوده ها بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوهِ شنکراچارج نامند و در زمان پیشین کوه مذکور را جیٹ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[۱۶۷] فٹ۔

ہاری پربت۔ مورخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستان شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوه سمیر بہ منقار خود

۱۶۲ه نواسۂ ملّا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنّفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

۱۶۳ه سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

۱۶۴ه کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰ سال است۔ نزد ایشان سہ دور اول گذشتہ اند و اکنون دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مردمان راست کردار بودند و در ترتا یگ ۳/۴ و در دواپر یگ ۱/۲ ایشان راست کردار بودند و در دور موجود ۱/۴ ایشان راست کردار اند۔ و گویند بعد از اختتام این دور از سرِ نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ خواهد آمد و ہمچنان تسلسل خواهد ماند تا کہ بعد از انقطاع ہزار ہا دور مثل آنها دنیا فنا خواهد شد۔ نمبرہ ہائے ۱۶۵ه و ۱۶۶ه، ۱۶۷ه بر صفحہ ۸۲

بر داشتہ آوردہ دریں جا بر سر جلد بو نہاد بنا براں آں لخت را ہاری پربت
می گویند (ہاری بہ معنے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ہا پردمن پیٹ
نام کردہ اند لہذا اہل ہنود آں را متبرک میدانند۔ مورخانِ اسلامیہ
کوہ ماراں نامیدہ اند در زمانِ باستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکز
دائرہ نمایاں بود چنانچہ زیر دامانِ آں قلعۂ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاہ شہر
پناہ موجود است اکنوں بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت
خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر
فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[168] موجود و بر کمر آں غرب رو بہ مکان شارکا دیوی

یں نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؛

۱۶۵ھ پسر راجہ راماند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد
۱۶۶ھ شمکر یا شنکراچارج نام مختلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم دید و مبلغ مذہب
برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰ - ۸۸ عیسوی زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود
شخصے مذکور باشندۂ مالابار یا کریلا است شنکراچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و
دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعیش ثانی شیو ابشمار می رود
کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند شنکراچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش
بایشاں زندہ جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم ٹوٹکا
است از شاگردانش یک کس آنندگیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؛ از بعض روایات
چناں معلوم میشود کہ شنکراچارج مذکور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ھ درست ... (اقتباس از دی
ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکردو مصنفہ آرتھر نیوی صفحہ ۴۸) ؛ ۱۶۸ھ عطا محمد خان
پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است چندے از جانب شجاع الملک پسر
تیمور شاہ حاکم کشمیر بود لبعدہ از ضعف او استفادہ نمود خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان
شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳) ؛

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل اسلام و نیز علامت مسجد ملا شاہ[169] و خانۂ داراشکوہ جنوب رویۂ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہک ٹینگ از سرینگر بہ فاصلہ ہفت[170] کروہ بہ جانب شمال قریب صفاپور برساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و برکمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[171]

دار اشس۔ واقع در پرگنہ ماچھامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ مقطوع و معرا و در ذیل آں موضع رٹسون و پیوڈارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[172] رفعت ... ۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستان این دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت مسطح

---

[169] اصلش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرۂ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخ وفاتش گفتہ۔ ع داد در توحید ملا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ؛

[170] ۲۵ میل انگلیسی۔ (نگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؛

[171] ایضاً صفحہ ۸۷ ؛

[172] از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگہ نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نہ شد ؛

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کشا و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگا رنگ ہر سو شگفتہ و سبزہ ہای خوش رنگ ہر جا رستہ در موسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چار پایان جمع کردہ فراز مرغزارہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایان کہ پسند شاہاں و سیر گاہ سیاحان دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آن نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگا رنگ زیادہ از بیست و پنج رنگ[۱۴۵] شگفتہ می باشد۔

۱۴۳؎ پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد ؛

۱۴۴؎ "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ان شئنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

۱۴۵؎ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است :۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نورالدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دوُر برنگ حمرا بہ غیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بہ مشابہ نوبۂ قالین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتی جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱۵۲] می گفتند در سنہ ۸۹ھ[۱۵۳] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہان مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بودند۔ دریں زماں عیاشانِ انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ)۔۔۔۔ چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

۱۵۲ایضاً

۱۵۳ درست سنہ ۹۹۰ھ است و آنکہ درمتن است غالباً سہو کاتب است۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے سنہ ۹۸۶ تا سنہ ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند۔

مرغزار سونہ مرگ مرغزار ایست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لار[178] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای زنگارنگ و سبزہ ہای دل پسند موصوف طول آں تقریباً دو کروہ عرض آں مختلف و در موسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جامیباشد و در اطراف جبال آں اشجار شمشاد و عرعر فراوان و ہوای آں درغایت رطوبت و خنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ دریں زمان سیاحانِ انگلستان آں مقام را پسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ یُلاقی است در کوہستانِ لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آں تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جاباران مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ از برگ مقطوع آں شیرمی برآید۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرتِ لبن بچہ ہای آں ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[179]۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراس رمہ ہا و گلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[180] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا بکثرت سبزہ زار و گل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران این دیار۔

ناگہ مرگ۔ مرغزار ایست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہامہ و

---

[178] بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار۔ و این پرگنہ ایست در علاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ ؛

[179] کھنہ مرگ ؛ [180] وبقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ" برنھ" در پرگنۂ لار ؛

لولاب[۱۸۱] درغایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ ییلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب وہوای دل کشا۔

وِجہ مرگ۔ مرغزاری است برکوہ وجہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ برسر راہ گوریس نکون گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

مہالشہ مرگ۔ برفرق کوہ برنہہ[۱۸۳] در ییلاق پرگنہ لعل بر سر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ در ذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ در ییلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] درغایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گل زنن ددر دراں جا بسیار متکون می شود و در موسم تابستان مردمان گوجر وشبانان از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج یہ مدہ دواب و مواشے خود دراں جاے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و برفرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ یا سرم دلو لاؤ ہر دو در علاقہ کامراج ؛ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما در وے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ؛ ۱۸۳ ایضاً ؛
۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول" بالاے کوہ برنہہ" چنانکہ مذکور شد ؛

۱۸۵ کرناہ ؛

راہ پونچھ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای زنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

نند مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واقع بطرف گوگل مرگ[۱۸۷] بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان نند مرگ دیہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دیوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ کہوری بر کوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بمسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای نبور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشین معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نندسر بسیار خوب۔

فام مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

۱۸۶ؔ وبقول آنند کول برسر راہے بطرف پونچھ ÷

۱۸۷ؔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ÷ ۱۸۸ؔ ایضاً

۱۸۹ؔ مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ÷

مرو [۱۹۰] - بالوان گلها و سبزه ها معروف.

مرغزار مرگن - بالای کوه چوگام جانب کوتهار سطح آن چهار کروه مربع و دران مرغزار گلهای دل فریب متلون می شوند و راه واڑون [۱۹۱] میان آن جاری است.

بڈمرگ - چراگاه دچهن پاره بالای کوه آڑو و منڈلن [۱۹۲] بسیار وسیع ازهار و سبزه زار دران جا بسیار پیدا وار. راه امرناتهه جی بدان صوب می رود زبه مرگ متصل بڈمرگ [۱۹۳] - بالای کوه مذکور به کمال خضارت و نضارت مشهور.

مرغزار سنگ سفید. مرغزاریست باب و هوا دل کشا فراز کوه سنگ سفید از راه چرار* حوالی آن چشمه ایست عجیب سیاحان جهان برای کسب هوا و سیر و صفا دران جا اکثر می روند.

استهان مرگ [۱۹۴] - ییلاقیست بر کوه دچهن پاره [۱۹۵] بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ها دل پذیر و بے نظیر درین زمان اکثر صاحبان سیاح برای شکار دران جا می روند و در سال سنه ۱۹۴۰ بکرمی لارڈ رپن وائسرائی کشور ہند برای سیر و شکار دران جا رفته بسیار خوش وقت شد.

۱۹۰ه و بقول مؤلف مرو بود نزد "واڑون" ؛ ۱۹۱ه ایضاً ؛ ۱۹۲ه ایضاً ؛ ۱۹۳ه ایضاً

۱۹۴ه استہان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه نمبر ۸۷ بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوہیچه ساسکت و پہلگام واقع است - رفعت ۱۰۰ و ۱۲ فٹ ؛

۱۹۵ه در علاقه مراز - بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بوده است ؛

* قصبه ایست که مزار حضرت شیخ نور الدین در آن جا واقع است از سرینگر بفاصله هجده میل ؛

کریوه های کشمیر[196]

در ساحت این دیار کریوه های بسیار مسطح و منقطع به هر جا موجود است که از سطح درجهٔ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند از آن جمله بعضی ها به جبال اتصال دارند و بعضے ها بلا اتصال مرتفع۔

کریوهٔ مٹن[197] - از سرینگر بجانب جنوب به مسافت هجده کروه درمیان پرگنهٔ ماژنٹڈ[198] که طوالت آن یک فرسنگ و عرض آن تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آن چشمهٔ ساربون و اننت ناگ وغیره عیون بے شمار همی جوشند۔ ساحت آن مسطح و هموار قابل زرع و لایق آبادی است لیکن به سبب نایابی آب این وقت خراب۔

مترجم رتنه پوران[199] می نگارد که در اوایل کل جوگ راجه رام دیو[200]

---

[196] کریوه ها جمع کریوه، پشتهٔ بلند از کوه مثلاً گ ے

دیده انداز پس کریوهٔ غیب
رب خود را بدیدهٔ لاریب (شمس اللغات)

[197] تحصیل اننت ناگ ؛ [198] مٹن (جونراج) ؛ [199] ملا احمد کشمیری۔ نیله مت پران کتابے است قدیم که مشتمل به حالات مقامات مقدسهٔ اهل هنود کشمیر است ؛ اخبار مصنّف راجه ترنگنی پنڈت کلهن راجع به کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر که بیشتر متداول سکان این دیار است از نیله مت پوران ماخوذ است هندوان این خطه نیله مت پوران را تصنیف راجه نیله ناگ (چشمهٔ ویری ناگ) که وقتے در شکل انسانی حلول کرده بود خیال می کنند۔ باعتقادشان کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب ہائے مقدسه اهل هنود) به شمار می رود لیکن پروفیسر بوهلر او را پیش از یک تصنیف قرن ششم یا هفتم میلادی خیال نه کرده است زیرا که نام مقامات ملک کشمیر مابین راجه ترنگنی و کتاب مزبور هیچ فرق دریافت نمی شود (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۴۶ ؛ [200] سنه ۲۹۳۶ — ۳۰۰۵ ق م)

بر کریوهٔ مذکور شهر بابل آباد کرده بود و متصل دولت خانهٔ خاص بُت خانهٔ مارتانڈهی[۲۰۱] شور که بنیاد آن تاحال موجود است احداث نمود و از کوهستان کهادر پاره نهر آبی آورده میان شهر جاری ساخت. چون نهر مذکور به سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجه واسدیو درضمن شهر چاهی وسیع و عمیق حفر نمود و بعد مرور دهور موفور شهر مذکور ویران و چاه پریشان گشت مردمان برکنارهٔ آن چاه رفته از مغیبات سخنان می شنیدند و مردم عوام عقیده پیدا کرده بودند که درین چاه هاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذب هستند باین زعم مردمان جوق جوق نذرات و مبرات گرفته برکنارهٔ آن چاه رفته موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند در سال ۷۸۱[۲۰۲] هه جناب حضرت امیر کبیر قدس سره به تشریف خاص این خطه دلپذیر را اختصاص بخشیده فراز آن چاه چند گاه اقامت فرمود. و از کیفیت چاه که کمین گاه شیاطین بود آگاه گشته برای هدم بنیان بدعت آن چاه را از سنگ بت خانه و خاک ویرانه انباشته معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد[۲۰۳] همدانی به قدوم خود این دیار را رشک فرخار گردانیده

[۲۰۱] این قدیم ترین آثار است که در کشمیر جنوبی یافت می شود. بت خانهٔ مزبور بفاصلهٔ چهار میل به شمال اچھ بل واقع است. همه عمارت از سنگهائے منقوش است و تا پنجاه گز بلند است بسنگهائے این بت خانه در طول نوگز و در عرض شش گز اند. و حیرت میشود که بکدام طریقه سنگ هائے مزبور درین جا آورده برقرار کرده اند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۴۱)

[۲۰۲] وصال آنحضرت در خطهٔ پهکلی بمقام نهبیر پا سوات بتاریخ ۶ ر ذی الحجه ۷۸۶ هه شد چنانچه ازین مصرعهٔ تاریخی مستنبط شود.

"قضا نهبیر کامل امیر کبیر"

۷۸۶ هه

[۲۰۳] برصفحه آینده

متصل آں چاه مسجدے بنا فرمود و یکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیده دراں جا مدفون گشت. فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوهٔ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوهٔ نونگری[۲۰۴] - واقع در پرگنهٔ چهرات[۲۰۵] و شاوره بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروه و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خاربن خالی در باستان راجه گلکندر[۲۰۶] بر سطح کریوهٔ مذکور شهر نونگر آباد کرده بود بنا براں آں کریوه را نونگر می گویند۔

کریوهٔ زینه پوره - در پرگنهٔ اڈوِن[۲۰۷] سطح آں هموار درمیان آں نشیب های بسیار و زراعت آبی و خشکے و اشجار و خارزار بے شمار و بر سطح آں دہات متعدده آباد - سلطان زین العابدین در کریوهٔ مذکور زینه پوره آباد ساخت و به عمارات رفیع و کوشک های منیع دراں جا دارالحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب به مسافت هفت کروه سدی متین مسمی به زینه ستهو[۲۰۸] از پنجاه درعه تا صد درعه رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت دریں دیار پر بهار سنه ۷۹۶ھ گفته اند - گویند وقتیکه آنجناب وارد کشمیر شد ندسی صد کس از علماء سادات همراه آنحضرت بودند - روز وفات آنحضرت سه شنبه هفدهم ربیع الاول سنه ۷۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

[۲۰۴] نونگر تحصیل اڈوِن پوره (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۸۸)

[۲۰۵] علاقه کامراج (ایمپرئیل گزیٹئر جوگرافی آف کشمیر) : [۲۰۶] ابوالفضل نامش در فهرست راجگان شامل نه کرده است : [۲۰۷] کراله (راج ترنگنی) اڈھون (جونراج)

[۲۰۸] ستهو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری به معنی سد :

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوۂ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعۂ فقیراں برمکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہاں ہستند و دو پادشاہ دریک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[209] دار الخلافت اختیار نمود و بعد ترمیم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوۂ بیج بہاڑہ[210]۔ رفعتے است مختصر از ہر سو مقطوع در پیشیں زمان یکے از راجہای دوران برفرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوۂ بابا پور[211]۔ در پرگنۂ زینہ پورہ[212] متصل آڈون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی قراواں و قریہ ہای بسیار برسر آں۔

کریوۂ حام پور[213]۔ واقع در پرگنۂ ناگام[214] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[215]۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا سبز دانہ و لذیذ و پر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[216] موجود۔

۲۰۹ھ بہ شمال سرینگر بہ فاصلہ چہار میل ؛

۲۱۰ھ تحصیل کولگام۔ بیجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (ق م ۱۰۶ - ۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۲۲۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷ ۱۱)

۲۱۱ھ تحصیل کولگام۔ ایضاً ؛ ۲۱۲ھ جنیا پور (جونراج) ؛ ۲۱۳ھ تحصیل کولگام

۲۱۴ھ ناگرام (جونراج) ؛ ۲۱۵ھ جنوبی کشمیر آبادی ۴۱۱۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸ ۱۱) ؛ ۲۱۶ھ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود۔ بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء ؛

کریوۂ ناگام۔ درعرض راہ چرار ریفع و وسیع قابل زرع للّمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمہ انیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بُود الحال مفقود۔

دامودر ودر[۲۱۹]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروہ جانب جنوب واقع در پرگنۂ اچھہ[۲۲۰] طول آں قریب ہفت میل و عرض آں دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آں نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باراں سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "تقف"۔ میگویند کہ راجہ دامودر[۲۲۱] بالای آں شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن از و طعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تاکہ من از بہت غسل کردہ می آیم۔ برہمناں دریای بہت درپیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بر سوی بہت درگذشت۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شاں راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و برسطح کریوہ متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا دریک روز پیش او بخواند بر شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدت زندہ بُود بعضے کساں اورا می دیدند بنا براں کریوۂ

---

۲۱۷ للّمی بر تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۱۹ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" این مقام "دامودر" آمدہ است۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دامودر وُڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوہ کھوشی پورہ[۲۲۲]۔ رفیعے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ہاکورسر سلطان زین العابدین بر سر آن عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوہ ہانجک[۲۲۳]۔ متصل کریوہ خوشی پورہ دور آن قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکوّن گردد فقط۔

کریوہ بڈگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنہ دین سُو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بود و بر سطح آن دہات موفور مزروع۔

کریوہ چھندپورہ[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنہ بانچھامون[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آن موجود۔

کریوہ مکھ ہامہ[۲۲۷]۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنہ بانچھامون بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زیرہ وڈر[۲۲۸]۔ پشتہ ایست در پرگنہ دین سو بطوالت سہ چہار کردہ و پہنائی دو سہ کردہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوہ پٹن[۲۲۹]۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آن دہات بانگل[۲۳۰] آباد

---

[۲۲۲] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۳] ایضاً ؛

[۲۲۴] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛

[۲۲۵] سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام این پرگنہ بہ ہمین شکل موجود است ؛

[۲۲۶] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۷] ماکسرام (دین مُشعٔط جیوگرافی)

[۲۲۸] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۹] ایضاً ؛ [۲۳۰] ایضاً ؛

و بہ سبیل نہرہا فصل شالی درب بعضے جاہا متکون گردد و فصل حریف بہ غایت جید دبالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند برسر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔[231] واقع در پرگنۂ کردہن پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ۔[232] واقع در پرگنۂ کردہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس برسر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واگب۔[233] واقع در پرگنۂ کردہن از ہر سو مقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔[234] واقع در پرگنۂ کوہامہ آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ برسر آں باغ بادام و چند رہا و آسیاہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[235] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔[236] واقع در سایر المواضع پائین برکنارہ چشمہ مانسر آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ۔[237] واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ برسر آں آباد است۔

---

[231] نام قدیم کردہن کرودھنہ است (اینشئنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

[232] تحصیل بارہ مولہ۔ [233] ایضاً۔

[234] اوتر مچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہامہ "کوہ باسرم" است (اینشئنٹ جیوگرافی)

[235] متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سواری داشت بعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خریدہ کرد و ہمیں سلطنت در عالم است کہ بغرد نقد قایم شدہ۔ [236] تحصیل سرینگر۔ [237] ایضاً۔

واج وڈر[۲۳۸]۔ در پرگنۂ لعل منتصل باکوہ فشل تونگ اکثر لائق زراعت خشکے قلیلی آبی درختان زرد آلو برسر آں فراواں از مغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاہی کہ در سرینگر می رسد جاری است۔

کریوۂ پاندرچ[۲۳۹]۔ از باغ ملّا شاہ تا محلۂ سورہ بہ طوالت سہ کروہ قابل زراعت آبی و خشکی۔ کنارۂ تالاب آنچار سر واقع و در عہد شاہان چغتائیہ برسر آں باغات بسیار معمور شدہ بود۔

کریوۂ چندری۔ در پرگنۂ دچھن پارہ منتصل موضع کنل ون طول آں تخمیناً چہار میل وعرض یک میل آب رس برسر آں دہات بسیار آباد۔

کریوۂ دیوہ پور[۲۴۰]۔ در پرگنۂ سیرہ[۲۴۱] سمن واقع است۔ وسعت از سہ چہار میل افزوں۔ درمیان آں بطائح[۲۴۲] بسیار موجود۔

گوس وڈر۔ در پرگنۂ چھراٹ واقع است برسر آں دہات موفور آباد

ڈڈ وڈر۔ در پرگنۂ دچھن پارہ[۲۴۳] منتصل موضع مرہامہ برسر آں دہات آباد۔

کریوۂ پانپور۔ در پرگنۂ وہو[۲۴۴] از ہر سو منقطوع یک طرف آں دریای بہت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصلہ ہائی نشیب و فراز واقع بے آب لائق زراعت اجناس اکثر ازاں جملہ قریب یک ہزار دو ازدہ

۲۳۸؎ ایضاً ۲۳۹؎ ایضاً ۲۴۰؎ تحصیل پرتاب سنگھ پورہ ۲۴۱؎ دران شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام ایں پرگنہ چنیں یافتہ شد۔ ۲۴۲؎ بطیحہ بفتح طاء و جلائے غیر منقوط رفتن گاہ آب کہ در سنگ ریزہ باشد۔ کذا فی شمس اللغات۔ ۲۴۳؎ تحصیل اونتی پورہ۔ نام قدیم دچھن پارہ "دکشن پارا" است در ان شٹنٹ جیوگرافی۔ ۲۴۴؎ ایضاً ابوالفضل ایں را دہی نوشتہ است۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کھدوی" بود۔

بیگہ زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفتہ آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسہ درجہ منقسم گردد یکے زمین مسطح وہموار دوم درہ ہای کوہسار سوم دامنۂ کوہ ہا و کریوہ ہا۔ درجہ اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وہموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آن از چشمۂ اچھہ بل[۲۴۵] تا منتہای پرگنہ زینہ گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاہ کروہ و عرض آن بدرجۂ اوسط تا ہشت کروہ زمین آن قابل زراعت آبی و للمی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آن سیر دانہ و بالیدہ پیداوار آن افزون از زمین ہای بلند دو چند یا سہ چند۔ و در اطراف و اکناف آن تالاب ہا و سرہای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچار سر و مانسر و پمپاسر و ہاکورسر و خوشحال سر وغیرہ آب خیز ہا و آب گیر ہا و نیستان و لوخ[۲۴۸] زار ہا واقع۔ و در وسط آن شہر سرینگر مشہور۔ بالا و پائین آن دہات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بہت ہمیشہ جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشتہ سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شہر ہم بحادثۂ طغیان آن بارہا ویران گشتہ است و آبادی دہات و مزروعات خصوصاً پائین شہر اکثر تلف میسازد۔

درجہ دوم۔ از کوہستان حوالی کشمیر پوزہای کوہسار درمیان سطح ہموار

---

[۲۴۵] تحصیل اننت ناگ [۲۴۶] جونراج تبلفظ ہندی "جیناگیر" نوشتہ است [۲۴۷] سرد بفتح سین و سکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو و بہ بفتح سین و را و سکون واؤ و فتح داؤ ثانی و سکون را۔ [۲۴۸] گیاہے است کہ از دبوریا می بافند۔

ہر سو کشیدہ اند درمیان آں دہات موفور مزروع فصل آں در قوت و بالیدگی وافزودنی بدرجۂ اوسط۔

درجۂ سوم۔ دامنہ کوسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہاست کہ در سطح ہموار نا دور کشیدہ از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی وافزودنی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعضے جاہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا۔ درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ مسافت سہ میل قریب موضع منڈا برکمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک درنفس آں غار حجرہ ایست و میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت عذب و شیریں و خنک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردمان ڈنگالۂ آں بسان نبات دراں جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ ڈنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

ــہ قدیم "وبر" در جنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ وکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دران متعسر گردد۔ حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق در آں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بنظرم در آمدہ جانب راست راہے[۱] ماریپچ دارد و از جانب چپ[۲] راہے و بالا رویہ[۳] راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی مایل باسفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے در راہ پائین رویہ بہ جہنمہ

---

[۲۵۰] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۳۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جسب قول اے سی استوری مؤلف ببلیو گرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۴۰۸ "تاریخ مذبور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علے سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذبور خلاصۂ تاریخ ترنگنی است لیکن در عہد اخر مصنف اضافۂ معتد بہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بشمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھنتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذبور کہ ایش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳ — ۹— ۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ وباو در جلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیده شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آں سنگ در گوش می رسید و از سقف گنبد و غیره آبے می چکید۔ اندک زمین تر شده بود دراں حین خبردار کردند که روغن کم تر مانده باز ہماں راه برگشته بیروں آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند که راجه اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نموده و پوست آہو پوشیده درمیان آں غار درآمد۔ آنگاه واپس نرسید بنابراں آں غار را آری رای نام نهاده اند۔ بعد او راجه رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکوره داخل گشت و اثرے ازآنها پدیدار نشد۔

غار امرناتهه[۲۵۳]۔ در کوہستان پرگنه دچهن پاره سمت شرقی بالای کوه غاریست عجیب طول آں پنجاه درعه عرض ہمیں قدر ارتفاع سی درعه تا سی و پنج درعه و ازعرصهٔ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است که گاہے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مؤرخان کشمیری نگارند که از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و به مطابق مدّ و جزر دریای محیط درتزاید

(مسلسل) درجاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف ہم بود۔ چنانچه درمہمے که خلاف راجه بلبهدر روانه کرده شد۔ حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در سنه ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈوره مهرالنساء (بعدهٔ نورجہاں) را بعد از قتل شوہرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جہانگیر بصلهٔ خدمات او بالقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنواخته حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش درسابق تحت حاشیه نمبره ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ه مفرس گهڑی ہندی۔ بمعنی ساعت۔ ۲۵۲ه پسر را مانند بود۔ بانی شہر سندمت نگر است۔ شصت و پنج سال حکومت کرده درگذشت ÷ ۲۵۳ه برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیه نمبره ۱۴۲ ÷

نورماہ بہ تقاطرآب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطرآب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پذیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہرماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پذیرد۔

اما محققان یوپ لفی آں می سازند و برہمنان و سادھواں و سنیاسیان وگوسائیان[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازارہوی۔ درموضع بوتو پرگنہ کوہہامہ بالای کوہ آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غارکوپہ وارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ درموضع کوپہ وارہ غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند درجوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

---

[۲۵۴] ہرسہ اجبیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔

[۲۵۵] ابوالفضل در آئین اکبری غار مذبور را درعیش مقام پرگنہ کھا ورپارہ نشان دادہ است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفۂ ثانی حضرت نورالدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندرکوٹ خطۂ کشتواڑ است۔ درحالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلۂ راجہائے آندبار بود و بردست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ درپے استقامت کرد و از عابدان این دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال ریاضت دہنۂ غار از سنگ بستہ کردہ غائب شد و تا ایں دم از وے نشان نہ یافتہ اند۔

غار بیروه ـ متصل قصبهٔ بیروه غاریست به غایت طویل که نهایت آن کسی ندیده ـ گویند انبود نام عابدے بود مرتاض بمعهٔ دوازده شاگرد خود که همه ها بید خوان[۲۵۶] بودند در آن غار داخل شده بازگشت نه رسیدند ـ اندرون آن غار چاهے است به غایت عمیق ـ

احجار کشمیر

سنگ بلور ـ در پیشین زمان سنگ های بلور از جبال دچھن پاره و ییلاق پرگنهٔ لعل فراوان یافته اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبان وسیاحان دانه های بلور از ییلاق های مذکوره می آرند و در سال سنه ۱۲۷۰ هجری از کوهستان لعل کان بلور برآمده بود باز مفقود شد ـ

سنگ موسی ـ از موضع کهریوه نشار پرگنهٔ وهو سنگے سیاه رنگ وصاف و شفاف و ملایم می آرند نگین ها و اشیا های عجیبه ازاں تیار می سازند ـ بعضی آن را سنگ پناول می گویند ـ

سنگ چقماق ـ که آن را حجر النار می گویند از موضع کهریوه شار یافته می شود ـ

سنگ نلچین ـ از پرگنهٔ دچھن پاره موضع مال سنگی سرخ نما که بسیار ملایم می باشد می آرند ظروف و کاسه ها ازاں درست می سازند حکم سفال دارد ـ

سنگ والم ـ سنگے است بسیار نرم در شاه آباد متصل ویرناگ زرگران کوفته و پخته ظروف برای گداختن زر و نقره تیار می سازند

سنگ شیشه و کاچ ـ از سندلار متصل دُدرهامه سنگ های صغیر

---

۲۵۶ "وید" کتاب الہامی اہل ہنود و ایں در شمار چہار است ـ رگ وید، سام وید، یجر وید ـ اتھر وید ـ

کہ مدوّر و خوش نما باشند فراہم کردہ در کورہ با آتش گداز کردہ شیشہ و کاچ می سازند۔

سنگ پچ۔ از قصبۂ بارہ مولہ[۲۵۷] درمیان گلخنہا پختہ کردہ بہ شہر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چونہ۔ در کشمیر بسیار یافتہ می شود اوّل از کوہ آہاٹینگ کہ تمام از سنگ چونہ مخلوق است دہ بیست گلخن چونہ بیزان در ذیل آں موجود است۔ دوم در موضع اجس پرگنہ کوہامہ۔ سوم در موضع زچل ڈارہ پرگنہ مچھی پورہ۔ چہارم در قصبۂ بارہ مولہ۔ پنجم در قصبۂ اننت ناگ ششم در پرگنہ دیوہ سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجود۔

سنگ فرشی۔ از کوہ بارہ مولہ بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ہا و غیرہ مصروف می دارند در پرگنہ لعل از موضع تونر پیتر ہای صاف بہم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در باستان کان ہای فراواں میان کوہستان کشمیر ظاہر شدہ بود دریں زماں مفقود است ہمگی کان آہن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوہ ہرموکھ کان زمرد موجود است موجب آں ہر جا کہ قلعۂ رفیع کوہ ہرموکھ بہ نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مہلک نمی گردد۔ بلکہ افعی و مار آں جا ظاہر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

[۲۵۷] قصبہ ایست بہ شمال کشمیر تا در ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بود و اما اکنوں در وے فرق عظیم واقع شدہ است۔ آبادی ۵۹۹ نفر ہ۔ [۲۵۸] قدیم دیوا سرا علاقہ مراد [۲۵۹] در واقعات کشمیر صفحہ ۲۶۸ درمیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است:۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کان زر۔ قریب صد سال می گذرد که مردم در اس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ بر کنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔
"قف"۔ روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند۔ ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لخنے سترگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود رع شگفتے ہست لیکن دل پذیرد۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آرند۔ دوم پوست بلند مو در آب بگسترند و بر اطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد۔ پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں ریزہ دریا بند فقط[۲۶۰]۔

کان نقرہ و مس۔ انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان علش مقام کان مس[۲۶۱] ہویدا گردد و خرچش بسیار و آمد نی کم۔

کان آہن۔ در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریہ پتشر

{مسلسل}
و دراں پرگنہ کوہے است بلند سر موکھ نام تا ہر جا کہ قلہ در نظر است مار و کثر دم نمی باشد۔ حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ سمیت مار و کثر دم زائل گرداند۔"

۲۶۰ء آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ۔ ایس۔ جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در وے بجائے پدمنی "پدنی" مذکور است؛

۲۶۱ء۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر کان مس" آمدہ است؛

پرگنۂ کوٹھار وصوف پرگنۂ برنگ[۲۶۲] نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہرپوشار پرگنۂ وہیو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردون پرگنۂ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژدوہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہا کان گوگرد خواہد بود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ چھچی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دودی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم[۲۶۴] میگویند و مظہر جوالامکھی میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنۂ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالای کوہسار بسبیل رودبار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صرف نام مقام برنگ در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "ژدوہن" "ژدوگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چھقّر بضم چ و تشدید قاف و در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دربلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلہ پنجاہ میل بجانب شمالی زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست۔ شکل آں مربع و مستطیل۔ اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آں لخت ہای برف بہرسو سیال۔ ہنود آں را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

کانہ سرچشمہ ایست بالاتر[۲۷۱] از ہرموکٹہ گنگا بہ جانب شمال و در تابستان

---

[۲۶۷] مراد از "لار" است۔ بنا بر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

[۲۶۸] ابوالفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :-

"لار پرگنہ ایست کہ برسرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہا اند کہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرتناک دریں باب ایں است کہ آب یک از آنہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود ایں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ بآتش خاکستر شوند دراں می ریزند۔"

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۱)

[۲۶۹] ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصّہ مساوی تقسیم کردہ بودند سُدی و بدی حصّہ اوّل پانزدہ روز روشن است و حصّہ دوم پانزدہ تاریک ؛ [۲۷۰] میلہ بفتح میم و سکون یاد بہندی "جشن" را گویند ؛

[۲۷۱] منبع آن کوہ ہر مکھ مذبور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰۱) ؛

قطعات برف در نفس آں گردندہ آب آں بآب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ بآب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہر بیست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و نہر دیگر صاف و زلال۔

بنلہ کالو۔ متصل ہرموکھ گنگا[۲۷۲] سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش یکدیگر اند آب تند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پند اشتہ متبرک می دانند۔

کولو سر[۲۷۳] ہمیان کوہ ہمیشہ دائد و ہرموکھ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارہا بہ حیثیت اجتماع منبع رود نیار کرانکہ ندی ہست اش قیبر۔ دو چشمہ است متصل یکدیگر از کولو سر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرہ اشک ہائے پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است (اشنہ قیبر یعنی قطرات اشک آب) ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یکدیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکھ گنگا بہ فاصلہ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب با رود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راسہ بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا باب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ وگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمہ الرناگ در عہد گذشتہ

---

۲۷۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔

۲۷۳ جموں اینڈ کشمیر کولاسر صفحہ ایضاً

۲۷۴ ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ الرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر چشمہ ایست مدور در یلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سند لار پیوندد۔

پرآن گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنہ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در سر موکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمہ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالائی کوہ گنڈ سرسنگہہ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر چشمہ ایست بر گوشۂ مرغزار مہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رود بار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن با سند لار ملحق گردد۔

کرشنہ سر چشمہ ایست در کوہستان پرگنہ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا[۲۷۷] گشت۔

وشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار وشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را منسد بہ

---

۲۷۵ درجموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہرمکھ

۲۷۶ درکوہ مہادیو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ مذکور

۲۷۷ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بناء بر کتاب مذکور نزد دو میل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد ٭

بشن جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا[۲۷۹] لاحق گردد۔[۲۷۸]

پرنگ سر۔ چشمہ ایست از وشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱]۔ چشمہ ایست از سنہ سر بجانب مشرق آب آں کدر و درمیان آن ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

بم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "نندو" نامند۔ انسان را ہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی۔ بجانب تیل متصل آں سہ چشمہ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل وان آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

---

۲۷۸ وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقہ وشنو اورا بحیثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نرپا انش جاری شدہ بر فرق شیوجی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہابھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر" باں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹۷ ؛

۲۷۹ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ وشل وشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ و مطابق کتاب مذبور گاڈہ سر، بم سر، ستانی سر، د کڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیراسر۔ کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آں سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آں سنگے وسیع نمایاں۔ آب آں منبع رود ارنی[۲۸۲] است شامل تالاب اُلر گردد۔ ومتصل آں دو چشمہ دیگر است بے نام۔

دودھ سر۔ از شیراسر بطرف شمال برکوہ پلہ وار۔ از عجائبات آں چشمہ ایں است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں شامل رود ارنی در اُولر پیوندد۔ فقط۔

کم سر گگرسر[۲۸۳]۔ در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر بشمول رود ارنی می رود۔

نیلہ سر چشمہ ایست خوش تر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں و ہاضم بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درہ اوسط کوبہامہ در تالاب اُلر پیوندد۔

نیلہ بون۔ زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی۔

تلاؤ بل۔ زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی۔

سالن سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی۔

بمل سر متصل کوہ برہ بال سمت مشرق۔ گویند در آں جا نصرف جنیاں است۔ اکثر اوقات صدای نغمہ و ساز مسموع گردد۔ آبش ملحق بانہر مدمتی۔

---

۲۸۲ مراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است۔ منبع اش کوہ ہرمکھ است جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ ۲۸۳ کرم سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ؛ ۲۸۴ نزد بانڈی پور منبع اش کوہ تراگہ بل ؛

کلم سر۔ در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کوہہامہ آبش شامل مدمتی۔

نیلہ سر۔ در عرض راہ گوریز زیر کوہ و جہ بال بآب زلال مالامال از جوف آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید۔ طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ دفور سنگ و خاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد و تا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند و عمق آں ازاں سنگ و خاک اصلاً پُر نمیشود۔

مرناگ۔ در یلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود۔ گویند آب آں چشمہ از موضع منزہاز پرگنۂ ونتر جوشش می زند۔ العلم عند اللہ

زہن زہن ناگ۔ بر کوہ گنگلوسر عمیق۔ دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری نمی شود۔ گویند آب آں در موضع ترہ گام پرگنۂ ونتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند۔ واللہ اعلم

ستہ کُل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ۔ بر یلاق بنگس کامراج آب آں فراوان۔ بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد۔ ازاں جملہ چہار جوی جانب دراوہ کرنا شامل کرشنہ گنگا[۲۸۵] گردد و سہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپۂ ونتر جاریست دوم رود ماور سوم تالر مزروعات را سیراب کردہ شامل نالۂ پہرو[۲۸۶] گردد۔

کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس در عرض دراوہ آب

۲۸۵ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ ۔ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است۔

۲۸۶ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶۔ منبع اش بنا برین کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنۂ اُوتر مچھی پورہ است۔ نزد دو آبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد۔

آں با متزاج نہر کھنبل در نالۂ پوہر و پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود مچھی پورہ کامراج واقع است و ہموارہ از برف محفوف می باشد بوالی آں قلۂ رفیع چہار چشمہ[287] عجیب بر کثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادہوان[288] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاؤ میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالۂ تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شامل رود بار ناور در نالۂ پوہر دمی رود۔

گورچن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب آب آں در رود جمل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پوہر و منسلک[289] گردد۔

نیلہ پشن ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را ناکھنائی[290] طراوت بخشیدہ با دریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

وانگن واس۔ قریب نیلہ پشن ناگ غرباً بجانب جنوب آب آں مزروعات وزلہمہ را شاداب کردہ با بہت پیوندد۔

ایلہ پتھری چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افرونٹ۔ از گل مرگ بسمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پونچھ جاری است آب را بتاری مینگویند نہر دوم بجانب بونیار ہبگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

[287] مراد از رام کنڈ، سیتا کنڈ، لچھمن کنڈ، ہنومان کنڈ است۔ تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق۔

[288] راہبان ہنود [289] شامل [290] تحصیل اوڑی [291] جہلم

تسک ناگ - در یلاق پرگنہ بیروہ [۲۹۲] بر کوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار - نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام [۲۹۳] ..... از بالا مانند چادر آب بزیر ہمی افتد - و دراں جا طرفہ اعوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد - اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں داد سخن دادہ اند - آب آں با رود ملکھامہ شامل گشتہ در پما سر گذرد -

دمامہ سر - کولا بے است وسیع از توسہ میداں سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود -

دودہ سر [۲۹۴] چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گل آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسان چادر آب فرو ریزد و منبع رودبار دودہ گنگا است [۲۹۵] ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشان بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بباعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سر چشمہ متعسر گردد -

انوٹ ناگ - عجائب چشمہ ایست بر کوہ انوٹ الپیر پنچال [۲۹۶] طرف

---

[۲۹۲] پرگنہ ایست از پرگنہ جات کامراج - نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بہرویا" بودہ است - ایں شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ -

[۲۹۳] البیاض فی الاصل ؛

[۲۹۴] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۴۳ - کوہ کاژگل بر منحدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۴۲

[۲۹۵] ایضاً صفحہ ۷ ؛ [۲۹۶] ایضاً صفحہ ۳ ؛

شمال منبع رود رامشی[۲۹۶] است کہ میان تپۂ چھرات منحدر گردد۔

رام سر چشمہ ایست خوش زیر کوہ گاژہ گل قریب دودھ سر آب آں بارود رامشی تپۂ چھراٹ را سیراب گرداند۔

چشندن سر[۲۹۷] چشمہ ایست برکوہ ردپڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر۔ تان سر۔ مان سر۔ سہ چشمۂ دیگر بے نام و غیر مشہور آب ہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصہ جانب جنوب با دریای راجوری شامل گردد و حصہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رودبار رنبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

نندن سر چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلۂ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

دنہ سر چشمہ ایست برکوہ شوپ کوری آب آں بمقام دنجن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف برکوہ کوثر و در محیط آں قریب سہ میل کہ بشکل کف پای منصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی پوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶ء بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رود رامشی کوہ کاژگل، (نوٹ، تاتا کوٹی است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام لئے ماشی، کھامشی و رامشی موسوم گردد

۲۹۷ء بقول آنند کول مصنف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذکور نزد "دارہال" شامل جہلم گردد : ۲۹۸ء وارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہ "شوپی کور" سلسلۂ پیر پنچال است : ۲۹۹ء نندن سر نیز مثل چندن "نزد دارہال" شامل دریائے جہلم گردد :

آں را وشنه پاد نام کرده[۳۰] اند. آب آں همیشه نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گردنده می باشند. مصنف نیمه[۳۱] ترنگنی می نگارد که سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب هوا بر کوه کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینه یکے از بزرگان آں زماں که مربی او بود همراه گرفته در مطالعه و مزاولهٔ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر سرچشمه مصروف میداشت. راقم الحروف همراه فقیرے به موافقت چند احباب بر چشمه کوثر ناگ رسیده یکے از رفقای ما در چشمه مزبور غسل میکرد و به یاوری شناوری اندک بیروں رفت ناگاه هر دو پائے او از شناوری بازمانده شور بر داشت دستارش به سنگے بسته پرتاب[۳۲] کردیم و بتمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیده دیدیم که جانورے هر دو پای او در دهان گرفته بلع می کرد. هر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق ما تا زانو بلع نمود پس هیزم بر سرش انداخته آتش افروختیم و با حتراق نار از جوف آں بلا صدای مثل بندوق به سمع رسید یکبار به بر هوا برخاسته خود را بدریا انداخت. آں اجل رسیده را طعمهٔ خود نمود. آں جانور متشکل بود به شکل علق. طول آں دو درعه عرض آں سمت اسفل یک درعه

---

۳۰ جموں اینڈ کشمیر [illegible] در ذکر رودهای کشمیر صفحه ۳. بقول آنند کول منبع آبشار اهربل همیں چشمه است. ۳۱ [illegible] پندت زونه راج. نیمه ترنگنی مزبور در نظم مشتمل بر تاریخ عهد آخر هندوان کشمیر تا عهد سلطان زین العابدین بود. بنا بر قول مصنف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است [illegible] فقط بر حواله جاتش اکتفا نموده است. ۳۲ پرتاب بالفتح بای فارسی [illegible] دور افگنند. (شمس اللغات)

جانب سرپشت گرہ پوست آں خشن دانہ دارکہ زخم تبر ورد اثر نہ کرد۔ آب این چشمہ از منبع خود برآمدہ دو حصہ می شود یک حصہ سمت جنوب ساری گشتہ بادریای چیندر باگالاحق گردد و حصۂ دوم منبع رود بار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر جاری می شود۔

ژہر سرچشمہ ایست میان زجہ مرگ آب آں در نہر ویشو می گذرد۔

کوثر سرچشمہ ایست واقع برکوہ پائی نیور درعرض راہ بانہال۔ آب آں خوشگوار و بارود ویشو یار می شود۔

مسر بل۔ برکوہ برار بال واقع است۔ آبش ہاضم شامل نہر واڈون میشود

ہوکہ سر۔ بالای کوہ فامر درعرض راہ واڈون آب آں بداں سو جاری گردد

کھلن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عند الامتحان معلوم نگشتہ است آب آں جانب واڈون می گذرد۔

کالو سر متصل ہوکہ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڈون

ژہر ناگ۔ خوش نما چشمہ ایست برکوہ مرگن نواحی کوٹھار درعرض راہ واڈون۔ مورخان پاستان در عجائبات کشمیر می نگارند کہ جوف سرچشمۂ مذکور از ظروف سفالین ہمیشہ پر می باشد ہر چند می خواہند کہ آں ظروف بیروں می آوند صورت نمی بندد و ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد در قعر آب رسیدہ باز درست می شود۔[۳۰۴] محققان حال حقیقت

۳۰۳؎ منبع اش کوہ کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳)

ابوالفضل ذکرش بہ تفصیل نمودہ است۔ (رجوع بآئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

۳۰۴؎ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ فرق این است کہ دریں کتاب نام چشمۂ منزو "جوہر" مذکور است۔

این امر عجیب نموده در عمق آب باسن ہانمی بینند و گرداگرد آن چشمہ ہفت عیون دیگر است آب ہای آن چشمہ سار متفق گشتہ بدو راہ می گذرد یک حصّہ سمت واڑدن و حصّہ دوم جانب کشمیر۔ فقط۔

سوندسر چشمہ ایست بر کوہ امرناتھ آب آن بطرف واڑدون جاری میشود

شیشرم ناگ چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پارہ بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ منزل[۳۰۵] آب آن فراوان با رود لمبودری[۳۰۶] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[۳۰۷] چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آن با متزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آن را زامتر ناگ جی گویند (زامہ تر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

"قف" صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نر[۳۰۸] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بہ زور افسوں قوم اجنہ را مسخر کردہ بود یامداداں بہ ارادہ تغسیل جانب دریای بہت می رفت۔ ناگاہ صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماہ پیکر زیر درختان میوہ ہای فاسدہ و بوسیدہ می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسدہ گردیدہ۔ دختران گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است ہرگاہ می روی تو در ماہ جیٹھ بدی ۱۲ بروز

---

۳۰۵ صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازدہ کروہ است ؎

۳۰۶ رود بار مزبور بنام لِدر نیز شہرت دارد۔ منبع اش کوہستان کوہن ہار است و پایین کھنہ بل دگرا و بر و کنشٹنگ شامل دریائے جہلم گردد ؎ ۳۰۷ بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوہ ہہاگنس

۳۰۸ نر بفتح نون و سکون را و سنسکرت نارا بادشاہے از بادشاہان کشمیر است در مخالفت دین بصبال مذہب بودائی غلو کرد چہل سال حکمرانی کردہ در ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ دان شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ ؎

میلہ بر چشمۂ زیون[۳۰۹] پرگنہ وہو خواہی دید در آں جا پدر مارا بایں نام ونشاں و از زبان او کشف ایں راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تا ختت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زیون دشناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام ونشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید از و ماجرای دختر انش را کہ میوۂ بوسیدہ وفاسدہ می خوردند۔ گفت ششوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے محافظ غلہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلات نو رسیدہ را اول بہ خوردن برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلات نو رسیدہ دست نمی رسد۔ ہر گاہ میخورانی او را چیزے از غلات نو رسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست ما می رسد بر خوردن غلات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام ششوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

[۳۰۹] تحصیل اونتی پورہ (حالا تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل بہ تقدیس و تبرک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:-

"در دہ زیون چشمہ ایست کہ نزد ہنود ایں دیار بسیار متبرک است۔ خیال مردماں ایں است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ برآید۔ وقت درچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ وگرنہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؛

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشتند و شیشرم ناگ بہ حصول مدعا چندر رایکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او مرخص کرد و دران جا آوازہ حسن و جمال چندر ریکا اشتہار یافت۔ چنانچہ راجۂ نر باستماع این خبر بہ زور و زر خواہش آن دختر نمود۔ ہوشناک سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد۔ وے کینہ در دل غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ بران شہر دمیدہ باران آتش افشاندہ کہ تمامی شہر و شہریان و راجہ متعلقانش را با خاک یکسان ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محل سکونت آنہا قرار دادہ موجب آن چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر چشمہ ایست خوش نما در بلاق پرگنہ پھاک متصل کوہ رامہ ڈیح آب آن منبع رود بارلمبو دری است۔

مارسر چشمہ ایست در بلاق پرگنہ پھاک متصل تارسر ہمکی کوہ رامہ ڈیح درمیان حایل دارد آب آن از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندزہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیار کشمیر

درساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سرچشمۂ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آن ہا ہیچ کسے از اعیان زمان نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آن چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازہ و نضارت بے اندازہ مشہور است ازاں جملہ ذکر بعضے چشمہ سار نامدار کہ شاہان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشتہ بہ اسمے موسوم کردہ اند ایراد کردہ شود۔

ویرناگ[۳۱۰] چشمہ ایست معروف در پرگنہ شاہ آباد زیر دامن کوہ بانہال عمق آں غالباً تا پانزدہ درعہ و دور محیط آں چہل درعہ بوفور میاہ اعجوبۂ قدرتست میگویند کہ ہفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماہیاں درمیان آں فراوان درسابقہ زمان آب آں از چند جا منتشر ہمی جوشید حیدر[۳۱۱] ملک بفرمان جہانگیر شاہ آب آں بہ سبیل ناوداں ہا دریک جا فراہم آوردہ حوضے سنگین ہشت پہلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیہ بہ کمال متانت و ساختگی افراخت وجدار محصور رابیست وچہار محراب ترتیب دادہ و در متن محرابی ایں عبارت نقش برسنگ موجود است" پادشاہ ہفت کشور عدالت گستر ابوالمظفر نورالدین جہانگیر[۳۱۲] ابن اکبر پادشاہ غازی بتاریخ" ۱۵ سنہ جلوس دریں سرچشمہ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔ از جہانگیر شاہ اکبر شاہ ایں بنا سرکشیدہ برافلاک
بانیٔ عقل یافت تاریخش قصر آباد و چشمہ ورناگ[۳۱۳]

[۳۱۰] تحصیل اننت ناگ۔ ابوالفضل در آئین اکبری در ذکر ایں چشمہ بیان مفصل نمودہ است واورامنبع دریائے جہلم قراردادہ است۔ طولش مقدار یک جریب است اما عمقش را ہیچ کسے نیافتہ است۔ نیز معلوم شدہ کہ دراں ایام محیط ایں چشمہ از سنگ ہا بود و درشرق آں منادر بسیار بودند۔ نام چشمہ مزبور ویری ناگ بودہ است، چنانکہ امروز ہم است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱)۔ [۳۱۱] حیدر ملک چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر۔
[۳۱۲] سنہ ۱۰۳۶/۱۶۲۷ — (۹۷۷ھ/۱۵۶۹ء)۔ [۳۱۳] ۱۰۲۹ھ = ۱۶۱۹ء۔

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہجہان در ۱۰۳۵ھ[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ‌آباد بعمارات عالیہ آباد ساخت اندریں باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزیّن نمود۔ تاریخ آں بر سنگے بخط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ است۔ نظم۔

شکر خدا کہ ساخت چنیں آبشار و جوی	حیدر بحکم شاہ جہاں بادشاہ دہر
زیں آبشار یافتہ کشمیر آب روی	ایں جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد
"از چشمۂ بہشت برون آمدہ است جوی"[۳۱۶]	تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب

کسانیکہ[۳۱۷] ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند محض افترا است۔ چاشنی گیران عذوبت و نوشگواری آب ویری ناگ را اقرار می‌کنند۔

اچھہ بل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ کوٹھار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار۔ میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ از موضع وان دیولگام زیر کوہ غایب می‌شود۔ ہماں آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کنند۔

مچھہ بون[۳۱۹]۔ چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنۂ ماڑتنڈ زیر دامنۂ کریوہ مٹن

---

[۳۱۴] ملک حیدر چاڈورہ ؛ [۳۱۵] صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ در روے جہانگیر حاکم بود نہ شاہجہان برائے ثبوت رجوع کنید "بقاموس المشاہیر" جلد اول ص ۱۸۴ اینز مادۂ تاریخ "چشمۂ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است ممد ایں خیال است ؛ [۳۱۶] ۱۰۳۶ھ۔ بدانکہ اعداد "چشمۂ بہشت" بموجب حساب ابجد ۱۰۵۵ اند امّا چوں اعداد "جوے" کہ ۱۹ اشوند از ۱۰۵۵ تفریق کنند۔ حاصلش ۱۰۳۶ (۱۶۲۶ع) ماند کہ بطور تخرجہ سال تعمیر چشمۂ مزبور است ؛ [۳۱۷] اشارہ است بطرف کلہن صاحب راجہ ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (آن شنٹ جیوگرافی ص ۵۰) ؛

[۳۱۸] منبع اش کوہ ہوکھ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵

[۳۱۹] مراد از "مندر گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است وازا فضل [illegible]

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند۔ و از جملهٔ گرامی چشمه ہای ربع مسکون بلکه از گردهٔ گیاجی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت مہانم یعنی خاصیت فضیلت انوتش به آفتاب می دہند و در ماه بود که آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفته برائے کشایش و رہایش ارواح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند۔

اننت ناگ۔ چشمه ایست در قصبه اسلام آباد زیر دامن کرِوهٔ متّن آبش بسیار حوالی آں چشمه سار بے شمار۔ اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمهٔ مذکور به حیاض سنگین و صفه ہای دل نشین و فوّاره و آبشار آراسته باغی وسیع آباد ساخت و بادشاه آں را اسلام آباد نام نہاد۔ مہاراجه رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت۔

لوکھ بون۔ چشمه ایست در پرگنهٔ برنگ[۳۲۴] به کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] به حکم عالمگیر غازی مرمت آں کرده باغی آراسته بود که آں را اورنگ آباد می گفتند و به سبب تغیر سیف خان ناتمام ماند۔

کُکر ناگ۔ چشمه ایست در موضع بند و زلنگام پرگنه برنگ بکثرت آب

۳۲۰؎ تحصیل اننت ناگ ؛

۳۲۱؎ ملہ ماس بانہ ماس ماہے است که بعد اختتام عرصهٔ دو سال و شش ماه اضافه کرده شود۔ ہنود ایں دیار دریں ایّام بر چشمهٔ مزبور رفته طعام برائے مردگان خود می برند و صدقهٔ غریبان و مُحتاجاں می کنند ؛

۳۲۲؎ آں طعامے که در حاشیه سابق مذکور شد ؛

۳۲۳؎ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر ۱۰۷۴ھ / ۱۶۶۳ء

۳۲۴؎ در نسخهٔ دیگر "کوہٹار" مذکور است ؛

۳۲۵؎ سیف خان صوبیدار کشمیر۔ بار اول ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ ــــ ۱۶۶۹)

از گردۂ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم وخوشگوار[۳۲۶] کہ از جاہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکاں مرمت آں نکردہ موجب آں منتشر است آب آں با نہر برنگی ہے گذرد۔

پانزت ناگ[۳۲۷] چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ دیوہ سر بہ کثرت آب عدیل با ویری ناگ۔ بحوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چار چشمہ بے نام۔ آب آں در دتھ وترو می گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولٹینگ زیر دامنۂ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح دراں جا رفتہ نذر وخیرات وعجز ونیاز می سازند۔ ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بھادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقۂ دنگ در موضع گوبل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور می کنند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود۔ در آں جا جوشش می زند۔
و آب آں نہایت شیریں ولطیف وہاضم می دانند۔

پہلو ناگ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنہ دیوہ سر۔ آبش سفید نما وکدر می جوشد۔ مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سالقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ میداشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں تاثیر

---

۳۲۶ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶

۳۲۷ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۸۸

۳۲۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم ص ۳۰۹۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ سر "سرسا" بود۔ "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" ص ۲۲۰

۳۲۹ ندارد۔

چشمہ رُزلو۔ در موضع رزلو پرگنۂ دیوہ سر چشمہ ایست مثل لطیجہ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں کُند ها [۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ می سازند۔ نامہ نگار بنظر تحقیق از کند ها اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شد گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کند ها برہم می زنند۔ امّا کند ها کسے بچشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمۂ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ چشمہ ایست در قصبۂ اسلام آباد [۳۳۱] بہ کثرت آب معروف

---

۳۲۹ بقول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵)؛

"در پرگنۂ دیوہ سر چشمہ ایست پہلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہتِ تجربہ سعد و نحس و طالع در آں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں ہا پُر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود بران ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدت یک سال درہمان روز کہ آن عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

۳۳۰ کُندہ ہا جمع کُندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)

۳۳۱ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۸۸؛

تمامی قصبه را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد ۔ بوی گوگرد ازاں می آید و به وقت دست شستن انگشتری نقره زرد گردد ۔ سوای آں در قصبهٔ مذکوره چشمه های بسیار موجود ۔

چشمهٔ وتهہ وترو ۔ چشمه ایست متصل بمنوه سادی واره پرگنه شاه آباد [۳۳۲] قلیلے آب ازاں می جوشد ۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند و از چشمهٔ وتهہ وترو پائین تر چشمهٔ ہفت رکھیشران است ۔ آب ہمه ها در نہر وتهہ وترو می گذرد ۔

چشمهٔ کانو [۳۳۳] ۔ چشمه ایست در پرگنهٔ شاه آباد سر راه نوپوره ۔ مؤرخان پیشین می نگارند که درمیان چشمهٔ مذکور پیشتر تمامی ماهیان یک چشم بودند ۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین [۳۳۴] ۔ نامه نگار را همگی یک ماهی واحد العین بنظر آمد تتمه همه سالم بودند ۔

سندبراری ۔ چشمه ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنهٔ برنگ ضلعهٔ لہرنی که در زمستان خشک می باشد ۔ از اول ماه چیتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ [۳۳۵] آبش بدستور جاری می باشد ۔ بعد آں حوض چشمهٔ مذکور هر روز سه دفعه بالکلیه خشک می شود که یک قطرهٔ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ ۔ جنوبی کشمیر ۔ ۳۳۳ صاحب "واقعات کشمیر" نام آں قریه که دراں چشمهٔ مزبور واقعست نیز داده است ۔ چنانچه گفته است :۔

"چشمه ایست واقعه در قریه لوکه پون مسمی بکانو بصورت کشاده

و بمعنی واحد العین ۔ وجه تسمیه این است که هر قدر ماهی دراں چشمه

است یک چشم دارد" ص ۲۷۲ ۔ س ۲ و ۳ ۔

۳۳۴ چیت ماه هندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۔ ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماه های انگلیسی ۔

موجود نمی ماند۔ سہ دفعہ آبش[۳۳۶] جوش زدہ و حوض پُر کردہ بیروں جاری می شود ہمیں حال ہر روز بلا ناغہ شب و روز الی آخر ماہ ہار می باشد۔ انگاہ در زمستان خشک گردد ہنود آں را نرہ سندیا میگویند۔ ہر سال در ماہ جیٹھ و ہار دراں جا برای غسل می روند۔

نقل است کہ در زمانِ پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت میرفتند

---

[۳۳۶] "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روائت ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنۂ برنگ در موضع زُول گام حوضے است سنگین سند براری نام۔ یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اول بہار ہر روز سہ بار آں حوض پُر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی رح در تصنیفات خود بقلم آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفتہ دید کہ ازدحام مردم کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"

امّا تفصیل حسن مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ماحصل درج ذیل است:۔

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است کہ حوض مزبور قریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوشش زند۔ در زمانۂ قدیم ایں جا غائی بود [illegible] (بقیہ صفحہ آیندہ)

دُولہ ریشی[۳۳۶] نام فقیرے دراں جا منزوی بُود اورا از دعام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمۂ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و ناودان آراستہ بود برہم زد - ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید - بیت

طرفہ عینی ہست در کشمیر نامش سندہ برار
آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب حال

پونہ سند - چشمہ ایست غریب متصل موضع سڈار پرگنۂ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دو سہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد - بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرو می رود حوض خشک گردد ہنود آں را پرستش می سازند - شیخ داؤد خاکی می فرماید - بیت

چشمۂ دیگر بہ کمر ہست نامش پونہ سند
ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند - چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار مُنڈا

(مسلسل) نام جوش زند - از مجموعۂ ایں ہر دو چشمہ حوض مزبور در جوش می آید - گاہے چشمۂ مزبور بہ سہ ساعت متواتر جوش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد - بعد ازیں آب ایں چشمہ کمی پذیر شود حتیٰ کہ قطرۂ آبے در وی نمی ماند۔"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مزبور دیالگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶)

[۳۳۶] از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود - قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند۔

بالای کوه درماه جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیده از بلندی کوه مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشته بند می شود تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقه جاری می شود[۳۳۸]۔ دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفته غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماه بیساکھ تا ۱۵ هار آبش درشب و روز یازده مرتبه جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشه جاری می باشد۔ درموسم زمستاں دو سه ماه خشک می شود۔

گنگہ براری۔ درموضع بُون ہامہ درپرگنۂ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہرموکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد[۳۳۹]۔ اہل ہنود آں را گنگہ جاتّن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہرموکٹہ گنگا پندارند۔

ھلدر۔ درپرگنۂ لار بالای کوه رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطره قطره از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہل ہنود بروز ۱۱ ماه جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبت آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست[۳۴۰]۔

---

[۳۳۸] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ [۳۳۹] "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ اما مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کرده است ؛

[۳۴۰] لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :۔

"درپرگنۂ لار برسر کوه رنگنو سنگے مجوف نمودار است مقرر است کہ درہشردہم ماه فرور دین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر ده ہزار کس برو ند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیبہ مال - در موضع بلہ پور پرگنۂ پسرہ سمن نہایت دل کشا۔
چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔
چشمۂ پاہیہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است۔
اہل ہنود قایل اند کہ از تفصیل آں جرایم دور می شوند بروز ...[۳۴۱] ؟
اڑپل ناگ چشمہ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔
مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع نرال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مورخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرقِ آب نمود۔ الحال آں را اولر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔[۳۴۲]

(مسلسل) یک شبانہ روز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؛

۳۴۱ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؛

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود قبل ورودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از نیلہ مت بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ یشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدنِ شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف دشوگا سو پور رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؛

چشمۂ زبون۔ در موضع زبون پرگنہ دہو[۳۴۳] واقع است۔ اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند[۳۴۴] و بروز دوادشی[۳۴۵] جیٹھ بدی دراں جا میلہ می باشد۔

نیلہ ناگ۔ در کریوۂ ناگام[۳۴۶] سر راہ چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد۔ در سنہ ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔

نیلہ ناگ دوم۔ در موضع گوگجہ پتھری پرگنۂ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود یک قطرہ بیرون ترشح نمیکند۔ مرداں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود۔ اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد۔ از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمان بادشاہ برہمنے در دمیرفت و بعد دو سہ روز بیرون می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیز ہا می داد[۳۴۷]۔

چشمۂ کرمیشور۔ در موضع کرمیشور پرگنہ اچھ واقع است۔ در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد۔ اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

[۳۴۳] تحصیل پلوامہ ؂

[۳۴۴] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸۔ حسب قول ابوالفضل زبون چشمہ ایست کہ اہل ہنود با دفال نیک یا بد گیرند۔ چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمۂ مزبور شیر گاؤ می اندازند۔ اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ؂

[۳۴۵] دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ؂

[۳۴۶] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؂

[۳۴۷] جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؂

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند وبعد تقسیم آں بہ عجز ونیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنہ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ وچند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہرگاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج ومتحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک وتموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت۔ متصل دنتی پورہ پرگنہ ادلر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید وبہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را تغسیل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تتہ دان۔ در موضع دبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است۔ آبش

---

۳۴۸ "واقعات کشمیر" دربیان عجائب وغرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

۳۴۹ نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ÷

۳۵۰ ابوالفضل در آئین اکبری ÷

۳۵۱ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما درو بجاے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ÷

"در قریۂ پھاک پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں تلاطم میشود کہ امواج از کنارہ گذشتہ یکبار بجوم میرسد"۔

۳۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "دنتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ÷

۳۵۳ قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ÷

دوازدہ ماہ گرم می باشد۔ صاحبانِ تجرب را بروز یک شنبہ غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ درموضع ایشہ براری پرگنہ پھاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند[۳۵۴] و بروز اول بساکھ دراں جا میلہ می باشد۔

وچارناگ۔ درمحلہ نوشہرہ واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ درموضع تولہ مولہ پرگنہ لار بزرگ پرستش گاہ اہل ہنود است۔ آبش قلیلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ[۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلہ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

۳۵۴؎ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱۔ اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سر یاسر" درج است ؛

۳۵۵؎ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت ؛

۳۵۶؎ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکلہ پچھ اصلش شکلہ پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماہ بدو حصۂ مساوی منقسم است۔ پانزدہ ایام اوّل روشن و دیگر پانزدہ ایام تاریک حصّہ اول را شدی یا شکلہ پکھش می گویند (شکلہ بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن وپکھش بفتح با، فارسی بمعنے بازو) وحصّۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند (کرشن بکسر کاف وسکون حروف آیندہ بمعنی سیاہ در سنسکرت وپکھش ہماں کہ مذکور شد)؛

وترگنگ ۔ زیر دامنۂ کوہ موضع میگام پرگنۂ کھل واقع است۔ آبش صاف و ہاضم بوقت استقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختۂ از پوست گاؤ در مجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فی الحال بارش ژالہ و باراں می شود۔[357] نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدت ژالہ محصولات تلف شدہ بروز ساون سدی دوادشی[358] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ ۔ در موضع وانگت پرگنۂ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است۔ بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[359] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و درآں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال ۔ بر کمر کوہ متصل موضع برار و دچھند در پرگنۂ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[360] درآں جا مسجدے عمارت کردہ مدت چہل چلہ دراں جا

---

[357] ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را نیز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار بر سر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے وترگنگ است۔ اگر کسے درآنجا برسد دگوشت گاؤ یا مرغ بہ یزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند۔"

[358] دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

[359] (۱۳۳۲ قبل مسیح)

[360] مریدے است از مریدان باخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری۔ بقول مصنف "واقعات کشمیر" مریدے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرائید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ در موضع گروزہ پرگنہ کوہہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہلِ جرب را مفید۔

پاپ چھن۔ در موضع پاپ چھن پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ آب قلیل ازاں می جوشد۔ اہلِ ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند و بروز سال نو میلہ می باشد۔

چکری شور۔ در موضع آویتھ مولہ پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ اہلِ ہنود آں را متبرک می دانند۔

زلی شور۔ در موضع ہروِن پرگنہ زینہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ برکوہ شیوہ پرگنۂ زینہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن تیرت[۳۶۱]۔ در موضع لٹ شاٹ پرگنۂ زینہ گیر واقع است۔ اہلِ ہنود بروز ماوس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ در موضع ہروِن پرگنۂ زینہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ در موضع ترہ گام پرگنہ ونر چشمۂ فراخ است۔ ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) در سنہ ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند۔

۳۶۱ھ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ۔

۳۶۲ھ روز پانزدہم "کرشن پکھش"۔

شومہ ناگ۔ در موضع شومہ ناگ پرگنہ دتر وسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ۔ در صحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۲۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمہ منزہار در پرگنہ دتر۔ عجیب چشمہ ایست۔ آب مصفا دارد۔

نارائن ناگ۔ در موضع مقام دردہ پورہ پرگنہ دتر۔ نہایت عجیب۔

بمبر ناگ۔ در پرگنہ دتر بالائی کوہ جٹن بسیار خیاطی۔

سبید گنگا۔ در کندی دتر۔ ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کنڈ۔ سیتا کنڈ۔ لچھمن کنڈ۔ ہنومان کنڈ۔ در پرگنہ دتر علاقہ نے ہری از موضع میل یال یک کروہ بالا برکمر کوہ دٹ چہار چشمہ واقع است۔ گویند رام چندر[۲۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ۔ در موضع گزریال پرگنہ دتر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد۔ ماہیاں بسیار دارد۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

۲۶۳؎ مجذوبے بود از چکان کپوارہ بہ جذبۂ عشق الٰہی آوارہ و عریاں می رفت۔ مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص و عام است۔ بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص منزبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد۔

۲۶۴؎ حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری در و حلول کردہ بود۔ مؤرخان ہنود زمانہ اش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند۔ (جامع اللغات اردو)

چشمۂ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است۔ سلاطین و امرای ایں دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا برآں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان درعہد خود عمارتے خوش و باغی دلکش درآں جا احداث کردہ حوض سرچشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہۃ تاریخش گفت :-

تاریخ
دوش دیدم نشستہ بر کوثر　　شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک　　گفت برگو دگر چہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی　　گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا مجرم تاریخش گفت :-

تاریخ
سال تعمیر حال "چشمۂ شیخ"[۳۶۸]　　گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ متصل لتر آگرلر پرگنۂ شاورہ[۳۶۹] زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست
کیپال موچن۔ در موضع دگام۔ پرگنۂ باٹھو[۳۷۰]۔ بر رودخانۂ رنبی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

---

۳۶۵ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالیٰ اند نہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر درعہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ؛

۳۶۶ $\frac{\text{۱۰۴۲ھ}}{\text{۱۶۳۲ع}}$ ؛　　۳۶۷ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۲ — ۱۸۴۱ع)

۳۶۸ ۱۲۵۸ھ ؛

۳۶۹ سور در پرگنۂ مراج (امپرئینٹ جیوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰ باٹ۔ درمراج (ایضاً) ؛

سوکھ ناگ - در یچھ تار از مقام بالا آبش در رودخانۂ لدرمی رود - نہایت عجیب و دلفریب است -

کوٹھیر ناگ - چشمۂ ایست دلکشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار - بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود -

چشمۂ شمہ ہال - زیر دامن کوہ شمہ ہال - آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہ ہال سیراب گرداند - قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را تچھک ناگ میگویند - و برالسنۂ عوام مشہور است - کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در آں جا تشریف بردہ اند - بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند - واللہ اعلم -

عین العفونت - در موضع دین پرگنۂ دہو واقع است - ازاں جا بوی گوگرد می آید -

رودخانہای کشمیر

ساندرن - برف آب کوہستان براربال [۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل [۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد -

رود برنگی - منبع آں برف آب کوہستان ہوکھسر [۳۷۳] و نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد -

آرہ پتی - مخرج آں آب سرچشمۂ ژہر ناگ و برہمہ سر و رود رہ سر و

---

۳۷۱ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛

۳۷۲ ایضاً ؛ ۳۷۳ ایضاً ؛

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ باآب چشمہ سار اچھہ بل وسرچشمہ لون و انت ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ باآب برنگی وساندرن بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵] لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریالمبودری[۳۷۶] ۔ از برف آب کوہستان جنوبی پرگنہ لار دکوہ امرناتھ چہار جوی یک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ بری دوم از کوہ وارہ داس۔ سوم آب سرچشمہ نارسر یلاق پرگنہ پھاک۔ چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم ناگ[۳۷۸] بہ حیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ را سیراب کردہ چہار بخش می شود بہ چہار محل و باآب دریائی بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود ونگشو۔ منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب ہمالی کوہستان و آب کوثر سر و تہر سر و سرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچہ مضیق از بلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و رفعت محل آب را مثل غبار منتشر ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر و تماشا در آں جامی رفتند و شعرا در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفر خان احسن

زجنت چند گوی ای سخن ور ندارد آبشارے مثل آہر

---

[۳۷۴] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵؛ [۳۷۵] ایضاً؛

[۳۷۶] بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار"؛

[۳۷۷] ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب ہمی جوشد جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

[۳۷۸] بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس؛

[۳۷۹] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳؛

یکے دریای بے پایان ذخّار | زاوج کوہ می غلطد بہ یکبار
چو گردد از فراز کوہ راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
یقینم شد ازین گردندہ دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زین آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پالغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آب ہای انہار وچشمہ سار بسیار و رود پوشی کہ از کوہستان دیوہ سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترو کہ منبع آں سرچشمہ وتھ وترو کہ قریب موضع بمنوہ مشہور است از آب سندرہ نار وغیرہ سرشار گشتہ از موضع ہلش رود ویشو را آبرو بخشد و بمقام نایینہ از بقیہ آب رنبی آرہ ترقی یافتہ مزروعات پرگنہ دیوہ سر وآڈون و اننت ناگ را سیراب کردہ بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازدہ جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ من از موضع جمہ نگری برآمدہ در آڈون پایین طراوت بخشیدہ باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کردہ است۔ دوم بارڈ کہ از موضع وڈو علیحدہ گشتہ دہات آڈون را سیراب کردہ بمقام نادپورہ شامل منبع خود گردد۔ سوم ٹونگر کہ از لکھرپورہ منشق گشتہ و در ضلعۂ کولگام دیوہ سر گذشتہ از موضع کیموہ لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم۔ ناندی کہ از مقام ہلش برآمدہ در ضلع ناندی پرگنہ اننت ناگ تا بجبہاڑہ رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاجرہ بود۔ وی حفر کردہ است۔

رنبی آرہ۔ منبع آں آب نندن سر وچندن سر و برف آب کوہستان روپڑی و دارہ ہال[۳۸۰] دپیر پنچال است و از راہ ہیرپورہ جاری گشتہ انہار متعددہ ازاں منفجر گردد۔ یکے سن گلو کہ از موضع زدگام می آید و در پرگنہ آڈون و زینہ پور

۳۸۰ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما درو بجائے "دارہال" کوہ شوپ کور دراسے نیارہ مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع نود گردد۔ دوم جوی ناٹھو پائین تژوگام منفجر گشتہ از موضع ترنز شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم لار کہ مزروعات سپرہ سمن راو پرگنہ شکروہ وچند دھات چھرات را سیراب کردہ از موضع ٹوکنہ ڈھیب درگذشتہ در گوری پورہ چکش آب ننبل تپہ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالہ رنتی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است باخود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم از موضع ..... [381] جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کاوہ وونی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنہ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ بارود ولشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آن آب سرچشمۂ رامہ سر و برف آب کوہستان شوپ کوری و کاتژہ گلہ دان [382] وٹ پنداشتہ اند و بمقام دان زیب سہ حصّہ می شود یکے نہر رامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم رود نغامشی کہ کریوۂ نغام پور را سیراب گرداند۔ سوم رود رامشی کہ میان تپۂ چھرات مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور بادریای وتستا [383] شامل گردد۔

رود تولہ برین۔ منبع آن چکش [384] آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع وتھنار شامل بہت گردد۔

رود دودگنگا۔ مخرج آن آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

---

[381] البیاض۔ فی الاصل؛ [382] ایضاً؛ [383] ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازین مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد؛

[384] چکش بفتح شین وکسر کاف بہ ہندی تراوش آب را می گویند؛ (جامع اللغات اردو)

سنگ سفید و کاثرہ گلہ و عیون[385] آں سواد است و میان درۂ آری گام و ناگام بہ چند راہ مزروعات را انفارت بخشیدہ بمقام چھچھ بل[386] دریای بہت را منضاعد گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ اہیچ۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ یار و آب سرچشمہ ہائی آں طرف بہ مجمع گشتہ مزروعات دہات ہانچامہ و دین سو را سیراب کردہ در سنبل بمنہ داخل با آب ہاکو رسر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب تُنک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالسں و نوسہ میدان میان پرگنہ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را انفارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہا۔ نہر دوم براہ ہانجی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولائے پماسر گشتہ براہ نابد کھی برآمدہ برابر تارزنار شامل نالاب اُولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ایلا پتری و برف آب کوہستان افروٹ میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنہ کرو ہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اُولر گردد۔

رودِ بار ہارون۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہر[387] سے از موضع نگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

[385] اما مصنف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاثرہ گل" اکتفا نمودہ است ؛

[386] در حدودِ غربی شہر سرینگر ؛

[387] راجہ بک پسر راجہ مہر کل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ درگذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲۵ سال قبل مسیح بود۔

پرگنه پهاک را انضارت بخشید- آن را ماؤس نامند- و جهانگیر شاه از موضع
هاردن نهرے جدا ساخته باغ شالمار رشک بهشت گردانید- آصف جاه خان
نهرے ازان منشق کرده باغ نشاط را طراوت بخشید و به سعی جناب خواجه شاه نیاز
نقش بندی نهرے از هاردن بالائر زیر دامن کوه ساری گشته مزروعات موضع
برین را سرسبز گردانید- آب رودبار هاردن با آب نالاب ڈل متحد گشته- به دو
راه جاری می شود- یکے ناله مار من مقام خواجه بار بل نهرے از ڈل جدا گشته
داخل بار بل گردد- ازان جا میان ناله مار که بڈشاه میان حصه شمالی شهر
حفر کرده است هشت ماه تابستان جاری گشته مزروعات اچهن را سیراب
گرداند چند جوی ازان منشق گردد- یکے جوی سید بزرگ شاه[388] که میان خانیار
جناب سید بزرگ شاه قادری حفر کرده است- دوم دولت کول که دولت چک
در ایام حکومت خود میان صحن خانه خود گذرانیده بود و به سبب واقعه آتش کهاره
باز از منهدم گشته- آنگاه خواجه شاه نیاز نقش بندی[389] هفت هزار روپیه صرف
کرده نهر مذکور را باز جاری ساخت- سوم جوی کاوڈاره- که براه مرجان پوره
شاهان خوشحال سر گردد- چهارم جوی تاره بل از اشرف کدل جدا گشته در

---

۳۸۸ سید بزرگ شاه فرزند ارجمند سید غلام شاه جواد و نیک نهاد بود و از
خلیفه والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری اکتساب آداب طریقت نموده بدرجه شهود
اعتلا فرمود- مردے بود صاحب جود و سخا با وجود علائق دنیوی همیشه در عبادت و ریاضت
می کوشید- وفات ایشان پنجم رجب سنه ۱۲۳۲ھ به وقوع آمده در خطیره اجداد آسوده-
تاریخ وفاتش ازین شعر معلوم می شود:-

هاتفی سجع مهر تربت او — خواجه سید بزرگ شاه نهاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۸۹ بر صفحه دیگر.

خوشحال سرسبز کردہ داخل آنجا رسر گردد۔ حصّہ دوم آب ڈل براہ پونٹی کل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت [390] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان وچھن پارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد و بروقت ہیجان آب خاک سفید باآب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید میگرداند۔ پائین سونہ مرگ باسندلار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہرموکھ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرموکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن باسندلار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار [391]۔ سرچشمۂ وگہ سگن برفرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب اما حصّہ شرقی باآب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

---

[389] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم ظاہری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مورکرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کرنل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و دوراہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ او را از دست آنہا رہائی رہانید۔ از تصنیفاتش رسالہ بہائے نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[390] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

[391] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رود نے بہم رسد۔ بعد آن بار دو خانہ و کھ شامل گشتہ از علاقۂ کرگل بہ جانب شمال عبور کند۔ ازان جا با دریای کھلتری کہ از کوہستان رودک و چان تھان و گردوک وغیرہ بالا از زور شور می آید پیوستہ بنام اباسند نام زد گشتہ میان درہ ہای کوہستان تنک اسکردو و ہونزی و نگری و گلگت و دارد و وغیرہ عبور ساختہ زیر قلعۂ اٹک بدریائی اٹک مسمی گردد و دریای لنڈا کہ از کوہستان کابل می آید شامل آن گشتہ پائین ملتان دریا ہائی پنجاب را متلاطم گردانیدہ در بحر محیط متواری گردد۔

حصّہ دوم آن جانب مغرب جاری گشتہ از آب انہار و جوی بار کوہسار یمین و یسار و فار خود حاصل کردہ و از آب رود امرادتی کہ از کوہستان دچھن پارہ می آید شکوہ آن مضاعف گشتہ نام آن رود بار سندلار گفتہ می شود۔ پس ازان جوی بار نیلہ گرار از سورہ فراو شامل گشتہ و رود کرانکہ ندی از موضع کنگن آمیختہ و از موضع وسن نہر برہمہ سر منتفق کردہ پرگنۂ لار را سیراب گرداند۔ و از موضع ہرن منتشر گشتہ آبش بہ چند راہ داخل آنچار سر گردد۔ در زمان پیشین سندلار براہ سہہ پور عبور کردہ از موضع شہاب الدین پورہ بادریای بہت ملحق می گشت۔ امّا در عہد عبد اللہ خان[۳۹۲] درانی دریای سند طغیانی شدہ بطرف آنچار سر خود بخود راہی غایر کرد۔ و بہ موجب غفلت حکام دو سہ سال مطلق العنان ماندہ از مزروعات دہات لار قریب لک خروار ضایع گشت۔ و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] بہ اہتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آن سرداں راز حمتے فراوان رسید لیکن بعد دو سہ ماہ باز طغیانی شدہ سد متین را از میان برداشتہ

---

۳۹۲ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء)

۳۹۳ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء)

تالاب آنجا رسر متلاطم گردانید- الی الآن ہمچنان میگذرد و بہ امتزاج آب امراوتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدر می باشد. قدسی

پو کشمیر افتخار بہر دیار است　　　بہشت و سلسبیلش آب لار است

قضا از سیم تابش آفریدہ　　　بغیر از موج گل طوفاں نہ دیدہ

ندیدہ دیدۂ افلاک بارے　　　زجوی شیر زندہ ساں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب وشاداب گردانند- اوّل نہر لارکول کہ از موضع وُسن جُدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سایر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد- ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لارکول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت. ازاں جا راجہ جیاپیڈ نہرے[۳۹۵] حفر کردہ آب آں در اندرکوٹ رسانیدہ بود- الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد- وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنہ کوہ دیارہ لوی جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت- دوم ڈب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد- سوم آرہ کل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنہ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند- گویند نہر مذکور راجہ آری راے[۳۹۶]

۳۹۴ھ پرگنہ ایست در علاقہ کامراج (ابن شننٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ھ (۸۰۳ - ۷۷۲)؛

۳۹۶ھ بطور معجزہ حاکم کشمیر شد- ۲۳ سال قبل مسیح وفات کرد- راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۰ مملوکہ خانقاہ معلیٰ؛

حفر کردہ است لشکر خان کہ در عہد چغتہ[۳۹۷] ناظم کشمیر بود نہر مذکور را مرمت ساختہ از موضع بڈہ پورہ نضارت بخش آب سال خود گردانید۔ چہارم ڈکرکول کہ قریب موضع وایلو از سند جدا می شود ہمدوش آرکل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد۔ بانی آں راجہ زشک[۳۹۸] مشہور است کہ برای آبادی موضع ڈکرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد[۳۹۹] مسلوک ہمی بود۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وایلو جدا می شود۔ سلطان زین العابدین برای آبادی پرگنہ آردی و باغات و دولت خانۂ شاہی حافر آں تا نوشہرہ شدہ بود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکو نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است۔ شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آں در باغ الٰہی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند۔ و سیف خان برای طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود الآن معدوم۔ اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع وِرند جاری کردہ بود۔ الحال علامتش غیر معلوم۔ درین زمان مہاراجہ

---

[۳۹۷] ـــــ $\frac{۱۰۶۹}{۱۶۵۹}$ ـــــ $\frac{۱۰۶۷}{۱۶۵۷}$ بعہد شاہ جہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را کہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بودند زیرا کہ جد اعلا شاں امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود۔

[۳۹۸] یکے از شاہان کشمیر است کہ مذہباً بودا بود۔ گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بود۔ راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ ؎

[۳۹۹] تفصیل ایں ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر ملاحظہ کنید ؎

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوئی و نہر ذکر کل منجد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانۂ جندرہ[40] ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساخت۔

رود ابرنی[41] ۔ منبع آں سرچشمۂ شیراسر و سر ہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درہ نادی بل پرگنہ کوہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اولر گردد و سہ جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در ضلعۂ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانۂ جندرۂ شالی کوب راسر انجام نماید۔

مدمتی منبع آں برفآب کوہستان شالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالۂ بونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع ناتنہ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آں کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ وٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آلوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رود بار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پھرو ۔ کہ میان درہ کامراج می گذرد۔ و منبع آں آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آں برفآب کوہستان و عیون پرگنہ اوتر بہ سبیل نہر کہمل کہ منبع آں سنہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آں گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گراں میان آں سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممنلے گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ماور کہ مخرج

[40] ماکین ہا ۔

[41] آبدان۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست واز محل دُو کلہ بل رود حمل کہ منبع آں گوریچن ناگ می باشد با جمیع انہار و جوئبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند نزفی خود حاصل کردہ بہ مقام دولب گاہ ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پھُرو را من مقام پہرو از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنہ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[۴۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود او منہدم گشتہ نالہ پہرو براہ خود عود نمود۔ انگا شاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ روی بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جا کہ منبع آں رودبار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب ویشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب بم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رودہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۴۰۴] با نبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[۴۰۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

[۴۰۳] ۸۶۵ ہجری ؛

[۴۰۴] پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛ دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رودہا را گویند۔ و از این رعایت این قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

رود ساندرن۔ از درّهٔ شاہ آباد و رود برنگی از کوہستان پرگنۂ برنگ و رود آره پتی از کوہستان کوٹہار آمده قریب قصبۂ اننت ناگ باہمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساختہ من مقام کھنہ بل عمقی بہم رسانیده بنا بر استوای محل آہستہ آہستہ بر گِل خالص منحدر گردد چنانکہ آب آن در عرصۂ یک ساعت از یک نیم تا سہ میل موجب قلت و کثرت آب متحرک گردد و از کھنہ بل نام آن دریا بزبان شاستر وتستا[۴۰۵] و بہ لغت فارسی بہت و بزبان کشمیری ویتہہ گفتہ می شود۔ بعد آن بہ امتلای آبہای انہار و رود بار و چشمہ سار استعداد فراوان حاصل کرده میان شہر سری نگر جاری گشتہ مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند۔ و آب آن از درجۂ معمولی زمستان در تابستان قریب چہار درعہ رفعت پذیرد۔ زیاده بر آن از کنارہا متموج گشتہ سیلاب گرداند۔ و از کھنہ بل اوّل رود لمبودری از چہار محل واصل بہت گردد۔ اوّل پائین کھنہ بل دوم منز گنڈ سوم در گوره ویر چہارم در کثرہ بینگ۔ انگاه رود بار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آره بد دجا یکے از موضع کاوه و ونی دوم از للہار و آب کوہستان اولر مع آب چشمہ سارہا از مکان چرسو و آب ینابیع پرگنۂ دہمو و آب ننبل بالہامہ از پانپور[۴۰۶] و رود بار ہشی از کاکاپور و رود ناگام از وتھنار و رود تیل بل و آب تالاب ڈل

---

۴۰۵ مراد از زبان سنسکرت است کہ در ہند شمالی بزبان "شاستری" ہم موسوم است۔

۴۰۶ پنڈت آنند کول پامپور نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور ما بین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنہ میلادی تعمیر شده است۔ بانی اش پدم وزیر راجۂ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریہ پدم پور بود۔ زعفران زارہائے پامپور مشہور است۔ مردم شماری آن ۳,۳۴۸ نفر۔
(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیر گڑھ ورودِ دودگنگا بہ مقام چھتہ بل و آب جوئبار آ پیچ مع آب نفیل
بمنہ از پارم پورہ و سندلار مع آب آنچار سر و نوشہال سر و ننبل تولہ مولہ
از شہاب الدین پورہ و آب تالاب مان سر از ننی نارہ جا بجا شامل بہت
گردد و بہ امتزاج آں رود ہا متموج و متلاطم گشتہ براہ بانہ باری داخل تالاب
اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع حاجن باتال اولر لاحق می گشت در سال
۱۱۲۰ ہجری براہ نالۂ بانہ ایری کہ پنڈت سورج بھان کندہ بود رجوع
نمود ازاں بازہمچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بہت بہ امتزاج آب
تالاب اولر و انہار کوہسار کوہامہ وغیرہ بہ حیثیت اجتماع سمت مغرب
رجوع می کند و از آب ننگل و رودِ پماسر متصاعد گشتہ میان قصبۂ سوپور[۲۰۷]
برآمدہ از دو آب گاہ نالۂ پہرو شامل کردہ تا حدود بارہ مولہ باہستگی و نرمی
می گذرد و ازاں جا نام بہت یا وتستا از ذات آں رفع گردد۔ من مقام
کہنہ بل تا قصبۂ بارہ مولہ[۲۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بہار و زمستان بر
وقت می گذرند۔ مسافت آں از کہنہ بل تا بارہ مولہ مع پیچ و پیچ قریب یکصد
میل می باشد و از قصبۂ بارہ مولہ سمت مغرب میان درۂ مضیق بہ کمال زور
و شور منحدر گشتہ و از آب ہای کوہسار علاقۂ دچھنہ و کھاہورہ تزاید و ترقی
حاصل نمودہ تا حدود مظفر آباد[۲۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند۔ ازاں جا باآب

[۲۰۷] از بزرگ قصبہ جات کشمیر است۔ بانی اش سرے سویا نام بود کہ در عہد اونتی ورما (۸۸۳-
۸۵۵ء) بوزارت فائز بود۔ [۲۰۸] قصبۂ بارہ مولہ در اہمیت بدرجۂ سوم است قبل از تقسیم
ہند درمیان بھارت و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بشمار می رفت۔ [۲۰۹] از تعمیرات
مظفر خان بمبہ است (سنہ ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۴۶۲ و ۲ نفر۔

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی
گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پھکلی* می آید میان
درۂ کوہسار تا حدود چامک میر پور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب
جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک
انبازی کردہ در بحر اعظم[۴۱۰] می افتد۔

کٹہ کل۔ از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم
تابستان میان حصۂ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفا کدل
با بہت واصل گردد۔

سونہ کل۔ مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوی کٹہ کل نہرے
جدا گشتہ باز در دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور۔ از دریای بہت بمقام شادی پورہ نہرے
منشق گشتہ بآب ہاکو سر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہای کشمیر

تالاب اولر۔ کولابے است عمیق[۴۱۱] و وسیع بشکل مثلث مختلف الاضلاع
از سرینگر جانب شمال بمسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور
تخمیناً ۱۲ میل عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۴۱۲]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

۴۱۰ بحر ہند ؛ ۴۱۱ مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصۂ کبیر چہاردہ
فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ
فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ؛ ۴۱۲ اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب
مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش
۱۲ میل و عرضش شش میل و میگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ؛

* صحیح کوہستان کاغان۔ چشمہ بالوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمان است ؛

چہل میل و بر ساحل شرق و شمالی آں دہات پرگنۂ کوہہامہ و زبنہ گیر و جنوباً قریہا سایر المواضع پائین واقع است. و در حاق وسط آں چشمۂ اولرناگ مشہور (اولر بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جاکہ آب آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنۂ لار نہرۂ از آب چشمہ سار ستھسر باآب کوہستان و اسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ وقتے از اوقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حامل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ رودبار را سدِ راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھسرجی گفتند و دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریاں بہ سواریٔ سفینہ درمیان آں سر سیر می کردند۔ چنانچہ برکوہ وگنی نوکابندن[۲۱۳] ہا تا حال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدیٰ باز ماندہ بہ قہر قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان ساخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۲۱۴]۔ ازاں باز رودِ سرچشمۂ ستی سر در زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے درآمدہ از چشمۂ اولرناگ جوش می زند۔

چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رودِ واسہ بل انداختہ از

۲۱۳۔ نوکابندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند۔

۲۱۴۔ تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷۔

چشمہ اولر ظہور نمود۔ قصہ غرق شدن شہر ... در ذکر راجہ سندرسین[۴۱۵] مشروحاً گفتہ آید۔ بعضی امارات عمارات شہر مذکور اکنون هم بہ نظر همگنان عیان می شود۔ چنانچہ یکے از محققان قریب ساحل شرقی ... عمق دریا پایہای جسر[۴۱۶] ... معائنہ نمود و بعضے ماہیگیران تالاب می گویند کہ محاذی ... شیر کوٹ از عمق ... غرفہ ہای کوشکی بہ نظر می آیند و متصل آن درختے عظیم تا حال می بینند۔ مورخان می نگارند کہ از تعمیرات آن زمان بت خانہ بود کہ ... در زمستان عیاناً ... می شد۔

سلطان زین العابدین بر سر آن بت خانہ بزرگ سفینہ نصب کردہ بالای آن سنگ و خاک انباشتہ جزیرۂ وسیع کہ طول آن از شمال تا جنوب یکصد درعہ و عرض ۷۵ درعہ می باشد بلند افراشتہ باغی دل کشا بہ اشجار و ازہار غمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آن عمارتے سنگین کہ سہ آشیانہ[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین کہ تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زرین کہ پیش ازین غواصان از بت خانۂ مذکور صرف ضروریات جشن شاہی کردہ و دو ہش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۴۱۸]۔

این بقعہ چو بنیاد فلک محکم باد
مشہور بہ زینہ ڈینب در عالم باد
شہ زین عباد تا کہ درو جشن کند
پیوستہ چو تاریخ خودش "خرم باد"[۴۱۹]

---

۴۱۵ رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجہ سندرسین پسر راجہ بندرسین ۴۱۶ لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان
۴۱۷ آشیانہ بمعنی طبقہ ۴۱۸ لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیرہ
۴۱۹ ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۲۳ء۔ بقول خواجہ محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمان او بر سنگے منقش بود۔ ص ۵۰

پیران دیرینه سال چنین گویند که پیشتر آب چشمه از سطح آب فواره وار بالا جوشش می زد. الحال همگی حباب ها به نظر می آید. متصل او لنگ چشمه دیگر است که آن را پدم اگ گویند. حباب های آن کمتر. غیر ازین میان تالاب اولر چشمه های بسیار بوده است و در وسط تالاب آب صاف ... می باشد و در نهای آن فصل ... هنگام ... هر شب با فراط متکون می شود. از آنکه در سواحل شرقی و شمالی آن می روید از ابتدای عهد بدشاه تا حال وقف ... آن را دهه ... نیل می گویند که در نواحی غرب و جنوب ... روید از ... ضبط سرکار ... درمیان آن تالاب شکار ماهیان و قازان و مرغابیان فراوان ... می شود. صیادان برهنه ... کوچک برآمده مرغان و ماهیان ... شکار کنند. گویند در زمان پیشین تالاب ولر ... بار عمیق بود که به مرور دهور روز بروز رفعت پذیرفت. اکنون سمت ... شیر کوٹ عمیق است و در اطراف ... کم تر ... وقت هیجان باد آب آن سخت متلاطم گردد. در آن وقت عبور ... فائق ... زیبست.

... رسوم ... آن بعد دوپهر روز درمیان آن کسے گذر نتواند کرد تا زمانی که بدشاه ... تالاب ولر تا موضع اشم متموج ... بود چنانچه بدشاه تعمیر لنک ... وسط تالاب مرتفع کرده بود. ازان باز ... این تالاب روز بروز رفعت پذیرفت ... منفذ دریا ساعت به ساعت غایب گشت تا آنکه سرزمین مواضعات ... نجن نایدکهی ... حدوث یافت. اکنون به باعث طغیان بهت هر ... تالاب اولر از آب ممتلی گردد. تا موضع اشم سیلاب گردانند.

تالاب ڈل متصل شهر سمت مشرق طول آن از گگری بل تا تیل بل

^۴۲۰ شکار میکنند. ^۴۲۱ تالاب

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یار بل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد۔ بہ قول مؤرخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماراں در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلبھ[۴۲۴] دروں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نایدیار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدّے متین استوار ساخت و شش جسر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یار بل تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدّے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصّہ می شود۔ اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماراں بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصّہ جزایر موضع نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و بر جزایر مذکور فالیزہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیور دراں متکون می شود

---

۴۲۲ ۔ اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۶۱

۴۲۳ ۔ راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مذبود ؛

۴۲۴ ۔ ایضاً ؛

۴۲۵ ۔ (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و در کرانہای تالاب لورخ[۴۲۶] زارہا و علف ہا ہمی روید کہ برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آں کولاب لطیف و خوشگوار است ۔ بروزگار گندہ نمی شود و بہ صفای میاہ از عمق آں ماہیاں بہ نظر ہمی آیند و در وسط آں از چہار جا چہار چشمہ می جوشند و ملّاحاں حی بلینند و درمیان ڈل کلاں پیشروی حضرت بل جزیرۂ سونہ لنک سلطان زین العابدین احداث کردہ قصرے سہ آشیانہ دار براں عمارت کردہ بود ۔ بحادثۂ زلزلہ بشکست پس شاہان مغلیہ منظرے براں افراشتند ۔ امیر خان[۴۲۷] ترمیم آں کردہ بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیدہ در صحن عمارت فوّارہ روح افزا برداشتہ بہ تماشای آں صرف اوقات حی کرد ۔ دریں زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیرۂ روپہ لنک دارد کہ سلطان حسن[۴۲۸] شاہ تعمیر کردہ بود ۔ عمارتش در عہد سنگاں ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبہ کدل با دریای بہت پیوستہ می رفت ۔ بڈشاہ [illegible] جا مسدود ساختہ نالۂ مار در نفس شہر حفر کردہ آب ڈل بر زراعت پرگنہ اچھن جاری ساخت کہ تا حال در موسم تابستان آب تالاب براہ نالۂ مار جاری می باشد و در زمستان براہ بوچھی کُل شامل بہت گردد ۔

آنچار سر ۔ کولابے است قریب شہر سمت شمال طول آں تخمیناً از تبربہ وار تا بیہامہ چہار میل عرض از سورہ تا بڈ ووڑ دو میل می باشد ۔ اطراف آں از ہر سو بہ کثرت لورخ زارہا و نے زارہا و علف ہا محفوف است ۔ در وسط آں میل در میل

---

۴۲۶ قسمے است از گیاہ کہ بادبوریا می بافند ⁂

۴۲۷ مراد از امیر خان جوانشیر است کہ در عہد احمد شاہ و پسرش تیمور شاہ افغان از ۱۷۷۱ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ⁂

۴۲۸ و $\left(\frac{۸۹۳}{۱۴۸۸}\right)$ — $\left(\frac{۸۸۰ھ}{۱۴۷۵ء}\right)$ ⁂

آب صاف و متموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خوردتر بود۔ در سنہ ۱۳۰۰ ہجری[۴۲۹] دریای سندلار طغیانی گشته از مجرای خود معاودت نموده داخل آنجا رسر گردیده و زمین های زرعی از هر سو خراب ساخته وسعت تالاب سه چند گردانید و درمیان آن راجه جیاپیڈ[۴۳۰] سدّے افراشته بود که آن را موستھو می گویند۔ اکنون به باعث طغیان آب خراب و آب آن بمقام شهاب الدین پوره با دریای بهت پیوند و درمیان آن شکار مرغان و ماهیان فراوان۔

خوشحال سر۔ تالابیست در اضلاع شمالی شهر که بر ساحل شرقی آن محله جڈی بل بسمت غربی آن عیدگاه واقع است و دور محیط آن قریب چهار میل۔ در اطراف آن کاه لوخ بسیار متکون می شود که نصفه آن برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفه دیگر برای ماتم سرای وخانقاه جڈی بل می دارند۔ درمیان آن شکار مرغان بسیار و آب آن داخل آنچار سر گردد۔

مانس سر[۴۳۱] چشمه ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر به فاصله ۱۵ میل

---

۴۲۹ در عهد مهاراجه رنبیر سنگھ آنجهانی ؛

۴۳۰ راجه جیاپیڈ پسر راجه سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد متصف بصفات متضاده قرار داده است۔ بنابر روایت او راجه مرد بوز علم دوست بهادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بهیم سین راجه گجرات و راجه نیپال لشکرکشی نمود۔ گویند که میلان به مذهب بوذا داشت و در شهر جیه پور؟ برائے عبادت بوذاں سه بُت ها قایم کرد۔ سی سال حکومت نموده درگذشت ملخص از راجه ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چهارم۔ (ترجمه اچھر چند) بنابر تحقیق جیرٹ زمانۂ حکومتش مابین ۷۷۲ – ۸۰۳ سنه میلادی است (ترجمه آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۸۵) ؛

۴۳۱ حالا به تالاب "مانس بل" شهرت دارد ؛

سمت شمال - و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد - و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آں گلخن چونہ پزاں - غرب رویہ لوخ زار است - آب آں بہ سبیل نن نارہ در بہت می رود - ایضاً برکنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفاکہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا - و اطراف و سواحل مانسر سرسبز دل کشا و نوشنما محل سیر و سرور است - محاذی گلخن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود - متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد - حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند -

ہاکورسر - آب گیری است از شہر بہ مسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک - سطح آں از جزایر و لوخ زارہا محفوفست - قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید - بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سو بسو گردندہ می باشند و آب بعض با نہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ با بہت پیوندد -

پماسر - کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود - اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نابد کھی با نالۂ شار واپورہ لاحق گشتہ در تالاب اُولر می گذرد -

نان سر - آبگیریست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع ہانس بل - بر ساحل آں امارات بت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از حسبر سنبل با بہت ملحق شود -

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند ونمبل زمینے است کہ یک حصّہ آب و یک حصّہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد وبعضی جاہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو ماندہ ضائع شوند۔ وبعضے جاہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروع است کشاورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جاہا کہ اندک زمین درشت می باشد درآب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ وآں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ ونے وعلف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز ہمنہ۔ درحدود جنوبی سرینگر قریب بٹہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ ودرمیان آں چشمہ ہا و آبگیرہا واقع۔ کاہ لوخ وعلف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ ودرموسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ وخشک کردہ در پخت وپز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند وچکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شاہل بہت گردد۔

برار نمبل۔ میان شہر درحصّہ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف ومتموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است ودر بعضے جا آبگیر ہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں باآب ڈل آمیختہ براہ نالہ ارجاری می شود ودر زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار ونیستان ودر وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمہ کھیر بھوانی مشہور ودر زمان سابق میان آں نہر ہای متعددہ کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند - اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہر ہا معدوم گشتہ لوخ زار ہا بہم رسید - در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند - حقیقت آں ایں است کہ درمیان بطیحۂ مذکورہ بعضے جا ہا زمین بر روی آب مفروش می باشد - در عمق آں آب کہ متعلق بآب انہار دیگر می باشد ماہیان می آیند - چنانچہ صیادان فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرازیکہ خاصۂ ماہی گیران ایں دیار است آں را در سوراخ فرو برند و از ہماں سوراخ ماہیاں را بہ پنجۂ آہنین چسپیدہ از آب بیروں ہمی آرند - در جوف آں آب خیز سر چشم ہای بسیار اند - آب آنہا بارود بار سندلار لاحق گشتہ - از شارد اپور شامل بہت گردد -

نمبل مال گام - از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ - از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان شکار مرغان بسیار - آب آں از راہ نالۂ اجس با تالاب اولر پیوندد -

درنمبل - آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پرآب می باشد و در زمستان خشک گردد - سنگارہا دراں متکون می باشند آبش با دریای بہت مخلوط گردد -

نمبل کانسپور - قریب موضع دلنہ پرگنہ کروہن - آب خیزے است کہ ہمیشہ اکثر لوخ محفوف می[illegible]ـد و کرانہ ہای آں اکثر آباد - آب آں بمقام گورس بونی شامل بہت شود -

نمبل پت گام پور - واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا - فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع - آب آں در بہت پیوندد -

نمبل بالاہامہ۔ یا کونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ایٹھ کھرو۔ در پرگنۂ لار متصل موضع چھنڈ نہ۔ آب آں براہ سند شامل بہت گردد۔

نمبل مرہامہ۔ در پرگنۂ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسمای بالبست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بر وقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات ایں سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ ایں جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ ایں جا کہ خواص آں در لغات طبی درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

[۴۳۲] واردشوندگاں ؎

[۴۳۳] اطباء و حکماء ؎

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ)[۴۳۴]	کوٹر	گرم وخشک[۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعضے محققاں آں را بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم با مسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوشس	گرم وخشک[۴۳۶] درجۂ ۲	
۴	اسارون[۴۳۷]	تگر (ھ)[۴۳۸]	موست	گرم وخشک ۳[۴۳۹]	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷ در لغت عربی حناء الغول وخس الحمار وشنجار است و در فارسی ہوبوبہ۔ داروے مزبور برچہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور)؛

[۴۳۵] گرم وخشک در اول درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷)؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور دریں جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبیعت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است؛ [۴۳۷] اسارون بفتح ہمزہ وسین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واو آخر لفظیست سریانی۔ در یونانی اورا سرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹)؛ [۴۳۸] صحیح "تگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبیعت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹)؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم و خشک[۲]	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است۔
۶	اسقوردیون[۴۴۲]	موسیر (ف)	ون رہن	گرم و خشک[۴۴۳]	
۷	اُسلیخ[۴۴۴]		وپھ ٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پڑھ		بوریا ہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندش[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم و خشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

۴۴۰ صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ و سکون سین مہملہ و ضمہ ہائے مہملہ و سکون واؤ و ضمہ خائے معجمہ و سکون واؤ و سین مہملہ ضبط نمودہ است۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۹۱)
۴۴۱ دھارہا (مخزن الادویہ صفحہ مزبور ÷ ۴۴۲ بضم ہمزہ و سکون سین مہملہ و ضمہ قاف و سکون واؤ و کسرۂ دال و ضمہ یائے تحتانیہ و سکون واو و آخرش نون ÷ ۴۴۳ در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷) ÷ ۴۴۴ اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلیخ بکسر ہمزہ و سکون سین و فتح لام و سکون نون و جیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹) ÷ ۴۴۵ تخم بستانیش گرم در درجۂ سوم و خشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور) ÷ ۴۴۶ اَسل بفتح ہمزہ و سکون سین مہملہ و لام لفظ عربی است کہ در ہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔
۴۴۷ ایضاً صفحۂ مزبور و مزید گفتہ کہ محل روئیدنش آب است یا محل آب ÷ ۴۴۸ صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷) ÷ ۴۴۹ بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حضی می باشد۔ برگش مائل بہ سبزی و بیخش مائل بہ زردی باشد۔ بقولش در ملک شام مرداں بادجامہ می شویند۔ (ص ۱۵۷) ÷

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آں کسے نمی بیند۔[۴۵۰]
۱۱	افسنتین	شنارو (ھ)[۴۵۱]	ٹھٹھ ون	ایضاً[۴۵۲]	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۳[۴۵۳]	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاو چشم (ف)	پکہ ٹہٹھ ون	گرم و خشک ۳[۴۵۴]	
۱۴	انجبار	—	مانٹرن	سرد و خشک ۲[۴۵۵]	
۱۵	انجرہ[۴۵۶]	ٹنگن (ھ)	سوٹی	اول سوم؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن مُنڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔[۴۵۷]
۱۷	بابونج	بابونہ (ق)	بابونہ	در دوم گرم و خشک[۴۵۸]	

[۴۵۰] اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است:—

"از قسم نبات است۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرما می باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

[۴۵۱] ABSINTHIUM ؛ [۴۵۲] و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "سنارو" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

[۴۵۳] (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

[۴۵۴] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ [۴۵۵] و صاحب مخزن طبیعت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ [۴۵۶] انجرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ [۴۵۷] و صاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

[۴۵۸] بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک [۴۵۹]	
۱۹	بادرنجبویه	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجهٔ اوسط [۴۶۰]	
۲۰	بادنجان بری	[۴۶۱]	ون وانگن	درسوم گرم وخشک	ماهیت آن [۴۶۲] موافق لغات طب یافته نمی شود۔
۲۱	پرسیاوشان	کالی چهانپ (ه) [۴۶۳]	گیوتهیر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بهنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادران (ف)	بنگ بعضی مونگالوگویند	[۴۶۴]	تخم ماده قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس [۴۶۵]	مول	سرد وخشک وقابض ورادع [۴۶۶]	
۲۵	بصل الفیٔ	-	ون پران	بسیار گرم [۴۶۷]	

[۴۵۹] درداواخر درجهٔ سوم گرم و اول درجه سوم بمع رطوبت فضلیه خشک است (ص ۱۷۲)

[۴۶۰] گرم وخشک بدرجهٔ اوسط دوم وبعض در درجهٔ اول معتدل و در درجهٔ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ؛ [۴۶۱] درهندی او را "بهٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ؛

[۴۶۲] ونزد صاحب مخزن الادویه ماهیت اش این است که نباتیست بقدر یک گز طویل و شاخهای خاردار ؛ [۴۶۳] صحیح "کالی چهانپ" است۔ (ص ۱۶۳) ؛

[۴۶۴] در اول درجهٔ سوم گرم وخشک است (۱۶۴) ؛

[۴۶۵] در فارسی۔ و اما درهندی او را نوع صغیرش را "کوکهتی" وکبیرش را "جٹا دهاری" می گویند ؛ [۴۶۶] مخزن الادویه جلد اول صفحه ۱۶۸ ؛ [۴۶۷] ایضاً صفحه ۱۷۲ ؛

کیفیت	طبیعت	کشمیری	فارسی یا ہندی	دوا	نمبر شمار
؎۴۶۸	–	اپلح	–	بندال	۲۶
؎۴۶۹	دراول سرد در دوم تر	نونہ پوش	بنفشہ	بنفسج	۲۷
مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود	درچہارم گرم وخشک ؎۴۷۰	مہند	–	بلیش	۲۸
	سرد وخشک	بازر بنگ	بجر بنگ (ہ)	بنج	۲۹
دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ؎۴۷۱	–	بھنگرہ	بہنگرہ (ہ)	بھنگرہ	۳۰
	گرم وخشک ۲	اندر ناح	چاکسوف ؎۴۷۲	تشمیزج	۳۱

۴۶۸؎ طبیعت اش گرم وخشک در درجۂ سوم۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

۴۶۹؎ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ وبہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؛

۴۷۰؎ ایں رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند۔ نزد ایشاں طبیعت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ وقول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

۴۷۱؎ یعنی مائل بہ سیاہی وبقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید وماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل وبرگہائش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ وتیز۔ (ص ۲۰۱) ؛

۴۷۲؎ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است ودر لغت فارسی چشمک وچشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ہ)	تماکو	گرم وخشک ۳	در بمبہ واری پر قوت می باشد [۴۷۳]
۳۳	—	—	پتھر	گرم وخشک	ہنود آں را در پوزشس بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	—	اشٹابری (ہ)	رنگ راچ	—	بیخ آں را مرد ماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابوخلساء است۔
۳۵	جنجات	—	ہاپت داں لدر	[۴۷۴]	
۳۶	سعد	موتھ (ہ)	بہتہ موست	در آخر دوم گرم وخشک [۴۷۵]	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ہ)	روبل	گرم وخشک در اول سوم	
۳۸	جوز ماثل	دھتورہ	دتُر	در اول چہارم سرد وخشک [۴۷۶]	
۳۹	حب النیل	ژرکے (ہ)	تخم عشق پیچان	در سوم گرم وخشک [۴۷۷]	
۴۰	—	—	نیلہ کھرن	—	
۴۱	حرمل	سپند	اسپند	گرم وخشک [۴۷۸]	

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب "مخزن" دانہ است مقدار بہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲)؛ ۴۷۳ نام دیہے است در کشمیر متصل؛

۴۷۴ گرم وخشک در درجۂ دوم؛

۴۷۵ سُعد بضم سین مصنف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳)؛ ۴۷۶ مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵۔ اما صاحب "جش" در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافہ نمود؛ ۴۷۷ ماہیت اش دانۂ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب۔ شاخہائش بغایت باریک وبرگ سبز؛ ۴۷۸ اما در درجۂ دوم خشک می باشد۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاء وسکون وفتح میم وسکون لام است (ص ۲۸۱)؛

نمبر	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۲	حجر الصخر	گل سنگ (ف)	پل مانز	سرد و خشک	۴۷۹
۴۳	خسک	گوکھرو (ھ)	مشر کنڈ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غورہ (ف)	غورہ	سرد و خشک ۲ ۴۸۰	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ھ) ۴۸۱	ینگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیبزر (ھ) ۴۸۲	بُدُ	گرم و خشک در اول	بوریا می بافند
۴۷	خبہ	خاکشی (ف)	ژرہ ثرچہ بال	اول دوم گرم ۴۸۳	
۴۸	خربق اسود ۴۸۴	کنگی (ھ)	مار جہیر	آخر سوم گرم و خشک	

۴۷۹ چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیدہ شود مشابہ بہ رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴)؛

۴۸۰ در اوّل درجہ دوم سرد و با آخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶)؛

۴۸۱ درست "ہینگ" است۔ نام انگلیسی (ASA FOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ ڈاکٹری پیدا وار افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

۴۸۲ صحیح ایں است کہ "پیزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش ایں است کہ دارائے مزبور در موضع حلیفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲)؛ ۴۸۳ طبیعت نوع صغیرش در اوّل درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجۂ دوم گرم است (۳۰۶)؛

۴۸۴ قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است۔ برگہائش ہم شکل بار تنگ است۔ گلش سرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد۔ (ص ۳۰۷)؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپچ	سرد و خشک[۴۸۵]	بزنند نیفت سکون میشود
۵۱	خردع	بیدانجیر (ف)	اریندھ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	درمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	پترہ کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آدلن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دوب[۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	لیپت زبور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ وبعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستانی و سوالی و دودھالی وستاور گویند (ص ۴۴۵) ؛

[۴۸۷] گرم در درجہ اوّل و تر در درجہ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوب بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ" بفتح میم و سکون را و غین می گویند۔ (۳۴۳) ؛

نمبر	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵۹	راتیانج[490]	گندھ بہروزہ (ہ)	رُب کلم	آخر سوم گرم وخشک	
۶۰	راوند[491]	-	پنبہ ژالن	اوّل دوم گرم وخشک	برگ آن بیاس آنکہ کشمیری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان[492]	بربری (ہ)	بورکم منڈ	گرم وخشک	
۶۲	شاہترج	پت پاپڑہ (ہ)[493]	شہتر	گرم وخشک بدرجۂ دوم[494]	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ہ)	سوی	ایضاً[495]	دالان خورد تخم آن
۶۴	شجرۂ ابی مالک	-	بہ کریس	آخر دوم گرم وخشک	پوشاک از آن می شویند ماہیت آن موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران[496]	-	مورچھ	درچہارم درسوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دم	گرم وخشک ۳	
۶۷	شُبرم	گاؤکشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم وخشک[497]	

۴۹۰ (RESINA):

۴۹۱ (RHUBARB ROOT)۔ بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش ریوند است (صفحہ ۱۴۴۵)۔

۴۹۲ (COLECHICUM)

۴۹۳ و "ڈکٹ پاپڑہ" نیز می گویند۔ (مخزن الادویہ اردو جلد اوّل صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است۔

۴۹۵ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اوّل و "شبت خشک" گرم در اوّل درجۂ اول است۔ (ص ۴۳۹)

۴۹۶ (HEMLOCK)　　۴۹۷ (بر صفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سوال[۴۹۸]	منگال وھل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقرقرحا[۴۹۹]	آکرکرا (ف)	عاقرقرہ	آخر ۳ گرم و خشک	شجرۂ آں طبرغون است، از گلمرگ یافتہ می شود۔
۷۰	عسل النحل	شہد (ف)	ماچھ	در ۲ گرم و خشک[۵۰۰]	
۷۱	قطران[۵۰۱]	زفت (ف)	کلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فوہ	مجیٹھ (ف)	مزیٹھ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوۂ پانپور و کریوۂ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ۲[۵۰۲]	

۴۹۷ و بقول صاحب مخزن در درجۂ سوم گرم و در درجۂ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجۂ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ؛ (۴۳۹)

۴۹۸ "سوال" در ہندی می گویند و در فارسی نامش "چام تواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ؛

۴۹۹ (PYRETHRUM ROOT) ؛

۵۰۰ صاحب مخزن الادویہ اُردو "متعلق طبیعت اش تفصیل دارد و آں این است کہ شہد تازہ در درجۂ دوم گرم و درجۂ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجۂ سوم گرم و در درجۂ دوم خشک است (۲۳) ؛

۵۰۱ (TAR)

۵۰۲ صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

نمبر	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشٹہ (ف)	کوٹھہ	گرم و خشک در سوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نرئ	سرد و خشک	
۷۶	قصب الذریرہ ۵۰۳	چراہتہ (ھ)	چرایت	آخر دوم گرم و خشک	
۷۷	قراسیون	—	تریر	ایضاً	
۷۸	قطن ۵۰۴	بنولہ (ھ)	ٹھو	سرد و خشک در دوم	
۷۹	قنب ۵۰۵	بہنگ (ھ)	بنگہ	سرد و خشک	
۸۰	قبصلوم	۵۰۶	پھل گاسہ	در سوم گرم و خشک	
۸۱	کالاکوٹ ۵۰۷	شب افروز (ف)	تیلہ وان	در جبال شامخہ می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ھ)	کچنال	در دوم سرد و خشک	در جبال پُونچھ و کھاورہ می باشد
۸۳	کرفس	۵۰۸	یکہہ زیر	در اوّل دوم گرم و خشک	
۸۴	کشوث	—	قسم دوم کوکلہ پاٹ	در اوّل گرم و خشک	

۵۰۳ (CHIRETTA) ؛

۵۰۴ (COTTON) ؛

۵۰۵ HEMP ؛

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا ؛

۵۰۷ لغت ہندی است ۔ در فارسی اورا "سیاہ گل" می گویند ؛

۵۰۸ آجمود (ہندی)

نمبر	نام دوا	یونانی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگاہولی (ھ)	گاؤزبان	در دوم گرم و تر	باگاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققاں آں را اسم بے مسمی دانند۔
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ھ)	مامیران	گرم و خشک	در یلاق لار می روید۔ ضعیف العمل است۔
۹۱	موصلے	موسلی	لڈرمول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نانخواہ [۵۰۹]	جوین	جاوند	در اوّل درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	بنبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بجہ (ھ) [۵۱۰]	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [۵۱۱]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ (AJWAN)

۵۱۰ بچھ

۵۱۱ "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہملہ و کسرۂ بای موحدہ و سکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعتش گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی ۵۱۲	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ھ)	پالک	سرد و تر	بدرجہ دوم ۵۱۳	
۲	اطریفلین	-	ژکل	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۳	بقلۂ یمانی	چولائی (ھ)	لیسہ	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۴	بقلۂ حامضہ	ساگ چوک ۵۱۴	چکہ لڈر	سرد و خشک	بدرجہ اوّل ۵۱۵	
۵	بقلۃ الحمقاء	۵۱۶	نونر	سرد و تر	بدرجۂ سوم	
۶	حُلبہ	میتھی (ھ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجۂ دوم	
۷	حرشف ۵۱۷	کنکرف (ف)	کرشہ	گرم و خشک	در اوّل	
۸	حماض	چوکا (ھ) ۵۱۸	انجی	سرد و خشک	در اوّل	
۹	خُبازی	سونچل (ھ)	سوچل	سرد و تر	۵۱۹	
۱۰	خس	کاہو (ف)	کاہو	سرد و تر	-	

۵۱۲ مراد از سبزی ہا ادویہ است کہ بہ طب یونانی مستعمل می شود ؛

۵۱۳ و صاحب "مخزن الادویہ اُردو" او را سرد و تر در آخر درجۂ اوّل نوشتہ است (ص ۹۳)

۵۱۴ درست "ساگ چوکا" است ؛

۵۱۵ مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجۂ دوم سرد و خشک است و نزد بعض در درجۂ اوّل (ص ۱۸۰) ؛ ۵۱۶ ہندی "خلفہ" ؛

۵۱۷ بقول صاحب "مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۷۸ تلفظ اش حرشف بفتح حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است ؛

۵۱۸ در فارسی "ترشہ" می گویند ؛ ۵۱۹ (برصفحۂ آیندہ) ؛

نمبر شمار	نام سبزی یا بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	چقندر بلی	-	پوشہ ہند	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۱۲	سلق	چقندر (ف) (ہ)	چقندر	معتدل	مرکب القوی ۵۲۰	
۱۳	قطر ۵۲۱	[illegible] (ہ)	کنہ گہچ	سرد و تر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ہ)	وستہ ہاک	سرد و تر ۵۲۲	در دوم	
۱۵	قنابری ۵۲۳	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اول	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط ۵۲۴	گوبھی (ہ)	گوپی ہاک	گرم و خشک	در اول	
۱۷	کرایث ۵۲۵	گندنا (ف)	ردہن ہاک	در سوم خشک	در دوم گرم	بری و بستانی می باشد۔

۵۱۹ طبیعت اش نزد در درجۂ اول سرد و تر است۔ و بعض گفته در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ مع حرارت در درجۂ اول (مخزن صفحہ ۲۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (و بضم نیز آمده است) و طائے ساکنه و رائے مهمله لغت عربی است در فارسی سمارو غ و در ہندی "پھین چتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اول است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف و فتح نون مشدده و الف و فتح بائے موحده و رائے مهمله و الف مقصوره لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بفارسی اورا "نرند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف و فتحه نون مشدده و کسره بائے موحده و سکون یا تحتانی و طائے مهمله۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱)

۵۲۵ بضم کاف و فتح را و الف و ثاء مثلثه لغت عربی است۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲)

نمبر	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کرنب[۵۲۶]	کلم (ہ)	کرم ہاک	در اوّل گرم	در دوم خشک	مردمان ایں جا تمام سال می خورند
۱۹	کمأت[۵۲۷]	کھینی (ہ)	ہنڈھ	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	ہندبا[۵۲۸]	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازہ ہند	سرد و خشک[۵۲۹]	بدرجۂ دوم	
۲۲		دُدہک (ہ)	دودھ ہاک	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			ڈہہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ژیبر ہاک			
۲۸			بزن ہاک			
۲۹			چہتر ہاک			
۳۰			پوپچیر			

[۵۲۶] بضم کاف و را و ضمۂ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمدہ است ÷

[۵۲۷] بفتح کاف و سکون میم و فتح ہمزہ و تا ÷

[۵۲۸] بکسر ہا و سکون نون و کسرۂ دال مہملہ و فتح بائے موحدہ و الف (ص ۲۶۴)

[۵۲۹] بقول مخزن الادویہ طبیعت اش در آخر درجۂ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری[۵۳۰]

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ہ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برائے تحفہ باطراف می روند
۲	کمون	زیرہ (ہ)	زیور	گرم و خشک[۵۳۱]	در سوم	
۳	کزبرہ[۵۳۲]	دھنیا (ہ)	دانی وال	سرد و خشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم و خشک	در سوم	قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند
۵	اسقیل	[۵۳۳]	آرہ پزن	گرم و خشک	در سوم	
۶	فلفل السودان[۵۳۴]	لال مرچ (ہ)	مرتہ واگن	ایضاً	ایضاً	ماہیت موافق کتاب ندارد

۵۳۰ توابل بالفتح داروہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

۵۳۱ بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است ۞

۵۳۲ کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است ۞

۵۳۳ در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈہ و کنڈی است و بلفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

۵۳۴ فلفل السودانی۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منبتش بلاد حبشہ و سوڈان است ۞

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کریر	ایضاً	در دوم	در ابزار ہا استعمال کنند ۵۳۵
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آدند	ایضاً	ایضاً	ماہیت آن موافق ۵۳۶ کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم و خشک	در دوم	
۲	ریحان	ابیاز بو (ف)	ببر	ایضاً	در اول	
۳	شاہسفرم ۵۳۷	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	ونہ	ایضاً	در سوم	
۵	حاشا	-	دن پدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج ۵۳۸	پودینہ نہری (ف)	پدنہ	گرم و خشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پدنہ	ایضاً ۵۳۹	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم ونہ	ایضاً	در سوم	

۵۳۵ ادام ہا ۔ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی ۔ برگ اول الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد چشمش نازک و سیاہ رنگ ۔ صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نیاز بو است و شاید بہمیں حسن او را قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۳۶۷) ۔ ۵۳۸ فُودنج بضم فا و سکون واو معرب "پودینہ" یا "پودینک" فارسی است ۔ ہمچنیں در زبان مزبور بجائے دال بتائے منقوط "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص)

۵۳۹ در آخر درجہ دوم گرم و خشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ۔

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت

اقراع وافجال کشمیر [540]

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادنجان		وانگن رک،	گرم وخشک		
۲	بادنجان رومی		رُوِد وانگن رک،			در باغ او بستانہا خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد وتر		
۴	قرع کشمیری	کاشر آل	ایضاً			
۵	قرع فرنگی	فرنگ آل	ایضاً			
۶	قرع مشہدی	مشاد آل	ایضاً			
۷	قرع کدمیہ	کابل آل	ایضاً			
۸	قثاء الحمار	کریلہ [541]	گرم وخشک			
۹	طربلا	طربلہ	ایضاً			
۱۰	خیار و قثاء [542]	لاز	سرد وتر			
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ	خربوزہ	گرم وتر			

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد وتر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم وتر
۱۴	فجل	موج	گرم وتر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر [543]

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد وخشک

[540] اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی)۔ [541] درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۸۰ (COLOCYNTH)۔ [542] قثاء بہندی "ککڑی" را گویند۔ حقیقت این است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود۔ شاید کہ حسن قثاء و خیار را مرادف یک دیگر شمردہ است۔ [543] یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر۔

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	ورد احمر بری	رنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	وردِ ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	وردِ اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بلا طینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	بہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیان	بہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خیبری	ایضاً	۲۶	خطائی (چند اقسام)		
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احریص	کوسم پوش	ایضاً [۵۲۴]	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	مانز پوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہاز	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسی	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یازفند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

۵۲۴ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم۔ وقسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نیلہ کنٹ	
۴۱		لجالو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالہ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ابہل	رہی	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوسٹنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈیل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	بار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالا ہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں توز
۱۱	-	موبل	میوہ آں نفہ
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	برادی	چران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وير
۲	خلاف بلخی	بید مشک	بید مشک
۳	بید مولہ	ربلبس	گیرد
۴	صفصاف	بید سیاہ	برن
۵	بید مجنون	بید مجنون	مشکہ وبر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دلب	چنار	بُون	۸	ـ	پشه خانه	برمج

اثمار کشمیر

نمبر	یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبر ژونٹ	گرم وتر	باطراف برای تجارت وارمغان می برند اقسام سیب زیاده از ۴۷ قسم در باغات وجنگل ها ترش وعفص وتفه ومیخوش می باشند؛
۲	زعرور	۵۴۵	ـ	سرد وخشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگه	در دوم تر	برای تحفه وتجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	ـ	سرکه ٹنگ	سرد وخشک	
۵	کمثری بری	ـ	ٹانچه	ایضاً	باقسام بسیار درمیدان ها وکریوه ها می باشند
۶	کمثری جبلی	ـ	ده ٹانچه	ایضاً	درکوه وکریوه ها بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ھ)	ژنن	سرد وتر در ۲	
۸	مشمش	زردآلو	ژیر	ایضاً	خوبانی شیرین مغز می باشند غیر آن تلخ دانه ـ
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم وتر	سه قسم پیوندی است غیر آن جنگلی ـ
۱۰	توت شامی		شاه تُل	سرد وتر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچه	گرم وتر	۹ قسم شمرده اند ـ ازاں جمله اعلیٰ قسم کشمش حسینی صاحبی مسکه کرم گامی است که بطور ارمغان باطراف می برند ـ راجه رنبیر سنگهه انگور ولایتی الحال غرس نموده ۱۲

۵۴۵ بالفتح نوعی از میوه است (شمس اللغات فارسی) ـ

کیفیت	طبعیت	کشمیری	ہندی یا فارسی	یونانی	نمبرشمار
باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲	سرد و تر	آر	آلوچہ (ف)	اجاص	۱۲
قسمے از اجاص۔	ایضاً	آشہ آلوچ	آلوچہ	شاہ لوچ	۱۳
	ایضاً	بنزہ			۱۴
	ایضاً	گرد آلو			۱۵
سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش	گرم و تر ۲	گلاس	آلو بالو (ف)	قراصیا	۱۶
بسیار ترش می باشد	گرم و تر	اَدِلچ	آلوچہ (ف)	آلوچہ سلطانی	۱۷
	سرد و خشک مرکب القوی	بادم	بادام (ف)	لوز	۱۸
دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود	معتدل	بری	عناب (ف)	عناب	۱۹
درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد	گرم و تر	انجیر	انجیر (ف)	تین	۲۰
ہمگی یک درخت در ناوہ پورہ موجود است	گرم و خشک	پستہ	پستہ (ف)	فستق	۲۱
	ایضاً	وِرن	فندق (ف)	بندق	۲۲
میوۂ جنگلی عفص قسمی است از زعرور	سرد و خشک	رِنگہ	-	میسن	۲۳
	گرم و خشک	ڈُون	اخروٹ (ہ)	جوز	۲۴
سہ قسم می باشد شیریں۔ میخوش۔ عفص	سرد و تر اوّل درجہ	دان	انار (ف)	رمّان	۲۵
دو قسم می باشد شیریں و ترش	ایضاً	بم ژُونٹ	بہی (ف)	سفرجل	۲۶
میوۂ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد	ایضاً	کل ہانج	-	-	۲۷
دو قسم می باشد جنگلی	سرد و خشک باقدرا	چھانچ	-	عُلیق	۲۸
قسمی است از زرشک خیداں پر قوت نمی باشد	سرد و خشک	کادہ دچھ	زرشک (ف)	انبر باریس	۲۹

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		پارہ	سرد و خشک	
۳۱			پاپر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی مینخوش

غلّات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	دآن	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از آں جملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع پانزن (انزن)۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ از موضع قصبۂ لار۔ گودہ کرہن از موضع سالور۔ مشخل از موضع تیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم و شیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم و تر ۲	چنداں بالیدہ و شیریں نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	وشکہ	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرۂ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ھ)	پنگہ	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سبول (ھ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سر جوک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سنگارہ ۵۴۶	سنگاڑہ (ہ)	گار	ایضاً	مخزن سنگارہ مردم غریب در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	گدر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ہ)	موئر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ہ)	کرہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ہ)	رازہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موٹھہ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را دار موٹھہ می گویند۔
۱۷	ماش	مونگ (ہ)	مونگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنبیر (ہ)	ترنبہ	-	از لغات طبی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق این است کہ سنگارہ کشمیر بمقابلہ سنگارہ ہند و پنجاب بسیار خورد می شود ؛

حبوبات متدہنۂ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تیلہ گوگلو	گرم و تر ۲	در کتک کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرسوں (ھ)	سنزر	گرم و خشک ۳	در ماہ پوہ تا چہتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	نرسرا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ھ)	ہالن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسُر	ایضاً	
۶	حرف شرقی	تارامیرا	تارازو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم و تر	
۸	کتان	اَلسی	اَلش	سرد و خشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم و تر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم و خشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زردآلو		ژیرہ کھاُل	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور برّی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	یانز	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	چغد۔ بوم (ف)	راتہ منگل	
۶	حبارا	عداۃ	
۷	جرح	نیلہ کراش	
۸	عداۃ	گانٹھ	
۹	حمام۔ کبوتر	کوتر	
۱۰	حواصل	دودھ براگ	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذرج	واریل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشۂ آں راکلغی سازند
۲۴	غذاف	کاون	
۲۵	غراب	دیوہ کاو	
۲۶	فاختہ	کوکل	
۲۷	قمری	کمر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغر	جل	
۳۰	نسر	گرزد	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دور	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سونل	
۳۵	ہدہد	ستہ وت	
۳۶	ہزار دستان	گورہ مکھتر	

طیور آبی

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکچھو	
۳	شقراق	ہارہ واتج	
۴	زرق	گھاڑہ کاو	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطکٹ	
۷	ماہی	گاڈہ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار ہم می باشد

سباع کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہاپُت	
۳	ذئب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	بُوزینہ	پُنُز	
۱۲	گوربہ شغال	بچھہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	شبرزہ	گران	
۱۶	تبرغان	درن	
۱۷	یربوع	وزہ گگرُ	

حشرات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شامخہ
۲	افعی	گُنس	نیش او کشندہ
۳	حیّہ	سَرُف	لدغ او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	اُرضہ	اَتہر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	پیَر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنفا	گوہ کُم	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وڈہ کریکل	
۱۲	نمل	رئ	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	بمہ سین	
۱۶	حباحب	زُنُش	
۱۷	اربع اربعین	ہت زنگو	
۱۸		پہرو	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		ترامر	
۲۱		ہیرہ نوج	
۲۲		مُہرو	

ہوام کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	تُلر	
۳	ذراریح[۵۴۷]		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ تلر	—
۶	بق یشہ	مُوہ	
۷	سگ مگس	ہُون مچھ	
۸	پانکہ	وینچو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مین	
۲	زلو	درک	
۳	خبر دوک آبی	کُلہ ناید	
۴	حیّہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح[۵۴۸]	وُدر	
۶	ناقہ	رکریم	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نندکاوٗ	
۹		منہ گاڈہ	

وحوش کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضبع	کینکہ لٹ	در پہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		رام	
۷		کیل	

دواب اہلی کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاومیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاوٗ	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہاول	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گور	
۷	حمار	خر	

۵۴۷ جمع ذررح بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاه باشد (شمس اللغات)

۵۴۸ تمساح بالکسر نہنگ

شوارع کشمیر

از خطهٔ کشمیر راه های بسیار میان درهٔ کوهسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند که بسبب صعوبت سنگلاخ همه ها سخت و دشوار اند۔ شیخ ابوالفضل تعداد شوارع کشمیر سی و شش[۵۴۹] می نگارد ازان جمله در بعضے راه ها بغیر باشندگان کوهستان دیگران واقف نگشته اند اکنون بعضے شوارع که مقید رجال و مشهور است تشریح کرده آید:۔

راه مظفرآباد

سبیل هذا میان علاقهٔ دچهنه بر کنار یمین دریا تا مظفرآباد ازان جا بطرف هزاره و پکهلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد به سبب ترمیم شاهان چغتائیه سهل ترین راه هاست که بنان تمام جاری می باشد و در عرض آن جبل و کتل حایل نیست همگی تا یک منزل برف می بارد مزاحم نمی شود۔ باربرداری اسپان وغیره بلا تکلیف همیشه می گذرد

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت
۱	سرینگر		۵۵۰ ۵۲۰۰	راه هموار کدل هاره تیرت	۶	کهتائی	۱۲	۵۵۶	قلعهٔ خام چند دوکان
۲	پتن	۱۷	۵۵۱	نشیب و فراز	۷	کهانڈا	۱۲	۵۵۷	قلعهٔ دو بیٹه چند دوکانات
۳	باره موله ۵۵۲	۱۴	-	برکنارهٔ شمالی دریا	۸	هٹیان	۱۱	۵۵۸	نشیب و فراز
۴	گنتل ۵۵۳	۱۸	۵۵۴	زیر دامنهٔ کوه ساحل دریا	۹	مظفرآباد	۱۷	۵۵۹	مختصر شهریست بر بلندی و عبور از جسر کرشنه گنگا
۵	شاهدره	۱۴	۵۵۵	سنگلاخ رفعت کار مست					

۵۴۹۔ آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۴۸ ؛ ۵۵۰ درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روٹس ان دی ویسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول صفحه ۱۲۸ ؛ مصنفهٔ میجر کینتهه میسن مطبوعه ۱۹۲۲ دهرادون ؛ ۵۵۱ ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳) ؛ ۵۵۲ ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۵۳ گنتل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً) ؛ ۵۵۴ ۴۶۲۵ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۵۵ ۴۰۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲) ؛ ۵۵۶ ۳۶۲۵ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۵۷ ۳۲۰۰ فٹ (ایضاً) بقیه بر صفحهٔ آینده

نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۰	گڑھی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک	ایضاً من مقام مان سیر راہ دیگر در راولپنڈی می رود				
۱۱	مان سیر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود	۱۱	مان سیر	۱۳		
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد	۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ماسگلے	۱۴		عروج بر کوہ	۱۳	ہری پور			
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶	۱۴	خان پور			
۱۵	گوڈا گلی	۱۱			۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸	۱۶	راولپنڈی			
۱۷	راولپنڈی	۴۰			راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاوڑہ سال تمام جاری می باشد - باربرداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود۔				
	میزان کل میل	۲۴۹							

مسلسل ۔ ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱)
۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً)؛
۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است؛
۵۶۳ ۳۵۰۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰)؛
۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست نو، دو محل ییلاق - بر حدود صوبہ سرحد (پاکستان) واقع است ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است؛

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	(رنڈالی) تنالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		بر ساحل بہار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹ھ	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر کیلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰ھ	قلعہ خام و چند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		عروج کوہ نرم نرم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱ھ	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۹۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳ھ	کوہ برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب غرب بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴ھ	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲ھ	کوہ برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵ھ	قصبہ مشہور است

۵۶۹ھ ۴۰۸۰ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ھ ۴۴۵ فٹ - ایضاً ؛ ۵۷۱ھ ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)

۵۷۲ھ ۶۳۰۰ فٹ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ھ ۶۶۷۰ فٹ - ایضاً ؛ ۵۷۴ھ ۶۵۰۶ فٹ (ایضاً ص ۳۹)

۵۷۵ھ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈا پانی	۹	[۵۸۲]	
۷	تھنہ [۵۷۶]	۱۶	[۵۷۷]	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چورہ [۵۸۳]	۱۳	[۵۸۴] ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	[۵۷۸] ۳۹۴۰	[۵۷۹]	۱۳	اکھنور [۵۸۵]	۱۳	۱۱۴۲	[۵۸۶]
۹	سیال سوئی	۱۴	[۵۸۰]		۱۴	جموں	۱۸	[۵۸۷] ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	[۵۸۱]				میل ۲۰۰	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مغلیہ بہر منزل سرای متین باہتمام علی مردان خان[۵۸۸] تعمیر کردہ بودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

[۵۷۶] تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کیپتی صفحہ ۱۴) ؛

[۵۷۷] ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۵۷۸] صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

[۵۷۹] قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

[۵۸۰] ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۵۸۱] ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۵۸۲] ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

[۵۸۳] چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

[۵۸۴] درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

[۵۸۵] صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ [۵۸۶] قصبہ ایست خورد بر جانب راست دریائے چیناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ [۵۸۷] درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

[۵۸۸] صوبیدار کشمیر بعہد شاہجہان۔ بار اول سنہ ۱۰۵۱ھ مطابق سنہ ۱۶۴۱ء و بار دوم از سنہ ۱۰۶۰ھ ۱۶۵۰ء تا سنہ ۱۰۶۷ھ ۱۶۵۷ء - (نگارستان کشمیر) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل	۸	تھنہ	۱۰½		بہ سبیل ہموار
۲	خانپور	۱۲	۵۸۹	جسر رود رامشی دربنی آره	۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ الیست دیرینہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۶۷۱۵ فٹ	قصبہ الیست معروف	۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶	در نشیب و فراز
۴	ہیرپوره	۸	۵۹۱	سوکھ سرای۔ لال غلام۔ پیر پنچال بہرام گلہ	۱۱	نوشہره	۱۳	۵۹۷	قصبہ الیست کمان گوشہ
					۱۲	سیدآباد	۱۲½	۵۹۸	کوه کاجی داره
۵	علی آباد ۵۹۲	۱۲	۵۹۳	سرای از فرق پیر پنچال عبور کرده	۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ الیست دیرینہ
					۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	برساحل جوی باره	۱۵	گجرات	۱۴		
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنچال		میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنّفہ میجر کیننتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگیتا میٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲۔

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۵۹۱ ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) ؛

۵۹۳ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۴ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛

۵۹۶ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۸ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ قصبہ الیست خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؛

پنجم راه بانهال تا جموں بسبیل هذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود همی بود. رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراسته بر کتل بانهال سیزده برج بر جهت پناه تعمیر ساخت و بهر جا سنگلاخها قطع کرده بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساخته اشیای مطلوبه بهر جا مهیا ساخت اکنون مسافران و تاجران در سال تمام بدان راه سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باران همگی یکدو روز مسدود می ماند این راه بر پل رام بن رسیده سه شق می شود شق اول به جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پل عبور کرده بطریق چینانی در اودهم پور ازاں جاده جموں می گذرد شق سوم فراز کوه لاردلاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [۶۰۲]	بر سطح هموار	۶	رام سو	۱۴	۴۰۷۰ [۶۰۶]	کمر کوه
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [۶۰۳]	عبور از دریای بهت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [حاشیه]	عبور از پل
۳	بیج بهاڑه	۲۰	۵۶۰۰ [۶۰۴]	عبور از بهت و اسلام آباد	۸	چندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	دیری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [۶۰۵]	عروج بر کتل و نزول ازان	۹	بٹھر دتی	۱۵	۵۴۰۰ [۶۰۷]	عروج و نزول
۵	دیوه گول	۱۵	۵۵۸۰	میان دره کمر کوه	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	به سبیل نهر

[۶۰۲] تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

[۶۰۳] صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱) ؛

[۶۰۴] درست ۴۴۲۴ فٹ است (ایضاً) ؛

[۶۰۵] درست ۶۱۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول ص ۸۱ - مصنفه میجر کینیتھ میسن صاحب چاپ دهرادون ۱۹۲۲) ؛ [۶۰۶] ایضاً ؛

[۶۰۷] بلندئ درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	سنہ ۶۰۸	عروج از کُنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	سنہ ۶۱۰ ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	سنہ ۶۰۹ ۴۰۱۸	عبور از دگجہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			-

ششم راہ لداخ - راہیست دشوارگذار بہ سبب عبور زوجیلا در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردُو و شق دوم بہ جانب لداخ - از لداخ یازدہ راہ باطراف واکناف می روند ازاں جملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گُرد و یک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گلنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرن
۲	گاندربل	۱۲	سنہ ۶۱۱ ۵۲۳۰	عبور از کدل دُسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	سنہ ۶۱۴ ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	سنہ ۶۱۲	عبور از کدل سنبل و گنہ ون	۷	بال تل	۱۰	سنہ ۶۱۵	عروج برکتل زوجیلا
۴	گنڈ سرسنگھ	۱۴	سنہ ۶۱۳	عبور از پل کلن و پل ززل	۸	مٹاین	۱۶	سنہ ۶۱۶	برساحل رودبار

سنہ ۶۰۸ ۲,۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

سنہ ۶۰۹ صحیح ارتفاعش ۸۰۳۰ فٹ انگلیسی (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸ مُصنّفہ میجر کیننتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

سنہ ۶۱۰ ذکر ارتفاعش درسابق گذشت ؛

سنہ ۶۱۱ ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

سنہ ۶۱۲ ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ سنہ ۶۱۳ ۶۸۲۰ فٹ - ایضاً.

سنہ ۶۱۴ ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

سنہ ۶۱۵ ۹۴۷۵ فٹ (ایضاً) ؛ سنہ ۶۱۶ ۱۱,۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	چھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سس فل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۸۷۸۷ [۶۱۷]	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۲ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوہ فتح اللہ					
۱۴	لاموبر	۱۶	۱۱۵۲۰ [۶۱۸]	عبور از دریای ون پھ ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی -			۲۴۲ میل	میزان کل	

راہ یارکند - از قلعۂ لداخ پنج راہ بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براہ قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماہ مفتوح می باشد - تا یازدہ منزل کاہ و ہیزم امکان نگردد - اسپان بار برداری بخوشی می روند - دوم از لداخ تا یارکند براہ چنگ چمنو ۴۵ منزل ۶۲۰ میل - فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازیں راہ آمدہ بود - کاہ و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود - سوم از لداخ براہ قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد - چہارم براہ چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کردہ است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل - پنجم از راہ چنگ چمنو تا یارکند بسمت شرقی ۴۳ منزل ۴۲۸ میل - ازاں جملہ راہ اسہل کہ عبور و مرور مردم زیادہ ازاں راہ می شود نمبر اول است تشریح آں کردہ آید -

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

[۶۱۷] ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱) ؛

[۶۱۸] درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھردونگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	ٹلکہ مرکٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کھرچوت[۶۲۰]	۱۲	۱۰۴۳۰[۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۵		۱۲	قزل انگور[۶۲۳]	۱۱	۱۶۷۰۰[۶۲۴]	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت بیگلائی	۱۸	۱۷۴۰۰	
۶	جونگ ٹونگ	۱۲	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۳	۱۶۵۰۰[۶۲۶]	
۷	ٹوٹیلک[۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	ولاب جلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سروض خوجہ	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	۱۵۳۰۰[۶۲۸]	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	چجرا	۱۲	۱۶۴۸۰[۶۲۹]	

۶۱۹ صحیح "کھردونگ" است (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲۰)

۶۲۰ میجر کیننتھ صاحب نام ایں مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً) ؎

۶۲۱ صحیح ارتفاعش ۱۰۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ میجر کیننتھ صاحب ایں مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴ بنابر تحقیق میجر کیننتھ صاحب رفعت ایں مقام ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ میجر کیننتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است ؎

۶۲۶ درست ۱۴۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ بنابر تحریر میجر کیننتھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ اما نزد "صاحب روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ۱۵۴۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور).

۶۲۹ درست ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴) ؎

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۱۳۰۰۰ [۶۳۰]	
۱۹	شہید اللہ	۱۳	۱۱۵۰۰ [۶۳۱]	
۲۰	یارکند	۲۴۰	۴۰۰۰	از شہید اللہ تا یارکند شانزدہ میل
	میزان کل ۵۱۷ میل			

براہ لداخ تا اسکردو

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	لداخ	[illegible]	۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	ناروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی [۶۳۲]	۱۰		[۶۳۳]
۶	سکربچن	۱۶		
۷	گوناهنو [۶۳۴]	۱۷		
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	[۶۳۵]	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کھپلو [۶۳۶]	۷	[۶۳۷]	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرُو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	[۶۳۸] ۷۴۴۰	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

[۶۳۰] بقول میجر کیننگھم رفعت اش ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

[۶۳۱] و بہ تحقیق میجر کیننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

[۶۳۲] بقول میجر کیننگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

[۶۳۳] بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

[۶۳۴] اما صاحب "روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" ایں مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ [۶۳۵] رفعت اش ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

[۶۳۶] یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ [۶۳۷] رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

[۶۳۸] و بقول میجر کیننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راه لاسه- راهیکه از لداخ به جانب گرمی گذرد تشریح آن این است:-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		١١٥٠٠		٨	نہی یا	١٣		
١	بوشوٹ	١٠			٩	نمو	١٢		
٢	خواجه لونگ	١٢			١٠	مقام	٧١		
٣	گیا	١٣	١٣٥٠٠		١١	مقام	١٧		
٤	دیب رنگ	١٦			١٢	ڈورا	١٠	١٣٨٠٠	
٥	تھوکچی	١٤	١٤٩٠٠		١٣	تشی گومک	٥٥		
٦	مقام	١٢			١٤	گر	٣٠		
٧	یوگا	١٣				٢٩٨ میل میزان کل			

هفتم راه گلگت- این راه بسیار دشوار است ومحل خوفناک یکے کوه رازدان آنگن است دوم کوه برزبال داز جبل برزه بال راه دو سلسله میشود یک سلسله بطرف اسکردو می گذرد سلسلۂ دوم سمت شمال در حصوره وگلگت و یاسین و چترال و دلیل و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان همیشه مسدود گویند راجۂ للتادت[٦٣٩] با فوج وحشم درین راه تباه شده است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
١	سرینگر		٥٢٣٥		٣	بنڈپوره	١٨	[٦٤١] ٥٣٠٠	عروج کوه
٢	سنبل	١٧	[٦٤٠] ٥٢٠٠	نشیب فراز	٤	تراگ بل	٩	[٦٤٢] ٩١٦٠	کوه رازدان انگن ١١٨٠٠

٦٣٩ (٧٥٠-٧١٤ع) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ-ص ٣٨٥۔

٦٤٠ بنا بر تحقیق صاحب" روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشیر وغیره" بلندی آن ٥٢٠٦ فیٹ است (ص ٩٦)

٦٤١ ونزد کنندۂ صاحب ٥٢١٢ فٹ است (ایضاً)؛ ٦٤٢ صحیح ٩٣٤٠ فٹ است۔ (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسنو	۹		برکمر کوہ	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل وان	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۷۸۰۰	علاقہ ایست مشہور	۱۵	حصورہ ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبہ ایست معروف
۸	بنگلہ	۱۰	۸۷۲۵	ازیں جا راہ دیگر بجانب حصورہ می رود۔	۱۶	ہرچو	۱۱	۹۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینُن	۹			۱۸	دونی ۶۴۸	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اسکردو راہ دیگر	۱۹	رام گہاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۳۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگر کوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کینتھم صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نمودہ است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت آں بنا بر کتاب حزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کینتھم ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

۶۴۷ حصورہ را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) ؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۹ و "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کینتھم صاحب ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) ؛

۶۵۰ دہے است خورد مشتمل بر قلعہ و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸۰۰		۲۸	یاسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان ۳۰۶ میل			
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۸	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہہ داس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

ہشتم راہ اسکردو۔ سلسلۂ دوم راہ گلگت کہ از کوہ برزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹)؛

۶۵۲ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً)؛

۶۵۳ اما میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند:—

۱۔ کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲۔ کالاپانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳۔ چچری کدل یا شنکرگڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴۔ رٹو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵۔ گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶۔ حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۱۰۰ از ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۱۵۴ء
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسرمر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیدہ نماند کہ شوارع متذکرہ بالا از جای خود برآمدہ با امصار و بلاد مشہورہ برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشہور گشتہ اند۔ غیر ازین شوارع دیگر کہ بہ غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمدہ با طرق دیگر ملحق شوند تشریح کردہ آید:۔

نہم راہ توسہ میدان۔ از سرینگر میان پرگنۂ بانگل فراز کوہ توسہ میدان در پونچھ می رود از آں جا سہ شق می شود۔ شق اول براہ کھاشیال در کوہ مری۔ شق دوم براہ کوٹلی در چومک میرپور و جہلم۔ شق سوم بہ سنبیل راجور ملحق گردد۔ سہ چہار ماہ جاری می باشد۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پورہ	۱۵			۸	بیاڑی	۱۴		
۳	توسہ میدان	۲۰	۱۵۵ء		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پونچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	پہچا	۰		
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۱۵۴ء میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راہ برزل خاموشی اختیار کردہ اند۔ ۱۵۵ء برفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن ۔ کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن برکوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پنوچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پنوچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار وسخت گذار است چہار ماہ جاری می باشد۔

یازدہم راہ دارہال ۔ سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار نندن سر دہستی ونیز گذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] باین راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۸۵ میل۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰] ۔ درغایت صعوبت دشوار وجانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا یداں راہ نمیرود بسبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد۔ از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم گڈہی ۱۱ میل ڈہلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل باولی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل ۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل ۔

سیزدہم راہ ہمسان ۔ سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع ڈومنتر گام پرگنۂ دیوہ سر بالا برکوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی ....[۶۶۴]

[۶۵۶] شوپ کور ؛ [۶۵۷] وبقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۰ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۵۸] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ [۶۵۹] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ؛ [۶۶۰] وبقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل" ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۶۱] بتحقیق پنڈت آنند کول ۲۰ میل ۔ (ایضاً) ؛ [۶۶۲] نزد پنڈت آنند کول ۴ میل (ایضاً) ؛ [۶۶۳] درجموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ [۶۶۴] البیاض فی الاصل ۔ پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر وبدل ۱۰۶ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چهاردهم راه کهری سیبل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنهٔ دیوه سر براه زوجه مرگ عبور کرده در ریاسی می گذرد ازان جا در جموں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارپچه	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار[۶۶۷]			بدستور
۳	کهری	۱۰[۶۶۵]		کوه ناره بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چندر باگا
۴	زجه مرگ[۶۶۶]	۱۰		عروج و نزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبه ایست دیرینه
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورنلاو[۶۶۸]	۲۴		براه نگروٹه[۶۶۹]
۶	دیول	۱۰		کوه نوچه	۱۲	جموں			

بعضے اوقات مال تجارت هم بایں راه می رود۔

پانزدهم راه کهل ناره واو سیبل مذکور از شوپیان سمت بانهال برآمده از دریای ویشو عبور کرده بعد مسافت بیست کروه در کهل ناره واو برسد ازان جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دنو[۶۷۰] بعد مسافت ده میل از پنچال دیدمی گذر کرده در مربل برسد ازان جا تا بارن هل ۲۴ میل ازان جا تا دیول میان سنگلاخها و دره های دشوار بمسافت ده میل گذر کرده با راه کهوری ملحق گردد۔ شق دوم از دنو بر جبال مهو عروج کرده بعد مسافت ۲۲ میل در مهو شب گذرانیده روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

---

[۶۶۵] نو د صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۲ میل" (ص ۹۵)؛ [۶۶۶] پنڈت آنند کول بجائے "زجه مرگ" "گولامرگ" بیان کرده است (ایضاً)؛ [۶۶۷] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڈھ و ارناس بجائے دیول و نارپچه و جام نارهائے انگرل و نارو مذکور است؛ [۶۶۸] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈهیره و نگروٹه ذکر نموده است (ایضاً)؛ [۶۶۹] صحیح "نگروٹه" است (ایضاً)؛

[۶۷۰] بگرو ال و فتح نون (ایضاً)؛

بست میل بمقام رامسو با راہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است
شانزدہم راہ ڈوڈی ۶۷۱ صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام وبری ناگ
بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری
می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل ۶۷۲ ۴۵ میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان
غیر آبادی پنج منزل ۹۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً
از ڈوڈے تا بدرواہ ۶۷۳ ۲۴ میل۔

ہفدہم راہ مربل سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ
لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۷۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور
پرگنہ مروہ می رسد۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدرواہ میگذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت
آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۲۴ میل۔ از لہرنی تا سنگ پور
دو منزل ۲۴ میل۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل۔ ایضاً
از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں
جا جموں۔

ہیجدہم راہ فامر ۶۷۴ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دسنو دس فراز
کوہ ہوکھسر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر درگذشتہ در علاقہ
مروہ می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۰ میل
ازاں جا تا مروہ سہ منزل ۶۰ میل۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل۔
نوزدہم راہ تہمرن۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تھمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

۶۷۱ بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶)؛
۶۷۲ و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً)؛
۶۷۳ بعندرواہ؛　　۶۷۴ بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً)؛

علاقہ واڑون میگذرد۔ درزمستان مسدود می باشد۔ مسافت آں از اسلام آباد

تا واڑدن ۵۰میل۔

بیستم راہ مرگن سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان

پرگنہ کوٹہار مابین درّہ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی

است۔ مسافت عروج آں بیزدہ کروہ می باشد۔ گذرکردہ درموضع انشن در واردن

برسد۔ مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۱میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲میل۔ ازاں جا

تا مرگن رفعت ۱۱میل۔ بالای مرگن مسطح وہموار ۴میل۔ نزول ۱۲میل۔ تا موضع انشن

۴میل کل ۹۰میل۔ ایں راہ در واڑون رسیدہ کہ دوشق می شود۔ شق اوّل سمت مشرق

در لداخ و اسکردو می رود شق دوم درکشتواڑ و بدرواہ۔

بیست ویکم راہ امرناتھ۔ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ

وچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است۔ مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد

۳۴میل عیش مقام ۴میل۔ پہلگام ۱۲میل۔ چندن وار ۸میل۔ شیشرم ناگ ۷میل۔

ہنجہ تری ۱۳میل۔ امرناتھ جی دو نیم میل۔ سوکھ ناگ ۱۴میل۔ داردن ۴میل۔ ازاں جا

دوشق می شود یکے بطرف جموں۔ دوم بطرف لداخ۔

بیست ودوم راہ تلیل۔ طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال

میان پرگنہ لار فراز کوہ ہہامتہ از چشمۂ ہرموکٹہ گنگا سیراب گشتہ فراز جبال ہا در تلیل

میرسد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد۔ از تلیل دوشق میشود شق اوّل بطرف اسکردو

می گذرد۔ شق دوم جانب گوریز و گلگت وحصورہ۔ مسافت آں از سری نگر تا گاندربل

۱۲میل [۶۷۵] چہترگل ۸میل۔ ہہامتہ [۶۷۶] ۱۲میل۔ گنگابل ۱۲میل۔ درسربل ۱۶میل۔ بڈگام [۶۷۷]

۶۷۵ء وبقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)۔ ۶۷۶ء و در جموں اینڈ کشمیر

سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ ۶۷۷ء درکتاب مزبور ۷میل۔

علاقۂ تلیل ۳۰ میل۔ گمرن ۱۲ میل۔ کادہ بال ۱۰ میل۔ کرڈوگی ۱۲ میل۔ بوٹہ کولن ۱۰ میل
مشکب علاقۂ اسکردو ۱۱ میل۔

بست وسوم راہ چیلاس۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال از راہ قصبۂ سوپور تا کلاروح از کوہ کچھہ دونہ عروج نمودہ در حد شاردا برسد ازاں جا میان درہ ہا و سنگلاخہا و کوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است و مسافت این راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل[٦٧٨]۔ کلاروح ٦ میل۔ ازاں جا تا شاردا سہ منزل ۴۰ میل ازاں جا تا چیلاس ۹۰ میل۔

بست وچہارم راہ کرناہ[٦٧٩]۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمدہ از سوپور تا شیوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کنل نستہ چھبنہ گذر کردہ در کرناہ برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۱۴ میل۔ ہڑی ۱۰ میل۔ ازاں جا مسافت کنل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفر آباد برساحل کرشنہ گنگا رفتن است۔

بست وپنجم راہ دراوہ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالائی کوہ اشائی و تریل ڈبرو گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰ میل۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفر آباد۔

بست وششم راہ گلمرگ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شامل راہ مری گردد۔ مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۱۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵ میل۔ ازاں جا تا اوڑی ۴۲ میل

---

[٦٧٨] وبہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۷)۔ [٦٧٩] کرناہ۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست و ہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کھوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدود شمال آں تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم سر میکشد و کتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درہ ہای فراوان و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دارالحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر بسمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۰۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۶۸۰] از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسۂ آں یا سمین۔ تانجی۔ لوبراہ۔ رودگشو۔ چیچوٹ۔ درس کرگل۔ سور۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بہ نظر

---

[۶۸۰] ناردرن بیریرآف انڈیا مصنفہ ڈریو چھاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶؂

نمی آید و دریای کھلچی یا سنگے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف سواد لون وضیق نفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت می شود و گندم و ترنبہ و گال و ارزن مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب چرکین مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامت مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت نسوان ناچار فیٹ وہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی[۵] و اکثرہا بہ مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گروہا بیشتر مرتاض و محتاط و عالم و صاحب خوارق بودہ اند و درحالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدت بسیار ماکولات نمی خوردند گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول و براز تا مدت بسیار نمی شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دران جا رفتہ او را بعلامات ونشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند وی تفحص مال و اسباب خود از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای سلام "جو" می گویند۔

و در فرقۂ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جرک یعنی راجپوت (۲) جیر کھہ

---

۶۸۱ ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹۔ اما درو سے دربیان قامت نسوان بجائے ہشت انچ ۴½ ۹ انچ درج است ۶۸۲ ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷ ۶۸۳ ایضاً ص ۲۵ بقول موسیو ڈریو چوں برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند و درجۂ آناں از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچہ ہائے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را باسم "پدر" خطاب می کنند با ایں ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفا مروج نیست۔

یعنی ل بجاٹ (۳) مہر یعنی شودر (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در قلعۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۰[۶۸۴] بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زورآور سنگھ کلوریہ[۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار[۶۸۶] برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ سور و دراس دگر کل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچہک چرنک[۶۸۷] راجۂ لداخ تاب تقابل در خود نہ دیدہ بست و پنج ہزار روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶" "۱۸۹۰" ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سرخیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت ہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقہ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷) ؛

۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷) ؛

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸) ؛

به حمایت کرنیل میان[۶۸۸] سنگهه در تلبل جی آسود به خواهش استعانت در لداخ رسید و زیر بازوی او حواله راجه لداخ نموده خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن وزیر راجه لداخ کسوت متابعت از بر کشیده باتفاق احمد شاه والی اسکردو رایت بغاوت افراشت و محمد شاه در دست پدر افتاده برهنه پا در اسکردو رسید که پای های او از برف سوخته شد۔ و به استماع این خبر وزیر یورش کرده در لداخ رسید و راجه مذکور محبوس کرده مور تنجیس را بر منصب راجگی استقلال بخشیده[۶۸۹] و انتظام آں مقام به کام دل کرده در جموں معاودت نمود۔ بعد چند گاه مرتبه ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آورده در اثنای راه خبر شنید که نیدان سنگهه[۶۹۰] کاردار دراس از دست راجه علی شیر والی کرتاشک کشته شد۔ و رحیم خان پشکومه از دراس مفرور شده نزد احمد شاه پناه یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر به تسخیر قلعه اسکردو که از تعمیرات افراسیاب خان پشکی به قلعه اهرمن موسوم بود یلغار نمود۔ و قلعه اهرمن در محاصره گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواسته در پناه در آمد۔ احمد شاه فرزند خود محمد شاه مسبوق الذکر برای استشفاع نزد وزیر فرستاده اماں خواست وزیر از راجه احمد شاه و از اکابران ملک نذرانه شایاں گرفته معذور داشت و رحیم خان پشکومه خفه کرده بگشت[۶۹۱]

ازاں جا۔ مدین شاه با جمعیت سپاه به تسخیر قلعه محصوره تعین ساخت۔ و جبار خان مرزبان آں جا را قلعه متحصن ساخته تا بست روز اورا محاصره نمود۔ چنانکه راجه محصوره در عهد میاں سنگهه مطیع راجه لاهور شده بود به خاطر آں مرزبان

---

[۶۸۸] صحیح "مهان سنگهه" است (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)۔ [۶۸۹] (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)

[۶۹۰] و بموجب تحریر گلاب نامه صفحه ۲۴۹ "ندهان سنگهه"۔

[۶۹۱] گلاب نامه صفحه ۲۵۰۔

لاہور گلاب سنگھ را تشدّدِ شدید رسید۔ موجب آں راجہ محصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ مدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مورنجبین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد در سنہ ۱۸۹۸ [۶۹۲] راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعددان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر کرسن" حد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضہ وزیر افتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب [۶۹۳] رسید و بیک تاخت قلعہ گردنگ مفتوح ساختہ۔ قلعہ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و دراں جا قلعہ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھچوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعہ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد بمقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر سنہ ۱۸۹۸ ب در جنگ کشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

۶۹۲ گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰ ؛

۶۹۳ بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ مان سر است (صفحہ ۲۵) ؛

تھنہ بستی رام کہ تھانیدار قلعہ پورنگ بُود از راہ المورہ در جموں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ مور تنجین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف با لشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کیدان و گوران دتا۔ در محاصرہ گرفتند و شرر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہری چند و وزیر رتنو باجمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت و[۶۹۵] شیخ غلام محی الدین ناظم صوبۂ کشمیر[۶۹۶] رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در جملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اپچھوٹ و کرن شاہ باجمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتہ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال امان شدند پس اپچھوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپا رام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است؛ (صفحۂ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپا رام ص ۲۵۸؛

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیار پوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بُود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸)؛

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آن ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چندگاہ بخشی چھکجوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمودہ ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھڑی آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداختند تا ہشت روز جنگ قایم بود۔ محصوراں سناپچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجا سنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سرکردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ مفرور شدند۔

بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تایاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

همچون[۶۹۷] افسران خاقان چین و از طرف مهاراجه
صاحب بهادر گلاب سنگه جی دو افسر یکی دیوان
هری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عهد
پیمان باتفاق همدیگر نشستند و طریقۂ سررشتۂ
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسمهای
قونچق صاحب یاد کرده چنین قرارداد مقرر شده
که رابطۂ صلح و صلاح دو احد خانگی مهاراجه صاحب
بهادر و خاقان چین و لامه گورو صاحب لاسه والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدهر مستحکم
و مربوط خواهد بود بحضور قونچق صاحب بوجهی فرق
و قصور نه خواهد شد و آن چه که حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است همراه آن گاهی واسطه و غرض
نیست۔ اجرای پشم شال و چای بموجب آئین قدیم
از راه لداخ خواهیم ساخت۔ آن که سوداگران
لداخ در اطراف های ما می آیند آنها را مزاحمت
نخواهد شد۔ دریں باب سر و خلاف نمی سازیم۔
بریں دو قول قونچق و قاطری لیسی و میاں
خوشحال چوه گواه اند۔ بتاریخ ۲ ماه اسوج ۱۸۹۹ سمت بکرمی[۶۹۸]
فقط

---

[۶۹۷] در گلاب نامہ ایں لفظ "سیجو" مذکور است (صفحہ ۲۶۸)۔

[۶۹۸] کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماه اسوج ۱۸۹۹ ب بیان کرده است (گلاب نامہ صفحہ ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال ماندہ تجارت را ترقی فرمود و در سال ۱۹۴۹ء در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیرفت۔

تبت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب و ہوا دلکشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرۂ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سنی بودند و در سال ۷۹۹ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی بہ مذہب

۷۹۹ھ مولوی حشمت علی خان لکھنوی در تاریخ جموں دریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳ دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ درکشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردۂ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہر زادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخاں در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۱ء بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفہ

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہراں ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کرس۔ کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری[۱] میدانند درآں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آنہا شدہ بودند و در عہد چکاں خود سر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر[۲] شدند و در عہد

[مسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند۔ ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہون منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہٖ در معرض اختلاف است۔

بنا بر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ ایں است کہ معتقداں مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضؓ میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

[۱] غالباً دعوئ مزبور بنا بر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در ۹۳۹ھ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور در حملۂ اول شغر کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاستہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نرسیدہ است۔

[۲] و ایں در عہد جلال الدین اکبر۔ وقتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد ازاں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاستہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنہ باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ[۵۰۲] راجہ احمد شاہ مرزبان آں جا بود پسر دوش محمد شاہ نام از پدر خود برگشتہ در پیش میاں سنگھ کرنیل پناہ گرفت و میاں سنگھ پرگنہ تلیل اورا جاگیر بخشید۔ وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضہ کرد۔ محمد شاہ از تلیل گریختہ در لداخ نزد وزیر رسید۔ احمد شاہ باستماع ایں خبر لشکر کشیدہ فرزند منحوس خود اسیر کردہ پا برہنہ در اسکردو رسانید۔ زور آور سنگھ از روی غیرت بالشکر کثیر یورش کردہ اسکردو[۵۰۳] را قبضہ نمود و خانۂ احمد شاہ را غارت ساخت و بعد مواخذۂ نذرانہ کثیر حکومت اسکردو احمد شاہ را بدستور مسلم داشت و خود سمت لداخ رجعت نمود۔ احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاہ کہ بہ اُمید امداد در کشمیر پیش میاں سنگھ گریختہ آمدہ بودند۔ میاں سنگھ ہر دو برادر اسیر کردہ نزد راجہ گلاب سنگھ در جموں فرستاد۔

وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ در عزیمت ماں تلا مقتول مردمان اسکردو تھانہ دار او از قلعہ کشیدہ قید نمودند و اسباب و اسلحۂ او غارت ساختہ در ملک خود تا دو سہ ماہ باز حکومت کردند باستماع ایں خبر راجہ گلاب سنگھ افواج قاہرہ بہ سنبیل کوبہانہ فرستادہ در ملک ولولہ انداخت و شیخ غلام محی الدین ہم افواج خود مع جنود راجہ ہای کھکھہ و بمبہ بہ معاونت آں ہا تعیین ساخت و پنج شش ہزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری ہمراہ داد۔ چوں بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان ہری چند ہم از لداخ یورش آوردہ اسکردو را یکدم قبضہ نمودند و مخالفاں را قتل کردہ احمد شاہ بمعہ عیال

۵۰۳؎ بعہد اعظم خاں والی شغر راجہ مزبور از ضعف حکومت افغاناں استفادہ نمود۔ اولاً بر اسکردو قابض شد و بعدہ اعلانِ استقلال و آزادی خود نمود۔

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ صفحہ ۵۷۳)

۵۰۴؎ بقول موسیو ڈیبو در ۱۸۴۰ء (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۳۶۳)

درجموں فرستادند وقلعۂ اہرمن را مسمار نمودند احمد شاہ خود درجموں وفات یافتہ پسرش محمد شاہ را وجہ معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز وتلیل۔ دو پرگنہ است درمیان دو درۂ صغیر بہ مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال بہ مسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماہ از برف پر می باشد نہایت سرد سیر۔ موجب آں جَو و گندم دراں جا پیدا از نمی شود ہمگی گال وارزن و ترنبہ کاشت می کنند۔ دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشہ شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصورہ۔ یک پرگنہ است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۸۵۳ فٹ۔ از کردۂ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو و گندم زرع می شود مردماں آں جا مفلس ومحنت کش چرکیں بمذہب سُنی۔ از تعمیرات سابقہ قلعہ خام درآں جا موجود۔ و در نواحی حصورہ کوہ الوند یعنی ننگا پربت کہ رفعت آں ۲۶۶۳۰ فٹ می نویسند ہمیشہ پُر برف میباشد و درمیان ایں پرگنہ اپل نام یک دریای اپل جاری است کہ شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است گاہے در تصرف راجۂ اسکردو می بُود و از عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت[1] و پونیال[2]۔ از کشمیر مابین شمال ومغرب یافتہ می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل برکنارۂ شمالی اباسند[3] درمیان درۂ کہ وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰[4] فٹ فصل جَو و گندم و اجناس ربیعی و

[1] موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکہ نزد اہالیان ایں مقام مشہور است ضبط نمودہ است وگلگت لفظے است کہ نزد اقوام غیر مثل ہندیاں وکشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۶)؛

[2] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۹؛

[3] دریائے سندھ؛

ابریشم دراں جا متکون می شود میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیده می باشد از ریگ دریای ابا سند ذرہ ہائے طلا خاک شوی کردہ[۸۰۸] در یابند و در زمستان برف نمی بارد۔ مردمان آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعہ[۸۰۸] و سنّی مجموعنصر۔ سابقه راجہائے[۸۰۹] آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیان قلعه ہا سکونت داشتہ در بغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے اوقات مغلوب گشتہ بحاکم کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچه در عہد شاہان چغت شامل صوبۂ کشمیر شدہ بودند و در عہد افاغنه خودسر شدند و در عہد سنگان[۸۱۰] لاہور محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبان یاسین یورش کردہ محمد خاں را ازمیاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طبر شاہ والی نگری آزاد خاں را ازجان گذرانیدہ عروس حکومت گلگت بکنار آوردہ در شبستان عدم آسود۔ فرزندش

[۸۰۷] ایضاً صفحہ ۴۰۹ ؛

[۸۰۸] صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است چنانچہ تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؛

[۸۰۹] ایں راجہ ہا بنا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم تراخاں یا تراکاں بودہ اند۔ موسیو ڈریو بنا بر روایت قومی گلگتیاں تراکان مورث اعلیٰ ایں خانوادہ را مردِ جبر العقول نوشتہ است اما مولوی حشمت علی خیال دارد کہ ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں دریاستہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) ؛ [۸۱۰] یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید کہ دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل:- (۱) سلیمان شاہ دریاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طبر شاہ در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان دریاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر ؛

سکندر خاں متصرف ملک پدر شاہ گوہر امان[۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در ۱۲۵۸ھ کریم خاں برادر سکندر خاں مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطوشاہ[۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکہ و جدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خاں بحکومت گلگت مسلط گشت و نطوشاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطوشاہ بحکمت عملی با راجہائے آں سواد موانست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید[۱۳]۔

و در ۱۲۶۱ در انقلاب حکومت سنگاں نطوشاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خاں در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطہ ملازمت خود محکم کردہ

---

[۱۱] دکتور لیتنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازینہاں درست است:-

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مردے ظالم بود۔ موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھبو ڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیر خوار[۱] در ہوا انداختہ بہ شمشیر ش، دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

[۱۲] درست نتھوشاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ کونلی داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مردے بود سپاہی پیشہ و بہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلہ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھوشاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت۔ [۱۳] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۶

بر حکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان[414] انگریز در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزی بسبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نظو شاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[415] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[416] حال گلگت را قبضہ کرد۔ مہاراجہ جموں[417] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از محصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت منہزم[418] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[419] کماندار فوج و سنت سنگھ تھاندار بود۔ دراں حال فرزندان[420] گوہر امان کہ

[414] بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ وانز اگ نیو و ینگ مہندسین بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجہ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

[415] بقول ڈریو صاحب نتھو شاہ و کریم خان از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس و راجۂ گلگت در معرکہ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴)

[416] دریل۔

[417] مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

[418] موسیو ڈریو از لفظ "منہزم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است:۔

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

[419] ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "پونجی" و دستور قرار دادہ است۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

[420] دریں جابیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ رہنمائے ایں ہم خود گوہر رحمان بودہ و از دیگر کہ سرغنہ اش برادرانش و فرزندانش بودند۔ از یں بہ نتواں گفت کہ کدام یک از ایناں صحیح است۔

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و وہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نیلہ دار[421] بھوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان[422] نمودہ فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دُمِ گاؤ از اباسند عبور کردہ در بہونجی رسید[423]۔ گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بہونجی انتظار وقت میداشت[424]۔

بعد وفات گوہر امان در سنہ ۱۲۷۳[425] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در سنہ ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[426] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

[421] نیلہ دھر

[422] لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کہ کتاب "ناردرن بیریرآف انڈیا" کہ یکے از ماخذ ہائے حسن است درین محل سکوت نمودہ است۔ بیانش درین امر این است:۔

"کمابیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دوصد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

[423] ناردرن بیریرآف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

[424] ناردرن بیریرآف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔

[425] درست این است کہ واقعہ مزبور در سنہ ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق این واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است۔

[426] ملک ایمان۔

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر بہ افسری جنرل ہوشیارا تعین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و ہشیار بہ کمال دلولہ و اقتدار رجعت نمود۔[۴۲۷]

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت درمیان درۂ سنگلاخ دو علاقہ است یکے ہونزی بر کنارۂ شمالی اباسند دوم نگری بر ساحل جنوبی آں کہ بہ سبب صعوبت راہ ہمیشہ خودسری باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک۔ راہ یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ ہمہ اہل تشیعہ۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمہ آنہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دلیل واقع است ہمہ سنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاہرہ بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بجی سنگھ برائی تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ ہنر بران کینہ ور دہات را در دادہ رجعت نمودند و در حین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خودسر بودند و در غارت گری و بردہ فروشی ممتاز و گلگت و حصورہ وغیرہ اطراف را ہمیشہ غارت نمودہ مردماں را می فروختند۔ مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

---

۴۲۷ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۸ ۞

۴۲۸ مطابق سنہ ۱۸۶۶ع۔ بقول موسیو ڈریو ہم مزبور در ماہ ستمبر سنہ مذکورہ وقوع پذیر شد کرنیل بجے سنگھ و وزیر زور آور براہ نور پور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کردہ شد۔ لیکن بالآخر شکست خوردہ روئے بر فرار نہاد۔ (ناردرن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود ۞

قبضہ نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح وصفا وعہد وپیمان بہ وقوع آمدہ بنا براں ملک یاسین بہ مراعات او در تصرف فرزندان گوہر امان واگذاشتند و غارتگری و بردہ فروشی و بغی و عناد ازاں باز رفع شد۔

دراوہ و کرناہ۔ از کشمیر سمت شمال و مغرب درمیان دو درہ در پرگنہ واقع است دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ درآں جا اجناس زیرہ و مکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سُنّی بعضے ہنود۔

درسابقہ ایں دو محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ چنانچہ در زمان چغتہ خراج ایں ہر دو محال در تنخواہ صوبہ داران کشمیر مقرر ہمی بود۔ شاہان درانیہ ہر دو علاقہ در جاگیر محمود خان مرزبان مظفرآباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدۃ العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معزالدین خان بہ استقلال تمام ایام فرمان دہی خود بسر بردند۔ و در عہد سنگان شبیر احمد خان پسر منصور خان در معرکہ گھوڑی بہ معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیدہ بود عاقبت الامر بہ عجز و انکسار مطیع و فرماں بردار گشتہ ارمغان کشیر مع برغمال پیشکش نمود و بعد تنزل سنگاں طوق اطاعت مہاراجہ گلاب سنگھ بہ گردن انداخت۔ امّا بہ اقدام ایام نحوست در سنہ ۱۲۸۱ھ سنہ ۱۹۲۱ب بہ نسبت یکے از ملازمان مہاراج مدارانہ نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاہرہ مامور گشت و آں تنگ حوصلہ فرار نمودہ۔ ملک محروسۂ او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شبیر احمد خان بوساطت[۲۴۳]

سنہ ۱۲۸۱ھ بہ تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شبیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رد نمود حقیقت ایں است کہ چوں شبیر احمد خاں بار دوم از افواج مہاراجہ رنبیر سنگھ ہزیمت خورد پسر خود عظیم خاں را ملامت کرد کہ در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من بایں شورش تیارہ نبودم عظیم خاں متاثر گشت و خفیتہً نزد مہاراجہ رنبیر سنگھ آمد و گفت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیل امان در آمدہ مہاراج رنبیر سنگھ خطای بہ عطا بخشید
و از دیوہ سرچیند قریہ جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنہ گنگا از پرگنۂ دراوہ سمت مشرق
از کشمیر بہ مسافت یک صد میل سمت گوشۂ شمال و مغرب۔ اہل ہنود آن را
متبرک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوہستان منبع از شاردا تا لب دریای
اباسند غالباً بہ مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال
بود و باش می دارند۔ و در رہزنی و غارت گری معروف ہمہ ہا سنی متعصب ہستند۔
عالمان خود را متابعت می سازند و با اہل یوسف زئی مشابہت می گذارند۔ لباس
نیلی را پسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس تنگیر۔ پٹن۔ فولی۔ گور۔ تلچا۔ سپاس
کاغان وغیرہ مقامات مشہورہ است۔ شاہان مغلیہ در عہد خود برفق و مدا را
تابع خود کردہ بودند و در عہد افاغنہ خود سر شدہ در غارت گری چالش می کردند۔
مہاراج گلاب سنگھ در ۱۲۶۷ھ؁ ۱۹۰۷ سمبت[۲۳۱] بہ دیوان ہری چند وغیرہ

(مسلسل) کہ تقصیر از من است و پدر من بے گناہ است۔ مہاراجہ عفو تقصیر ہر دو پسر و
پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحہ ۹۲۸) ؛ [۲۳۱] مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان
سبب تعیین ہری چند بر تسخیر چیلاس این بود کہ قوم درد بر استور حملہ کردہ ہر چہ در دست
افتاد بہ غارت بردند۔ اگرچہ ابتداء این مہم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش بہ سبب شدت سرما
در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج
ڈوگرہ کہ محاصرین قلعۂ چیلاس بودند عاجز آمدہ خواہان امان شدند۔ علاوہ دیوان ہری چند
دریں مہم وزیر زور آور سنگھ کشتواری۔ کو لونل بجے سنگھ کو لونل جواہر لوچن سنگھ
و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحہ ۷۸۴)

افسران با فوج کثیر برای تسخیر قلعۂ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای باربرداری ہمراہ بُردہ قلعۂ چیلاس را محاصرہ نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند۔ ہری چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ از آں باز در قلعۂ چلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک داردُو اکثر جاہا از کنارۂ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان داردُو ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشد۔

دچھنہ و کھاورہ[۴۳۲]۔ یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درۂ مضیق از بارہ مولہ تا مظفرآباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفرآباد تا بارہ مولہ علاقۂ دچھنہ واقع است و بر کنارۂ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت ایں درہ از بارہ مولہ تا مظفرآباد ۴۹ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے ہنود ہمہ ہا سلحدار و جنگی و طاغی دریں ملک زبان پہاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بودہ اند۔ و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہاتمال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۴۳۳]۔ یعنی بمبہ می گویند۔ کہ راجہ ہای بمبہ از قوم بنی امیہ اولاد

---

[۴۳۲] پائین بارہ مولہ بر ہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور۔ یکے را کہ بر کنارۂ راست واقع است۔ علاقۂ دچھنہ و دیگرے را کہ جانب چپ است کھاورہ می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶)

[۴۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گوید" ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیہ از لحاظ تاریخی بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است"۔ او دریں ضمن وجوہات ذیل پیش کردہ است :۔ (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

مردان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دوصد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جملہ یکے درحالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گویند۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانہ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدۂ بدغدغہ افراسیابی یساں سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ او حاملہ بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر آتشِ غیرتش افروختہ شیانہ پدر مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱۔ مو سیو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید۔ در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور است کہ در شمال وادی ولُشنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم کھکھہ خاندان بوسب یعنی بمبہ بود و باش می کند۔ ایں قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم مردمانِ خاندانِ بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲۔ دیگر ایں کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۲ رو نمود۔ و ایں محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندانِ خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود ناواقف باشد۔

۳۔ ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

بایں ہمہ مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت "قوم بمبہ" از ہندوستان نیست و باشد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفر آباد شدند چنانکہ از تزک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگانِ علاقۂ مظفر آباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شمار می کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوانمردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکھلی بعہدۂ سرلشکری ممتاز شدہ بجلدوی حسن خدمت از علاقۂ دمتور چند قریہ جاگیر یافت درحالتے کہ خود را بہ نبی اُمیہ منسوب می داشتند مردم عوام بنو امیہ را بمو گفتند ہمچنانکہ ذو القدر خان را ذولجو نام نہادہ اند۔

مختصر کہ تا زمان سلطان حسن شاہ بمتابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عہد چکاں لباس خیرہ سری پوشیدہ بردستبرد اطراف مشغول شدند۔ دراں ایام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شدہ بود در سنہ ۹۶۲ [۳۴] قصبہ مظفر آباد بنام خود آباد کردہ دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکھلی و دمتور و کاغان و دچھنہ و کھاورہ وغیرہ دست اندازی کردہ لوای سلطانی و راجگی افراشت اکبر شاہ بنا بر اعانت راجہ بہگوانداس کہ در معرکۂ یوسف شاہ یاد کردہ بود از پہاڑ دچھنہ جاگیر او افزودہ بعاطفت جہانبانی سرفراز فرمود۔ در سنہ ۱۱۲۶ ہیبت خان پسر مظفر خان از جیب بغاوت سرکشیدہ اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب صوبہ باجمعیت رؤسا و منصب داران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود۔ پس بعد

---

[۳۴] مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ جی نگارد کہ بنیاد قصبۂ مظفر آباد یا در اواخر قرن یازدہم و یا در آغاز قرن دوازدہم افتاد۔ او در ثبوت بیانش دو جوہات ذیل بیان کردہ است:۔ (۱) خواجہ محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است کہ در سنہ ۱۱۲۷ھ بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان (بعہد حکمرانی شاہ عالم بادشاہ دہلی) محمد مظفر کہ از ملازمین سلاطین پکھلی بود۔ از زوال حکومت آناں استفادہ نمودہ در علاقۂ کوہستانی شمالی تسلط خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقۂ دراوہ و کرناہ کہ از متعلقات پرگنہ کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچۂ جہانگیر کہ بنام "تزک جہانگیری" شہرت دارد جہانگیر در سفرنامۂ خود ہیچ نشانے از مظفر آباد نہ دادہ است؛

آویزش بسیار ہیبت خان فوج شاہی را شکست دادہ افسران عسکر محبوس داشت۔ ازین
بعہد عبدالعظیم خان دیوان صوبہ بالشکر فراوان میثاق مظفر آباد را سر انجام دادہ جمع کثیر
از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحہ معز الدین خان پسر ہیبت خان بیرغمال آوردہ
شورش ساخت۔ بعد فوت ہیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببر اللہ خان خروج
کردہ ملک کشمیر را چند مرتبہ متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببر اللہ گفتہ آید۔
شاہان افاغنہ محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوہ جاگیر شاہان دہلی
علاقۂ دراوہ و کرناہ و یک لک و پنجاہ ہزار روپیہ از علاقۂ کامراج عطا نمودند۔ چندے
بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند۔ امّا وقتیکہ کریم داد خان بر صوبداری کشمیر آمدہ[۴۳۵]
بود در اثنای راہ امیر خان بمُو او مزاحمت[۴۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد بہ مشقت تمام از
کوہستان دچھنہ عبور کردہ در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیرہ سران
پہاڑ دوبار فوج بسیار تعیّنات کردہ مردم بسیار از کھکھہ و بمبہ بقتل رسانید۔ امّا اصلاح
کلی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان
باقی ماندہ ملک محروسۂ خود را با شرکاء قسمت کردند۔ حصّہ حسن علیخان
مظفر آباد تا ہٹیاں و دہات مقبوضۂ پکھلی و محصول گذرکشتی حصّہ ناصر علی خان علاقہ
دراوہ و کرناہ حصّہ اکبر علی خان گھوڑی حصّۂ فتح علی خان کہ از احفاد مظفر خان بُود از
ہٹیاں تا کہٹائی و حصّۂ برادرش ابراہیم خان از کہٹائی تا بارہ مولہ حصّہ کام بخش خان کہ از جاگیر
کامراج پنجاہ ہزار خروار جاگیر کشمیر را باہمدیگر ہمچنین قسمت نمودند۔
بعد انقضای حکومت شان فرزندان آنہا یادگار ماندند۔ زبردست خان از
حسن علی خان در مظفر آباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گھوڑی منصور خان و معز الدین
خان در کرناہ و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

---

[۴۳۵] بمعنی می آمد۔ [۴۳۶] دریں مزاحمت در پردہ دست محمود خاں بود (ایضاً ص ۹۱۷)

در کھٹائی و ہرکس بطور خود طبل حکومت نواختہ چندے بسر بردند. وقتیکہ[۴۳۷] ہری سنگھ صوبہ دار کشمیر شدہ بود علاقہ کھاورہ را تا چکار متصرف گشتہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مظفر خان راجہ کھٹائی از دست شرکاء خود مفرور شدہ در پناہ ہری سنگھ در آمد. و ہری سنگھ اورا از کھٹائی تا بارہ مولہ حکومت بخشید و چند ہزار روپیہ نذرانہ سالانہ دادن مقرر کردہ از جاگیر کامراج بری گردانید. بعد چندی وی فوت شدہ پسرش زبردست خان بجای او نشست. زبردست خان مرزبان مظفر آباد بدستور مستقل بود ہنگام بر آمدن موتی رام لوعی در خدمتش قصور نمودہ موجب آں کرپا رام بر وقت حکومت خود با فوج کشیر در مظفر آباد یورش ساخت. زبردست خان با جمعیت مردم کھکھہ و بمبہ نخست لشکر خالصہ را طاقت شکستہ. عاقبت بہ منصوبہ گنیش پنڈت[۴۳۸] در فیما بین صلح واقع شدہ دیوان نذرانہ و یرغمال گرفتہ رجعت نمود. وقتیکہ میاں سنگھ حاکم کشمیر شد. زبردست خان نبیرہ خود رحمت اللہ خان کہ در حسن صورت آیتے از رحمت بود با تحفہ و ہدایا یرغمال فرستاد. میاں سنگھ حسن صورت و سیرتش خوش کردہ بہ انواع تلطف نگہداشت و دختر معز الدین خان راجہ کرناہ بکابین او آوردہ معزز داشت.

وقتیکہ شیخ[۴۳۹] غلام محی الدین ناظم کشمیر شد از راجہای پہاڑ ہر کس را یرغمال گرفتہ ضبط و ربط نمود و در سنہ ۱۲۶۰ ہجری مطابق سنہ ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاہور یرغمالان راجہای پہاڑ شبانہ یگاں یگاں بخلوت طلب ساختہ بخوف شورش و فساد ہمہ ہا محبوس داشت و رحمت اللہ کہ بسیار نازک مزاج بود بر مصادمت حبس مقاومت نہ کردہ از جان درگذشت. ناظم نعش او بجانب

---

۴۳۷ سنہ ۱۸۲۰ء مطابق سنہ ۱۲۳۵ھ. و ایں جا مراد از ہری سنگھ. ہری سنگھ نلوہ صوبیدار مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است۔

۴۳۸ برادر بیربل پنڈت۔

۴۳۹ سنہ ۱۲۶۰ھ مطابق سنہ ۱۸۴۴ء۔

مظفرآباد فرستادہ در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاہ و بیگاہ بر تربت او برای فاتحہ آمد و رفت می داشت حسین خان کہ برادرزادۂ او بود عموی خود را با تنی چند از خاصان گرفتار کردہ با عانت تھاندار درپیش ناظم صوبہ فرستاد دریں جا بہ حکم ناظم محبوس شد حسین خان بمراد دل در مظفرآباد استقلال یافت و ناظم خطہ تھاندار را فرمان فرستاد کہ حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کردہ باشد حسین خان باستماع ایں خبر رنجیدہ با نجف خان گھوڑی صلاح سنجیدہ بہ خیال خیرہ سری تھانیدار قلعہ را بے دخل نمود۔ پس ناظم خطۂ دلپذیر برای گوشمالی آں شریر بہ فوجی کثیر بہ افسری مرزا ایوب و پنڈت راجہ کاک تعیین ساخت و در نواحی گھوڑی فریقین بحرب و ضرب پرداختند حسین خان مصلحتاً از حرب گاہ مفرور شد و فوج ناظم مظفر و منصور و مسرور نشستند در گھوڑی بنیاد قلعہ افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجہای کوہستان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ فوج ناظم را قتل عام نمودند۔ ہم دار و گیر جمعی کثیر اسیر کردہ بعضے را جبراً مسلمان نمودہ بعضے ہا را موی سر و لحیہ و ابرو تراشیدہ و مختون ساختہ گوش و بینی را مثلہ کردہ پیش ناظم پیشکش نمودند۔ و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشتند علاقۂ کوہستان را متصرف شدند۔ شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشتہ مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپورہ ٹیکا رام بھان بروز عید رمضان گرفتار کردہ در کرناہ محبوس داشت و نتھوشاہ* و سجان سنگھ بہ مقابلۂ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشتہ خائب و خاسر باز آمدند۔

چوں خبر وحشت اثر سامعہ آرای شہریار لاہور گردید و بہ سبب اتلاف فوج کثیر و بہ دفوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشتہ ناظم خطہ را

* نتھوشاہ

بہ تقصیر قصور تدبیر مقصر کردہ چہار لک روپیہ مصادرہ نمود۔ و گلاب سنگھ پوونڈی را با طاقت چہار ہزار سپاہ دادہ از راہ ہزارہ بر مظفرآباد روانہ نمود و شیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین و بشن سنگھ و جھنڈا سنگھ را با چہار ہزار سوار و پیادہ از راہ پنوچھ برای سرکوبی متمردان کوہستان تعیین فرمود۔

وقتیکہ امام الدین در پنوچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاہور و کشتہ شدن شیر سنگھ[۲] شنیدہ خود را بہ تعجیل تمام در شہر رسانید۔ جھنڈا سنگھ و بشن سنگھ در عدو دِ کامراج بمقابلہ شیر احمد خان جان فشانی ہای نمایان بکار بردہ مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند۔ عاقبۃ الامر امام دین زبردست خان را از بند رہائش دادہ خلعت بخشید و مبلغ پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ ساخت بہ مرافقت راجہ فقیر اللہ پسر رحیم اللہ روانہ مظفرآباد نمود و فقیر اللہ خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال دادہ خود برای وصول زر جرمانہ در قلعہ مظفرآباد سکونت فرمود و برادر خودش ایوب خان کہ در معرکہ گھوڑی در کاغان محبوس بود حارسان اورا بہ حیلہ تخم داتورہ* با شیرینی خورانیدہ بے ہوش نمود تا کہ ایوب خان از میان برکشیدہ آورد و بعد چندے زبردست خان زبردست اجل شدہ حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجہای پہاڑ حسن سلوک داشتہ و دختر راجہ معز الدین کہ زوجہ رحمت اللہ خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آوردہ با قبیلہٗ

---

[۱] ۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۲ء ‌[۲] شیر سنگھ پسر دوم مہاراجہ رنجیت سنگھ حاکم پنجاب بود۔ بعد وفات پدرش بامداد دوالا سنگھ بر تخت پنجاب نشست۔ وقتیکہ مہاراجہ مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاہ بلور (سہ میل بطرف شرقی لاہور) مصروف بود از دست اجیت سنگھ سندہانوالا نشانۂ تفنگ شد۔ (سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر جے۔ کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ کلکتہ) ٭ * بوزماثل ٭

بهبود رابطۂ کلی بهم رسانید و به داد و دهش و مراعات هر کس را نواخته بندیان و یورغمالان را رهایش ساخته شورش و فساد از میان برداشت۔ همدرین ایام[۲۴۲] مهاراج گلاب سنگه مالک صوبۂ کشمیر شده راجگان پهاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و هر کسے را قدر حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اهل بغی و عناد رفع شد۔

راجهای کهاوره حقیقت راجهای[۲۴۳] کهکه و بمبال در تواریخ کشمیر جائے بنظر نیامده مشهور است که در بلاد نمکسار کهکهو و بمبهو دو برادر از قوم راجپوت بوده اند و به ندام سببی مسلمان شده کهکهو را کهکهی خان و بمبهو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شده در سفر خراسان وقتیکه در عسکر تیمور شاه یورغمال بود به خدمات شائسته او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشته گرفتند۔

۲۴۲ے نهم مارچ ۱۸۴۶ء برطبق عهدنامه چهارم امرتسر که مابین مهاراجه گلاب سنگه و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیه طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوهستان بعوض مبلغ هفتاد و پنج لک روپیه سکهٔ نانک شاهی که مبلغ پنجاه لک از آنان معجل و بست و پنج لک موجل بود۔ بمهاراجه گلاب سنگه فروخته کرده شد۔ برائے تفصیل عهدنامه رجوع کنید به گلاب نامه صفحه ۳۰۲ ؛

۲۴۳ے مونیو لارنس درباره اقوام کهکه و بمبال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام ایں قوم "کهش" بود که در کوهستان همالیه بود و باش می داشتند۔ لفظ کوهستان ایں جا مجمل است و بدیں وجه قاری در شک می افتد لیکن از راج ترنگنی ایں شک کلیتهٔ زائل گردد زیراکه در و مذکور است که حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کهش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانهال نادریائے "چندر بهاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمده است همچنیں ثابت شده که وادی دریائے (وتستا) که پائین باره موله است مسکن ایں قوم بوده است بعده از امتداد زمانه "کهش" کهکه شد (تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه صفحه ۹۳۹ ؛

چون زین العابدین بر تخت شاہی جلوس نمود۔ بہ ایفای وعدہ چند قریہ بہ آں ہا جاگیر بخشید کہ دراں جا بود و باش اختیار کردہ قوت و ثروت حاصل نمودند۔ و در عہد چکان کیچم خان بہ باعث بے انتظامی خود سر ماندہ بود لیکن پسرانش در عہد چغت طوق متابعت بہ گردن انداختہ بہواداری مظفر خان بمبہ جاگیر خود را توفیر دہبدند۔ ازاں باز با راجہای دچھنہ موافقت داشتہ در خیرہ سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کھکھی خان را کھکھہ و وارثان حاتم خان را ہا تمال می گویند و در بغاوت وجلادت از کردہ راجہای دچھنہ جودت کمتر دارند و در عہد افاغنہ از پرگنہ کردہن بہ علاوۂ جاگیر کھاورہ بست ہزار روپیہ جاگیر یافتہ بودند۔ وقتیکہ[۲۴۴] ہری سنگہ صوبہ دار کشمیر شدہ بود۔ وے سرافراز خان کھکھہ کہ سرآمد راجہای کھاورہ بود قابو کردہ در لاہور فرستاد و برادرش غلام[۲۴۵] خان در حبس خانۂ شیر گڈھ از جان درگذرانید۔ علاقۂ کھاورہ را تاچکار تصرف کردہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مہاراج گلاب سنگھ ہم ہر کسے را بقدر کفاف وجہ معیشت گذاشتہ از خیرہ سری و تاخت و تاراج و ستمگری باز داشت۔

فی الحقیقت حضرات کھکھہ و بمبہ کہ ہر دو طایفہ عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رہزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کردہ اند و در عہد شاہان چغت و افاغنہ و سنگان لاہور با وجود سطوت جہانداری ملک کشمیر را اکثر

---

[۲۴۴] ۱۸۴۸ء لشکر کشی ہری سنگھ نلوہ بر سرافراز خان کھکھہ خلاف منشاء مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی بود۔ لیکن بعدہٗ بہ نظر ایں کہ سرداران قوم کھکھہ ہمیشہ خلاف حکومت "سکھاں" بر سر پیکار می ماندند ہری سنگھ نلوہ را ایمائے تغلب کرد۔ (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۳۴۳ء)

[۲۴۵] غلام علی خان (ایضاً) ؎

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقۂ باقی نگذاشتہ اند خصوصاً در حق اہل ہنود مضرت و ازار ایشاں افزون بود ہمگی در زمان حکومت مہاراج گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق در مغارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہرگاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان ہمگی ۷۰ میل۔ گوبند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و درمیان شہر قلیلے برف نزاوش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا و ہیجان خلط صفرا جمیع جیوانات از نوع انسان و بہایم و حشرات و ماہیاں تپ لرزہ پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ اند و در حکومت چکان خود سر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ھ[۲۴۶] جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ[۲۴۷] محمد ولی و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول بر کشادہ ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

---

[۲۴۶] سنہ مطابق ۱۶۱۰ء

[۲۴۷] تیمور شاہ رعود خمار از زمرین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درانی بر دہلی حملہ آور شد ہمہ ہا ۳۱ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنہ ۱۱۶۱ھ داعی اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مذکور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

باغی شدہ بود و سردار عبداللہ خان پسر شیر باز خان بدقاعی وزیر روح اللہ کہ مدار المہام آن جا بود در کشمیر قید کردہ مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔ انگاہ وزیر روح اللہ خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار بردہ اعتبار و افتخار حاصل نمودہ از دنیا در گذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در ۱۲۹۹ھ بسنہ ۱۲۵۸ھ[۴۴۸] مہاراجہ گلاب سنگھ آں را فتح کردہ تمام سرکشان و باغیان کوہستان جا در ہا و بہ عدم انداخت و بلّی شودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشتہ خلق خدا مامون ساخت۔ پس خراج آں جا چند سال در خزینہ جموں عاید بود۔ انگاہ ۱۹۰۳ء در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ[۴۵۰] واگذاشت فقط۔

علاقہ راجور۔ از کشمیر سمت گوشہ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رودبار فراز بلندی واقع است رفعت آں از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۹۶ میل بآبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مہاراجہ گلاب سنگھ آں را رام پور نام نہادہ است و در موسم سرما مثل پنوچھ ہر کس

---

[۴۴۸] مطابق ۱۸۴۲ء ؛

[۴۴۹] بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنف "گلاب سنگھ" صفحہ ۱۲۳ واگذاشت پونچھ بحق راجہ موتی سنگھ در ۱۸۵۲ء رونمود وقتیکہ جواہر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ دریں امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلیسیہ) کردند ؛

[۴۵۰] راجہ دھیان سنگھ متوفی ۱۸۴۳ء برادر بزرگ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ در سیاست دانی و زیرکی پایۂ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی و مہاراجہ کھڑک سنگھ و مہاراجہ شیر سنگھ بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیا والیہ ہدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار) ؛

راتپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط - از قدیم ریاست گاہ راجہای آن جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بودند و از عہد درّانی خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگاں اطاعت رنجیت سنگھ می کردند و در ۱۹۰۴ب ۱۸۴۶ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود و اطراف آں ماتحت خود کردہ راجہای آں جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی ۱۵۱ وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال - از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۳۶ میل رفعت آں ۵۵۰۰ فٹ مردمان آں طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و ایں محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموّں کردہ است۔

کھُل - پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آں جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند - چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولچو بارہا غارت کردہ رفتند - مردمان آں طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آں طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ ایں امر موقوف شد - شامل آں بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است۔

مرو واڑون - یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است - مردمان آں جا

۱۵۱ء پروفیسر کے - ایم - پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خوارانِ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است - بنا بر تحقیقش مہاراجہ مزبور ایں ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد - (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ٭ ٭ یعنی درّانیاں

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان دره ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راه مرو رفعت آن از معتدل بحر محیط۔ ۵۴۰۵[752] فٹ۔ آب و هوای آن جا خوب و اشجار و اثمار آن طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً به رفع گردد و اصل باشندهٔ آن طرف از قوم ٹھکر گری هستند۔ مردم کشمیر هم بسیارے دراں جا کار شال بافی همیکنند پیش ازیں زنهای آن طرف در سحر و جادوگری مشهور بوده اند که آن ها را ڈین می گفتند۔ مهاراجه گلاب سنگھ تنبیه و تدارک آن ها واقعی نموده عمل آن ها معدوم ساخت۔ قدیم راجهای آن جا از قوم راجپوت همیشه حکومت بسر نمود می کردند۔

درسنه ۹۰۰ هجری[753] سید شاه فرید[754] که فقیر روشن دل بود راجهٔ کشتواڑ را مسلمان کرده مرید خود فرمود۔ انگاه شاهان مغلیه او را حرمت می داشتند و در عهد عالمگیری

---

[752] بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحه ۱۳۵)؛

[753] مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاهراً سهو است زیراکه سنه جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاه غازی که بعهدش راجهٔ کشتوار ملقب به سعادت یار خان گشت از ۱۶۵۸ء تا ۱۷۰۷ء بود؛

[754] سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجه عبدالقادر است۔ روزے بخواب دید که شخصے بگوید: "اے فرید به کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مذکور بهمراهی چهار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بهاؤ الدین و سید ابدال شاه بعهد شاه جهان وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش که در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفه مولوی حشمت علی صفحه ۱۶۶ و ۱۶۷)؛

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخر ہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رائی کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع از و ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را ترغیب تحریص تسخیر کشتواڑ نمود[۷۵۷] تا کہ مہاراج در ۱۸۳۰ء[۷۵۸] یک فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت

۷۵۵ء صحیح این است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولین راجہ مسلم این دیار پدرش بجے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

۷۵۶ء بقول دیوان کرپا رام صاحب گلاب نامہ ؎ ۷۵۷ء محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جانب والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدین مضمون شرف نفاذ یافتند:-

"عرضی شما رسید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از ملال ہمگی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گمان بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب بھتگلوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

۷۵۸ء گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار ؎

وراجۂ آں جا تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقہ کشتواڑ و بدرواہ[۴۵۹] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود درآورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[۴۶۰] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہجہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اوڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ......[۴۶۱] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لدا[۱] رخ۔ اسکردو[۲] و کنجو[۳]۔ نگری[۴]۔ حصورہ[۵]۔ گلگت[۶] و ہشت محال در گوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیال[۱]۔ داردو[۲]۔ دمتور[۳]۔ پکھلی[۴]۔ کلاک[۵]۔ کاغان[۶] دراوہ[۷]۔ کرناہ[۸] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پونچھ[۱]۔ راجور[۲]۔ نوشہرہ[۳]

---

[۴۵۹] بھدرواہ :

[۴۶۰] ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :- الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمد نگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

[۴۶۱] البیاض فی الاصل :

کھل - بانہال - مرود اڑدن خاص ملک کشمیر سی وہشت محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

درزمان اکبر شاہ جمیکہ آصف خان بدفتر خانۂ اعلی سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت پرگنہ مقرر ساخت وجمیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت دی آبادی کشمیر را چہل و یک پرگنہ مشخص نمود - دراصل ہماں سی وہشت پرگنہ

[۷۶۲] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ دربیان سرکار کشمیر -

[۷۶۳] واقعات کشمیر ص ۲۷۳ ؛

[۷۶۴] آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ ازعراق وارد ہندگشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دوبستی داخلی آصف خان سرافراز فرمود - او ایں راکم دانستہ ترک مُجرا و آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بسبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - درسنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

[۷۶۵] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

[۷۶۶] ایضاً - ایضاً ؛

بُود۔ قاضی علی دو پرگنۂ دراوه و کرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته
دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را جویلی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب
کامراج را بدستور سایر المواضع منفرد داشت۔ دریں جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته
همگی سی و چهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است پیشینیان ولایت کشمیر را دو ضلع
کرده اند ضلعۂ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط این دو
ضلع شهر سرینگر واقع۔

شهر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطۂ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و
تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزهت و شادابی
پیراسته طول آن از نوشهره تا امیراکدل ۳ میل و عرض آن از چهچه بل تا نابدبار ...[۴۶۸]
میل ؟ و دور محیط آن ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از
سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آن عورسرستان این آبسال جنت مثال
سیراب و شاداب می باشند جاری است۔ حسب جریان این دریای فرحت نشان

---

۴۶۷ نزد موسیو ڈریو "سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که
نام هندوانه این شهر است تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان
تغلب سکهاں این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد۔ موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که
موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحان کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند
نه سرینگر۔ لیکن این داهمه ظاهراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر"
در ذکر همین شهر گفته است۔ دریں زمان هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زبان زد
عوام است ؛

۴۶۸ البیاض فی الاصل ؛

۴۶۹ ایضاً ؛

شہر مذکور بدو حصّہ منقسم می شود حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی۔ حصّہ شمالی در وسعت و نزہت خوشنما و دلکشاست۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بداں سو یافتہ می شود و نہر مارہ[1] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصّہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانۂ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم جوی کاوہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجۂ ملک جلال ٹھاکور یادگار است حصّہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصّہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد من مقام شیر گڑھی از دریای بہت جدا گشتہ۔ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونر کُل دوم گنر کُول۔ رود بار دودھ گنگا در مضافات حصّہ جنوبی شادابی کردہ بادریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن این دیار گردد و افراد زمان و زمرۂ عیاشاں را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقی آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و نوشحال سر و طرف جنوب آب خیز ہمنرو در حاق وسط شہر برارنمبل و نیز در حصّہ شمالی شہر کوہ ماراں دلکشاست و جانب گوشۂ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ میدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد عالی[2] و در صحن آں حوض و چنار زار

---

[1] بقول آنند کول مابین سن ۱۴۲۰-۷۰ء حفر کردہ شد۔

[2] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در ۱۸۰۰ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

واقع۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاہ مزروع است و حصّہ جنوبی مسطح برای عیدگاہ۔ ایضاً جانب مشرق شہر شمالی میدانے است بیل در بیل وقف کردۂ میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را ملہ کھاہ گویند۔ مزار مردم شہر و مدفن اولیای دہر دراں جا است۔

مترجم راج ترنگنی می نگارد کہ بنای این شہر از راجہ پرورسین[۴۷۲] است کہ در ۳۴۵۱ بکرمی مطابق ۳۳۰۶ عیسوی راجۂ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۷۳] کہ شہرے پائدار برجادۂ روزگار یادگار گذارد و دریں خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قفہ۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانۂ خاص بایں ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آں از بیان مردمان زمان تفاول گرفتہ کار فرما گردد۔ خراماں خراماں برلب دریای بہت رسید و آں روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندواں مردگان خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ دایرہ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معائنہ

(مسلسل) لیکن بہ حسن سعی گل محمد خاں کہ دراں ایام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶) ؛

۴۷۲؎ راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۹) - بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۶۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ :-

"آں شہنشاہ ذی شان شہر سرینگری تعمیر نمود کہ بلحاظ نود وشش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت" - (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائن صفحہ ۱۹) ؛ ۴۷۳؎ راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶ - صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائن ؛

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمانِ اُو
شعلہ ہائی آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ النواحی نمود
آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی با آواز ہولناک
راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل
اُو دیدہ خندید۔ آں شخص بعلوّ ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پروربین
پیش ازیں خود را بر دو کس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ اُو در برہت کتھا[1] مشروح

[1] "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر ادیانہ بازنش "مدن من جوکا" است کہ در عین مجلس عقد بندی بذریعۂ مان سوبگا از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "گموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بمقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کیتھ "برہت کتھا" منبور تصنیف سنہ ۵۰۰ء است۔ تاسف برایں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو وبان وڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کیتھ "برہت کتھا" بزبان پشاچی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاچی بنواحی سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت۔ زیراکہ پشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد و بہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطیٰ آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن و دوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیو کشمیری است بقیہ ہر سہ در سنہ ۱۰ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کیتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱)

است آشکارا کرده بودم۔ اکنون خود را بتو نمودم۔ والاہمتی شما سہ کس را بہ حدسے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دل شما غالب نگشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم۔ انگاہ پای خود را دراز کرده بر ساحل دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل ایں جسر متین تا کہ از صحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کرده نام او پرسید گفت منم ونالنی پیر و خادم سداشو ہمت والای تو دیده خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرسے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید کہ می روی فردا بجانب سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت۔ البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کرده و از ہر محال تفحص احوال نموده پیرامون کوہ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگ مرید بفاصلۂ چہار کرده افشانده دید و شادمان گردید۔ گویند دراں سرزمین آب[۴۷۵] چگہ نام دیوے بزرگ بقامت ستگ استقامت کرده از قدیم مقیم شده بود۔ راجۂ مذکور آن دیو دیجور را ازاں جا مفر در کرده۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و درجوار آں چیبہ[۴۷۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کرده بود کہ با راجۂ نیک

---

[۴۷۵] در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است:۔

"دیابد کہ شہر خود جائے تعمیر باید کرد کہ در انجا فردا نشان زدۂ من خواہی دید۔"

(راج ترنگنی۔ کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

[۴۷۶] در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است:

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی ایں بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیبو نام[۴۷۸] در ودگرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بود[۴۷۸] براہتمام و انتسام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت ایں بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردوں نگوں گشتہ بشکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج[۴۷۹] بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہا شری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

رقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب ستی[۴۸۰] و شش لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکھای عالی و محلات امراء و وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہا مشرف بودند و دریای بہت را بمقام ناوہ پورہ از راہ اصلی سدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

---

[۴۷۷] کلہن پنڈت نام ایں عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیبہ سوامی مخرب "چے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲)

[۴۷۸] کلہن نام ایں معمار "جے" نوشتہ است

[۴۷۹] کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پروسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا بر نام ہائے پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج بر نام یک بت خانہ یعنی "سدبہا و شری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

[۴۸۰] راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن

گردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک انباشتہ در قعر آب انداختہ سدّے مستحکم افراختند۔ لہذا آں مقام را نادہ پورہ نام نہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ تال ڈل کہ درآں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و تالنی مرگ نام کہ بعد از آبادی شہر سرینگر بحادثہ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید درآں زمان کوہ ماران میان شہر بسان مرکز دایرہ نمایان بود یعنی بہر سو عمارت دلپذیر و ایوان ہای بے نظیر محتوی گشتہ از فرق آن کوہ احوال ایں گلستان و تماشای کوہستان و بیابان بہ کیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق کہ درآں آوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نہ بود۔

چوں آوازۂ رعیت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آثار بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[۴۸۱] بر کوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہاروَن پرگنۂ پھاک و سمت شمال ایں شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بت خانۂ منیع در غایت متانت آبادساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنۂ آردی کہ درآں

[۴۸۱] وبیان کلہن در راج ترنگنی ایں است:۔

"شہرے کہ بر حدود او معبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود وقتے از سی و شش لک خانہ ہا اش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرعہ ۳۵۷۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بود موجود و چندر نام خالوی او دو صنم خانۂ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چند گاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ و حصہ عمارات آں دبار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعر زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پرآب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بود بچشم خود معاینہ کردم علامہ بود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بودہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بود برآورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و نمکن سلاطین زیبا قصبۂ بود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سر و شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ[۲۸۲] یا اسلام آباد۔ از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ

[۲۸۲] پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زبر دامن کریوہ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحت باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافاں و بقالاں و کلشا وزاں ہستند۔ اسباب تجارت پرگنۂ برنگ و مانتنڈہ اینجا دراں جا بیع و شرا گردد۔ درودگران آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمان آں جا خوش طبع و زیرک و نازل و بے وفا و ابخل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اینج نام قریہ بود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۴۸۳] کہ صاحب صوبہ بود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۴۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دیرینہ شہر بیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ۞

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۴۸۳ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خان رایت اشتہار افراشت و در جنگ دارا شکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت دارا شکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خان بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان والا جاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۴۸۴ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ۞

چهار میل بر ساحل غربی دریای بهت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار هستند- اشیای تجارت پرگنهٔ دچهن پاره و کهادرپاره و دیوه سر دراں جا بیع و شرای می شود- زبین بیجباره بزرگ پرستش گاه هنود است بزعم شان از مقام رفعت ترکه درتا چندریار مکان سداشو از کردهٔ کاشی در یمن و برکت یک "بجز" افزون است و در سالف ایّام راجه وزیا[۵۸۵] نند- دراں جا شهری بغایت ساختگی "وزیه براز" نام آراسته بود (وزیه نام سداشو- براز به لغت سنسکرت فرشته) در بعد زمانه بسبب حوادث روز بروز خراب گشته الحال آں را در قصبه جات می شمرند وزیه براره را بیجبراره می گویند-

قصبهٔ پانپور- در عهد راجا اجتاپیڑ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بمسافت ده میل بر ساحل شرقی دریای بهت پدمان[۵۸۶] پور نام دهی آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت و کثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاهان مغلیه به تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و به مرور دهور ابنای زمانه پدمان پوره را پانپور نام کردند-

قصبهٔ شوپیان- از سرینگر سمت جنوب بفاصلهٔ سی میل در پرگنهٔ باڑهو دیربنه قصبه ایست به تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاه تجارت هندوستان است از کرده قصبه جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر- ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشه ور و زمیندار هستند- مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست همت یافته می شوند-

---

[۵۸۵] در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعه ۶۲ نام ابن راجه "وجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

[۵۸۶] "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چهارم مصرعه ۶۹۵ مترجمه سٹائن ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات وعبور ومرور مردم شہر و دہات وبیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آن جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آن جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در ۹۴۹ء؁ راجہ شنکرورما[۴۸۷] شہرے شنکر پٹن[۴۸۸] نام آباد کردہ بود۔ اکنون چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلہ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آن جسر متین وحصار سنگین و اطراف آن عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج و زینہ گیر و کردہن وغیرہ دران مجتمع گردد و پٹوی آن جا نامی و اثمار آن طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دران جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست ومسجد جامع عالمگیری درین زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آن جا باوجود ثروت از ردی خساست وسست ہمتی وخباثت وپست فطرتی درتجدید و ترمیم آن نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما[۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سد راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بجبارہ سیلاب نمود و بباعث کمی وقصور

---

[۴۸۷] ۹۰۲ — ۳ ۸۸ء۔ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

[۴۸۸] راج ترنگنی۔ کتاب پنجم مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ؛

[۴۸۹] مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳ - ۸۵۵/۶ء) ؛

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروارِ غلہ[۴۹۰] بہ قیمتِ شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئی غلات ستوه آمده راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوه می بود نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علی الصباح درعرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے درغایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود ہمی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود برده براہمن زنے برای رضاعت[۴۹۱] او پسندیده نامش سُو[۴۹۲] یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و در علوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل بیگانہ گردید۔ روزے در مکتب خانۂ او چند فرزانہ از کمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُوء دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر این امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد۔ مستمعان بہ بیان آں کودک چندان اعتبار نہ کرده۔ یکے ازان میان در مجلس راجہ تقریر برآن طفل

---

[۴۹۰] درین ضمن روایت کلہن این است:۔

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاه اشرفی بفروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم مصرعہ ۷۱)

[۴۹۱] لیکن روایت راج ترنگنی چنین است:۔

زنے "چنڈال" موسوم بہ سویہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و درونش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید ...... و این طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل ہنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" در تقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است۔

[۴۹۲] "سویہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷۔ صحیح این است کہ "سویہ" نام زنے بود کہ پرورش این طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور اورا بنام "سویہ" خطاب کردند۔

شیرین زبان بیان نمود۔ راجہ فی الحال اورا طلبیدہ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز شنید۔ فرمود "خزینہ زر و گہر سپرد آں پسر دانشور نمایند"۔ فرزانہ سُوظروف سفالین از دینار و درہم پر ساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مُولہ بسرعت تاختہ برابر مخرج آب مان سر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ۔ ہمراہیان بر جنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بسمع راجہ رسانیدند۔ راجہ در جواب نوشت ع۔ اوست دانا ہرچہ خواہد آں کند۔ بعد ازاں بمقام بارہ مُولہ بجایے تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ ایں زر و دینار از دریا برآرد ازان او باشد"۔ مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بُودند۔ باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہرچہ برآوردند بُردند۔ و درعرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد۔ دران زمان دریای بہت میان تالہ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بُود فرزانۂ سُو من مقام شاردا پور مجرای آب بہت راسد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۲۹۳] نام نہاد۔ فقط۔

قصبۂ بارہ مُولہ۔ از سرینگر بفاصلہ سی میل سمت مغرب برلب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیر ینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان۔ فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

[۲۹۳] سوپور دراصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷ مترجمہ سٹائن ؛

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا نیک محضر از قوم گکھڑ کہ فی الحال باسم ککر و ملقب گشتہ اند۔ تجارت کا مراج دکروہن و غیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ در عہد سابقہ جمع دہات بود و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۴۹۴] ہای شالی[۴۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است۔ غیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیروہ و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۴۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۴۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۴۹۴ھ جندرہ بفتح جیم و سکون یاء و دال و فتح راء و سکون ہاء مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "یَنترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ باد قشر از برنجہا جدا می کنند ؛

۴۹۵ھ "شالی" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرتیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی ونشو و نمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے" برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است ؛

۴۹۶ھ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی وہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ نامہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد. آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون بے شمار بہ سبیل رود بارساندرن و وتھ ترو میان آں می گذرد. قصبۂ ویرناگ و قصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور. سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند. شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد چغت مالیۂ آں در جاگیر ملکان آں جا بود. دہات آں بیست[۴۹۸] و یک قریہ۔

پرگنۂ برنگ[۴۹۹] متصل شاہ آباد میان دو درہ طویل یکے لوہرنی دوم نوبگ لے نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد و نہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۵۰۰]۔ ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھہ بل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل[۵۰۱] و یک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۵۰۲]۔ زیر دامنۂ کریوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

مسلسل بعنایت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (لنقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب)؛

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشئے" بود۔

[۴۹۷] در فہرست ہائے مورکرافٹ[۶۱۸۲۳] ویجن[۶۱۸۳۵] و وائن[۶۱۸۴۰] نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)؛

[۴۹۸] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳؛

[۴۹۹] خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ ہات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

[۵۰۰] بمطابق راج ترنگنی نامش "کپلس وار" است۔ (ایضاً)

[۵۰۱] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳؛

[۵۰۲] "مارتنڈا"۔ جونراج۔ حالا "مٹن"۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹؛

یانزدہ قریہ[۸۰۳]

پرگنہ کھاورپارہ[۸۰۴]۔ در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرائی آب لمبودری آں را دو حصّہ می شود حصّہ جنوبی را کھاورپارہ و حصّہ شمالی را دچھن پارہ می گویند۔ یکصد و دو قریہ[۸۰۵]۔

پرگنہ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاورپارہ شمالاً قصبہ زیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷]۔

پرگنہ اولر[۸۰۸] ہمدوش پرگنہ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۲۲ قریہ[۸۰۹]۔

پرگنہ وہتو[۸۱۰]۔ قرین پرگنہ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱]۔

پرگنہ پھاک[۸۱۲]۔ مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار قریہ[۸۱۳]۔

---

۸۰۳ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۴ "داچم پرسوا" بوزراج۔ بحوالہ اپن شُننٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵ و بقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶ "دکش پارا" (شریور)

۸۰۷ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ بقول "واقعات کشمیر" یکصد و بیست و یک قریہ"۔

۸۱۰ "کھرودی" (راج ترنگنی)

۸۱۱ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ پھاکوا (شری ور)

۸۱۳ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنہ لار[۸۱۴]۔ ہمدوش پرگنہ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سند میان آں می گذرد۔ بہر سو جوی ہا بزنگ شیر جاری می باشند۔ آب و ہوا پسند شاہان پیشین و سیّاحان یورپین۔ تعداد دہات آں ہشتاد و ہفت قریہ۔

پرگنہ کوہامہ[۸۱۵]۔ برساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است۔ نہر مدمتی و رود ارن میان آں می گذرد۔ پنجاہ و پنج قریہ[۸۱۶]۔

پرگنہ زینہ گیر[۸۱۷]۔ مقارن کوہامہ سمت شمال و مغرب برسطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رود پہرو می گذرد۔ جنوباً تالاب اولر دارد۔ بعدم آب خراب آبادی نود و ہشت قریہ[۸۱۸]۔ ایں سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است۔

۸۱۴ لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ خواجہ محمد اعظم از ذکر ایں پرگنہ سکوت نمودہ است۔ لیکن مورکرافٹ در کتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاجمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در "گزیٹیر" صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند:

۸۱۵ "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰۔ مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳۔ ہیوجل در "کاجمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند:

۸۱۶ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳:

۸۱۷ جینہ گیر (جونراج) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱۔ نام ایں پرگنہ در فہرستہای آئین اکبری جلد دوم صفحات مزبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل و بیٹس مذکور است:

۸۱۸ بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنہ دیوہ سر[۸۱۹] - زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است. نہر وبشو میان آں می گذرد. یک صد و شصت[۸۲۰] و دو قریہ۔

پرگنہ باٹھو[۸۲۱] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آں معروف. نہر رنبی آرہ میان آں می گذرد. دہات آں شصت[۸۲۲] و سہ قریہ۔

پرگنۂ سپر سمن[۸۲۳] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکروہ[۸۲۴] - قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع. نود و ہفت قریہ

پرگنہ ناگام[۸۲۵] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای و پشت ہای فسیح و دامن کوہسار منیع - آبادی آں سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ نغام پور واقع است - رود رامشی میان آں می گذرد - دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست. سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد. دہات آں دو صد[۸۲۶] قریہ۔

۸۱۹ھ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور - ذکرش در فہرستہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - وائن ہیوجل و بیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ھ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنّفہ مورکرافٹ. "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیئر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ھ ابوالفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - ۸۲۴ھ ابوالفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - ۸۲۵ھ ناگرام (جونراج) ذکر ایں پرگنہ در فہرستہائے ابوالفضل - واقعات کشمیر - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن وبیٹس موجود است (بحوالہ این سٹمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ھ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"

پرگنہ بیروہ[۸۲۷]- عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر مکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آن می گذرد- یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ -

پرگنہ بانگل[۸۲۹]- وسیع محالیست فراز پشتہ ہا ضمن درہ ہا و نشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد[۸۳۰] و بیست و سہ قریہ -

پرگنہ کروہن[۸۳۱]- نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر- نہر ننگل میان آن می گذرد شصت[۸۳۲] و ہشت قریہ -

پرگنہ کامراج[۸۳۳]- محالے است وسیع میان درہ ہا و پشتہ ہا سمت شرقی آن رود بہت می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ و جنوبی دریای بہت- آبادی آن در شش تپہ واقع است- اول تپۂ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور و قصبۂ بارہ مولہ در حدود آن واقع نہر حمل و وجی درمیان آن می گذرد- دوم تپۂ مچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار- نہر ما در ضمن آن می گذرد- سوم

---

۸۲۷ "بہرویا" (جونراج) مصنفین ذیل نام این پرگنہ در فہرست ہائے خود مذکور کردہ اند:-
ابوالفضل- خواجہ محمد اعظم- مورکرافٹ- ہیوجل و بیٹس (این شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۲۹ "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازین ذکرش در فہرست ہائے ابوالفضل- خواجہ محمد اعظم- مورکرافٹ- ہیوجل وائن و بیٹس نیز آمدہ است (این شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ بقول خواجہ محمد اعظم "بیست وسہ قریہ"

۸۳۱ "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ ہیبید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری- مورکرافٹ- ہیوجل- بیٹس-

۸۳۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۳۳ نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؛

تپۂ رام محال بالانر از مچھی پوره در نشیب و فراز و دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہری بر ساحت ناہموار فرانز از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کھل میان ہر دو دره می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ دره ایست سرحد شمالی کشمیر که از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کرده است۔ کل چہار صد و شصت و نہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ و کھاوره۔[۸۳۵] دره ایست مضیق از باره مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۱۵ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و بر کنار جنوبی آں کھاوره آباد است۔ بعضے مؤرخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چراکہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں ده محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد۔[۸۳۶] شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاه آباد و برنگ و دچھن پاره و جنوباً دیوه سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در پاستان پرگنۂ اچ مشہور بود و در عہد چغت پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ[۸۳۷]

۸۳۴؎ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵؎ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "کشن پارا" و "دام پارشو" موسوم بود شر پور و بونراج (این شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ؛ ۸۳۶؎ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اے اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند ؛ و ایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ آڈون[۸۳۸] - در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کریوہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی را سن آڈون می گویند۔ دہات آن دو صد[۸۳۹] و ہشت قریہ۔

پرگنہ زینہ پور[۸۴۰] متصل درمیان درّہ واقع است قرای آن سی[۸۴۱] قریہ۔

پرگنہ شاورہ[۸۴۲] - در ذیل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آن شکروہ واقع است نہر رنبی آرہ درمیان آن می گذرد۔ دہات آن شصت[۸۴۳] و نہ قریہ۔

پرگنہ سایر المواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بہت از شیر گڈھ تا برج بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چغتہ پرگنہ حویلی می گفتند۔ بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آن ہشتاد و ہشت قریہ۔

---

۸۳۸ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام این پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ بیربل کاچرو۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن ہیٹس۔

۸۳۹ و بقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و نہ قریہ"

۸۴۰ "جینہ پور" بوزراج (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس ابوالفضل۔ بیربل کاچرو۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن ہیٹس ؛

۸۴۱ تاریخ کشمیر۔ بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ ابوالفضل نام این پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاورہ" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ در متعلقات این پرگنہ بسیار اختلاف است۔ خواجہ محمد اعظم از توابع این پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؛

۸۴۴ تقسیم پرگنہ سایر المواضع بدو حصّہ بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنہ اچھہ^۸۴۵ - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودھ گنگا میان آں می گذرد - یک صد و چہار^۸۴۶ قریہ -

پرگنہ دین شو^۸۴۷ - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سر پشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد - دہات ہشتاد و نہہ^۸۴۸ قریہ -

پرگنہ مانچھا موں^۸۴۹ - پیوستہ است با دہات پرگنہ دین شو درمیان سطح ناہموار و نالاب ہا دکورہ^* در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد و بیست^۸۵۰ و نہہ قریہ -

سایر المواضع پائین - از شہر سرینگر سمت مغرب بر کنارہای دریای بہت تالاب نالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود بیست یک قریہ -

پرگنہ تیلہ گام^۸۵۱ - مابین کریوۂ کریری و پشتہ بانگل میان درہ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری ور (این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و ہشت قریہ" ؛

۸۴۹ "ناکشا شرا" شری ور (این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ ؛ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) ۸۵۰ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ؛ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ (* ہوکرسر)

است ۴۶ قریہ[۸۵۲]

پرگنہ پٹن[۸۵۳] - در بغل سایر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح ہموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنہ کھوی - در ذیل پرگنہ کروہن قریب سایر المواضع پائین آباد است چہاردہ قریہ[۸۵۵] -

پرگنہ میر بحری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارہ آں آباد است -

پرگنہ اچھن[۸۵۶] متصل شہر سمت مغرب حوالی عیدگاہ واقع است

پرگنہ اردی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پہاک آباد است ؛

بلدہ[۸۵۸] - مقارن شہر سرینگر جانب مغرب بر کنارہ دریای بہت ۱۵ قریہ و این پانزدہ پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند - پیدائش محصولات آں از کردہ پرگنات دیگر افزون دارد -

---

۸۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ "پٹّانا" راج ترنگنی - ایں شینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبورہ ؛

۸۵۶ "اِت شن" (مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ ایں ہر سہ پرگنہ جات اخیرہ در عہد حکومت سکھاں تشکیل یافتند محل وقوع ایں ہا در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود - (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتیست بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گماؤ[۸۵۹] غیر مزروع یک گماؤ ہم نتواند بود - اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبہ آں از روی مساحت پنج ہزار[۸۶۰] و یک صد و دو میل مربع و مکسر می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود - مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند - سرکشی و فساد نمیدانند - اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند - دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتائی چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بوم معمول بود - ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینہ عامرہ می شد[۸۶۱] - من جملہ آں بعد وضع مصارف و

---

۸۵۹ "گماؤ" ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگہ یا مساوی ہشت کنال از زمین - ۸۶۰ موسیو "ڈریو" رقبہ کشمیر مابین ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر" - ۸۶۱ درین ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است:-

"محصل کشمیر ۳۰،۱۱،۰۶۱۸ خروار - دوازدہ ترک مساوی ۱۲۲ ۱/۲، ۹۹، ۷۴، ۳، ۳ دام مساوی (۸،۴۹،۹۰۳ روپیہ) است - ازاں جملہ ۲۰،۱۵،۵۵۱ خروار دوازدہ ترک مساوی ۳ ۱،۲۵،۰۱،۸۸۰ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانہ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹) عبارت از ہشت سیر اکبری بود - درین زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصہ شانزدہم یک سیر ۱/۱۶ چھٹانک و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند - در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اخراجات و طلب تنخواه صوبداران و عمال و اہل کار و عسکر شاہی و خرج تعمیرات و مشخصی اعیان و ارکان و امراء و تیول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیہ سرمایۂ خزینہ می بود آنرا جنس پشمینہ و زعفران و صندوقچہ ہای چوب۔ عناب و چوب ہائی عصا و خمیر بنفشہ و کاہزبان و آبخورہای بلورین و اسپان گونٹ[۸۶۲ھ] وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کردہ می فرستادند۔

نقشۂ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتہ موجب بندوبست آصف جاہ خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی
۱	بلدهٔ سرینگر	۳۴۲۰۰۰ خروار	۱۶۹۸ خروار [۸۶۳ھ]	۳	برنگ	۷۸۳۳۴ خروار	۸۰۶۹ خروار [۸۶۵ھ]
۲	اچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	۲۶۳۴ خروار [۸۶۴ھ]	۴	زولر	۲۶۶۳۲ "	۱۶۱۹۶۸ " [۸۶۶ھ]

(مسلسل) خالصہ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازان جاگیر و انعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار و وصولیابی محاصل بذمۂ حکومت می بود۔

۸۶۲ھ گونٹ۔ عبارت از یابوئے است چہار شانہ۔ بزمین نزدیک تر۔
توزک جہانگیری جلد دوم صفحہ ۳۰۶
مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۸۶۳ھ صحیح این است:۔ "بصورت نقد ۳,۴۲,۹۹۶ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱,۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۸)

۸۶۴ھ بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴,۳۷۷ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۹۸,۳۶۹ خروار (ایضاً صفحہ ۳۶۹) ۸۶۵ھ در آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ چنین است:۔ "۸ ترک ۸,۷۶۹ خروار۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۷۸,۳۴۷ خروار بصورت جنس" ۸۶۶ھ "بصورت نقد ۱۲,۶۰۵ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۲۸,۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحہ ۳۶۹ ؂

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۵	لار ^۸۶۷^	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	ماتنڈ	۹۰۰۴۳ خ	۱۸۰۲ خ ^۸۷۳^
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	۶۵۰ ^۸۶۸^	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	۱۴۸۱۵ خ ^۸۷۴^
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	۶۹۰۳ خ ^۸۶۹^	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	۱۴۳۷۷ خ ^۸۷۵^
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	۳۵۷۰ خ ^۸۷۰^	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	۶۴۳۵ خ ^۸۷۶^
۹	کوٹھار	....	..... ^۸۷۱^	۱۵	باٹھو	۳۵۰۵۲۱ خ	۴۲۰۹ خ ^۸۷۷^
۱۰	مروداڈدن	۵۰۴۱ خ	۵۰۴۱ خ ^۸۷۲^	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	۸۲۲۹ ^۸۷۸^

۸۶۷ؔ ابوالفضل نام پرگنۂ لار ذکر نہ کردہ است

۸۶۸ؔ "بصورت نقد ۶۰۲، ۱۷ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۱۱، ۷۱ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور۔

۸۶۹ؔ بقول ابوالفضل" درنقد ۹۰۲، ۶ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۱۵۳، ۷۵ خروار" (ایضاً)

۸۷۰ؔ بقول ابوالفضل"۔ درنقد ۵۷۵، ۳ خروار ۸ ترک و درجنس ۲۲۶، ۴۵ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

۸۷۱ؔ کھٹار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۲۲۱، ۳ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۴۷۹، ۳۷ خروار ۴ ترک" ایضاً

۸۷۲ؔ مروداڈدن۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

۸۷۳ؔ مٹن۔ نقد ۱۸۶۲ ½ خروار جنس ۱۹۰۴۳ ½ خروار (ایضاً)

۸۷۴ؔ نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۷۵ؔ نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

۸۷۶ؔ ۶، ۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

۸۷۷ؔ بصورت نقد ۴، ۲۳۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

۸۷۸ؔ بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	[۸۷۹] ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	[۸۸۵] ۳۲۵۵
۱۸	دہو	۲۲۷۰ خ	[۸۸۰] ۳۳۰ خ	۲۴	کوہہامہ	۸۰۶۶۷ خ	[۸۸۶] ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	[۸۸۱] ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	[۸۸۷] ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	[۸۸۲] ۸۰۵۵۰	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	[۸۸۸] ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکرو	۵۰۲۰۴ خ	[۸۸۳] ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۳۷۹۹ خ	[۸۸۹] ۵۲۳ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	[۸۸۴] ۲۲۵۷۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۰ خ	[۸۹۰] ۱۳۸۳ خ

[۸۷۹] نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵،۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

[۸۸۰] وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) [۸۸۱] نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادئیگی ہیزم (ایضاً)

[۸۸۲] نقد ۸۰۵۵۰ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

[۸۸۳] بصورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

[۸۸۴] نقد ۲۲۵۷۶ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

[۸۸۵] بہ نقد ۳۲۵۵ ½ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

[۸۸۶] ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

[۸۸۷] ابوالفضل محاصل ایں پرگنہ بلا قید بالا و پائیں چنیں نگاشتہ است در صورت نقد ۱۸،۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و در صورت جنس ۱۴۲۶۱۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۸۸] در صورت نقد ۲۳۳۵ خروار ۸ ترک و در صورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

[۸۸۹] در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۳۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۹۰] در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازاں جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازاں جمله در عمل نقدی
۲۹	بیروه	۱۵۳۱۵ خ	۸۹۱ه ۱۸۳۳۵ خ	۳۴	دچهنه و کهاوره	۳۶۲۰۸ خ	۸۹۶ه ۲۰۶۸۳ خ
۳۰	تبله گام	۵۳۲۱۹ خ	۸۹۲ه ۱۷۳۸ خ	۳۵	کهوی	۱۳۶۳۲۵ خ	۸۹۷ه ۱۷۶۷۰ خ
۳۱	دبن سُو	۳۶۲۲۰ خ	۸۹۳ه ۸۳۰۱ خ	۳۶	کردهن	۳۳۷۲۸ خ	۸۹۸ه ۱۳۷۲۵ خ
۳۲	بانچهامون	۱۹۲۶۳۱ خ	۸۹۴ه ۱۸۵۵۳ خ	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۸۹۹ه ۹۷۷۹ خ
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۸۹۵ه ۳۷۰ خ		کل جمع سی لک و هفتاد و نهه هزار و چهل و سه خروار ۹۰۰ه		

۸۹۱ه بروی (ابوالفضل) مالیه بصورت نقد ۳۸۳، ۱۳ خروار و بصورت جنس ۹۸۰، ۵۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۲ه تیل گام (ابوالفضل) مالیه در نقد ۵۳۳۵، ۴ خروار ۴ ترک و در جنس ۴۱۵، ۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۳ه مالیه بصورت نقد ½ ۳۸۰، ۱۷ خروار و بصورت جنس ½ ۲۱۹، ۵۳ خروار (ایضاً)

۸۹۴ه در فهرست ابوالفضل نام این پرگنه مذکور نیست

۸۹۵ه مالیه اش در ضمن "پرگنه سایر المواضع" در حاشیه (۲۶ه) گذشت

۸۹۶ه مالیه بصورت نقد ۶۵۳، ۲۰ خروار و بصورت جنس ۲۲۲، ۳۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ه مالیه بصورت نقد ۷۰، ۳ خروار و بصورت جنس ۹۴۵، ۱۲ خروار (ایضاً)

۸۹۸ه مالیه بصورت نقد ۷۷۹، ۲۹ خروار ۱۲ ترک و بصورت جنس ۴۷۴، ۱۱۵ خروار (ایضاً)

۸۹۹ه مالیه بصورت نقد ۷۲۵، ۱۰۳ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۸۴۴، ۳۴۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ه و بقول ابوالفضل "کل جمع سی لک - پانزده هزار شش صد و هجده خروار - دوازده ترک. (۳۰، ۱۱، ۶۱۸ خ ۱۲ ت) ایضاً"

جمعے کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد سی لک وشصت وسہ ہزار وپنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بحساب دام ہا ۷ کروڑ ۶۶ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام[901]۔ ازاں جملہ در محل نقدی نہ لک و یک ہزار و یک صد و ۸۳ دام[902]۔ فی خروار بیست ونہہ دام محسوب[903]۔

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار وچہل وسہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل وسہ ہزار و سی وسہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہیان بومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار و ہشت صد و نود و دو سوار۔

آمدنی خطہ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیر رفت۔ دریں جز و زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ[904]

۹۰۱ــہ ۵ پائی - ۴ آنے - ۱۸،۶۶،۷۶۰ روپیہ (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۲ــہ بقول ابوالفضل ۱،۲۰،۲۲،۱۸۳ دام (مساوی ۲ - ۹ - ۳،۰۰،۵۵۴ روپے)

۹۰۳ــہ ابوالفضل قیمت یک خروار ۱۳ $\frac{۸}{۲۵}$ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۴ــہ بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر۔ پٹن۔ اننت ناگ کامراج و شوپیان در سال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ در سال ۱۸۸۶ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہٗ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند و حالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم، علاقہ (کمشنر) و سہ نائبینش (ڈپٹی کمشنر) بہ ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) و دوم برائے کشمیر جنوبی و سوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است۔

سلسلۂ پرگنہ بندی شکستہ وزارت ہا و تحصیل ہا مقرر ساخت۔ چنانچہ وزارت شہر خاص بغیر محالات مشمولہ پنج تحصیل است۔ وزارت اننت ناگ چہار تحصیل۔ وزارت شوپیان پنج تحصیل۔ وزارت پٹن چہار تحصیل۔ وزارت کامراج پنج تحصیل۔ وزارت مظفر آباد چہار تحصیل۔ آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقہ در سال سنہ ۱۲۹۰ھ مطابق سنہ ۱۹۳۰ب [905] بجمع دفتر خانہ کشمیر نقد و جنس مبلغ چہل و ہفت لک و شصت و سہ ہزار و یک صد و سی و یک روپیہ سکۂ چلکی کہ مثل آں بیست و نہہ لک و ہفتاد و شش ہزار و نہہ صد و پنجاہ و ہفت روپیہ [906] ضرب چہرہ شاہی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آں چہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شہر خاص سری نگر	اچھہ	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	جنسے غیر معمول	[illegible]	جمع وزارت شہر خاص صہ لک ... ۵
۲		اُولر	۱۷۹۹۲۲	۸۶۸۶۷	۴۵۰۲۳ خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۶۷۵		
۴		پہاک	۴۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		دہیو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	نوکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچھن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

[905] سنہ مطابق ۱۸۷۳ء ؁

[906] مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸" مالیہ زمین وادیٔ کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیہ چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیۂ انگلیسی) تخمینہ کردہ است۔ قبل رواج پذیر شدن سکۂ انگلیسی در کشمیر سہ روپیہ رائج بودند یکے چلکی کہ عبارت بود از دہ آنہ ہائے انگلیسی۔ دوم خام مساوی ہشت آنہ سوم نانک شاہی قیمتی از دوازدہ آنہ ہا تا شانزدہ آنہ ہائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل طالبہ	ازان جملہ آنچہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلدہ	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع وزارت اننت ناگ ۶ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۷۶
۱۰	وزارت اننت ناگ	زینہ گیر سنگھ پورہ	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		
۱۱		دچھن پارہ	۱۴۹۸۳۸	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پارہ	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		اننت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۸۹۰	۴۰۹۹۵ خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵	۰	پچھراٹ	۱۳۳۲۹۵	۶۲۱۰۵	۳۵۵۹۵ خ		
۱۶	۰	دیوہ سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار یک صد و دوازدہ
۱۹	وزارت پٹن	دین سو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			
۲۰		بانگل	۱۹۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶ خ		
۲۱	۰	لعل و سایر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸ خ		
۲۲	۰	بیروہ	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		جمع وزارت کامراج ۶ لک ـــ دوازدہ ہزار چہار
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		
۲۴		حمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اوتر مچھی پورہ	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہامہ و لولاب زینہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آں چه نقدی می گرفتند	آں چه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	.	محال سنگاڑه	۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۴۸۶۴	۹۰۷ه	وزارت مظفرآباد یک لک [illegible]
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	.		
۳۰		دچهنه و کهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	.		
۳۱	.	دراوه و کرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	.		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	.		سرحدات [illegible]
۳۳		حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		کوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	.		
۳۵	[illegible]	درمراج و کامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	۹۰۸ه	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی سی ۹۰۹ه و چهار لک و دوازده هزار و سی چهار روپیه ازاں جمله باج نفری و رسومات متفرقه هشده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آں :-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ ۹۱۱ه هجری"

۹۰۷ه لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد درسال ۲ — ۱۸۷۱ء ۸۴,۰۰۰ روپیه نگاشته است ۞ ۹۰۸ه بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگه و راجه امر سنگه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات درسال ۲ — ۱۸۷۱ء ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیه بود

۹۰۹ه (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۲۹,۴۴,۸۴۴ روپیه ۞

۹۱۰ه مطابق سنه ۱۸۷۲ء ۞

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذ سازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۳۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۰۳۰
۶	محال نوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج ہانجیان میر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغ شال ۹۱۱ھ	۹۱۲ھ ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	۹۱۵ھ ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغ شال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	۹۱۶ھ ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	۹۱۳ھ ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانۂ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلیان	۹۱۴ھ ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نوارہ	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران وگلکاران	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانۂ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زرچوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانہ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

۹۱۱ھ بہ زمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغ شال"۔ دران جاہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد برش مہر حکومت می بود۔

۹۱۲ھ بقول لارنس ۶،۰۰،۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

۹۱۳ھ لارنس صاحب "۳۴،۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

۹۱۴ھ لارنس "۱۱،۹۶۵" روپیہ (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۵ھ لارنس "۱۷،۲۵۰" روپیہ (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۶ھ لارنس "۴،۸۰۰" روپیہ (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سه خروار	۳۴	زیرهٔ سیاه	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آهن از کان ها	۹۴۲	۳۶	آلوی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمه از بونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرهای کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغاله از اطراف ها	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	جمع دفترخانه جموں
۳۳	ریسمان از حصوره	۱۲ عدد			

نقشهٔ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ هـ سنه ۱۸۷۳ء

نام قصبه	هنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شهر سرینگر	۲۱۷۷۶	۲۲۵۱۶	۴۴۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۲۶	[illegible]
قصبهٔ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبهٔ بیجباره	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبهٔ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبهٔ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبهٔ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبهٔ باره موله	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فهرست مردم شماری سال سنه ۱۹۴۱ء) شمارهٔ شهر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹ ؛ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ هندو (مرد) ۲۳۸۰۷ ؛ (بقیه بر صفحهٔ آینده)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص ۹۲۴ھ	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۱۶۵۷	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۴۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۴۶۹ ؛ منبوذین (مرد) ۱۷ ؛ منبوذین (زن) ۹ ؛ نصرانیان ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیان ہندی (زن) ۵۵ ؛ جبین (مرد) ۸ ؛ جبین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

۹۱۸ھ حالا ۱۰۴۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل :-

مسلم (مرد) ۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

۹۱۹ھ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۰ھ حالا ۱۱،۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں - مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛ ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛ ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس :- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد) ۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

۹۲۲ھ حالا ۱۱،۹۷۶ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد) ۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوذین ۱ ؛

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛ باقی (مرد) ۳ ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبه	هندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۵۹	۲۳۷۶۲	۴۸۹۲۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفر آباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۱۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۹۴	۸۶۳۹	۲۱۶۲۲	۲۱۹۴۵۴	۱۵۴۵۶۹	۳۱۶۵۲۰	۲۰۹۸	۱۳۴۳	۲۱۹۸	۱۸۰۵۴۲	۱۶۴۶۴۸	۳۴۵۲۲۰	

سنه ۹۲۴ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی هر دو جهت سنه ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا که بنا بر فهرست مردم شماری کشمیر سال سنه ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقه مظفر آباد تمام کشمیر بدو وزارت یعنی (اضلاع) یعنی (۱) باره موله مشتمل بر تحصیلات ۱ اُڑی ۱ چهی پوره (هندواره) ۲ باره موله ۳ سری پرتاپ سنگهه پوره (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات ۱ تحصیل خاص مع شهر سرینگر ۲ تحصیل ۳ اونتی پوره (پلوامه) ۴ کلگام و ۵ اننت ناگ منقسم بود چنانچه شماره هر دو وزارت مع وزارت مظفر آباد بنا بر اندراج فهرست مزبور چنین است:—

۱- وزارت باره موله. تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد بتفصیل ذیل:— تحصیل هندواره ۲۹۳۰۸۷ تحصیل باره موله ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴. تناسب مسلم و غیر مسلم درین هر سه تحصیلات چنین است:—

۱- هندواره تحصیل: مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ هندو ۵۴۹۷ ؛ سکهه ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل باره موله: مسلم ۱۴۲۹۰۳ ؛ هندو ۵۰۵۱ ؛ سکهه ۲۶۴۳ ؛

۳- تحصیل بڈگام: مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ هندو ۲۳۷۱ ؛ سکهه ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ: شماره مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد- ازان جمله ۲۰۷۷۸۷ نفر در شهر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۱۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامه و ۲۲۳۵۹۵ نفر در تحصیل کولگام آباد اند. از انجمله ۹۱.۶۴۹٪ مسلمانان ۷.۰۸۴٪ هندوان و ۰.۶۶٪ سکهان است

۳- وزارت مظفر آباد. تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر. از انجمله در تحصیل اوڑی (بقیه بر صفحه آینده)

باغات کشمیر

درزمان باستان راجہ ہای دوران روایض دل کشا و دو ابرح روح افزا جا بجا آباد کردہ بودند کہ بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام ونشان بنیان آں ہا از لوح جہان محو گشتہ۔ ایراد حقیقت آں باعث تطویل است و در عہد سلاطین اسلامیہ ہر کسے بہ ترتیب باغات و تعمیر عمارات پرداختہ بود۔ اما بتباعد ایام و انقلاب دوران بنیاد آں ہا از پا در انداختہ علامات آں بالکل معدوم گشت۔ ازاں جملہ سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف ایں سرزمین ہر جا کہ محل دل کشا ہمی پسندید۔ ہماں جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینہ گیر بمسافت چہار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انہار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیدہ۔ اکثر اوقات بہ نظارہ و تماشای آں بسر می برد۔ حوالی آں باغات امرا و اقربائے او دلربا شدہ بود۔ چندان کہ میدان زینہ گیر یکدشت گلستان مسرت جاں ہمی افزود

(مسلسل) ۸۰۲۲۳۔ در تحصیل کرناہ ۵۸۸۶۳۔ در تحصیل مظفرآباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند۔ در ہر سہ تحصیل تناسب مسلمانان ۲۴۵۶۵۸ افراد۔ ہندوان ۵۸۴۶ افراد و سکھان ۱۲۹۲۲ افراد ہست

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارۂ مجموعی حکومت جموں وکشمیر مطابق سال ۱۹۴۱ء ۶۱۶، ۲۱، ۴۰ افراد بود۔ ازان جملہ ۷۰۵، ۲۸، ۱۴ درصوبۂ کشمیر و ۴۲۳، ۸۱، ۱۹ درصوبہ جموں و ۳۰۲، ۴ در لداخ و ۷۰۳۴، ۲ در اسکردو و ۱۶۲، ۴ در گلگت می ماندند۔ دریں میان شمارۂ مردان ۸۷۲، ۲۹، ۲۱ و شمارۂ زنان ۷۴۴، ۵۹، ۱۸ افراد است ؛

۹۲۶ ڈاکٹر جی۔ایم۔ڈی صوفی مصنّف "کشیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۸ مطبوعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور ۱۹۴۹ء) بحوالۂ لارنس می نویسد کہ سلطان زین العابدین ہر جا کہ می رفت بنیاد باغ و بوستاں می انداخت۔ ازاں جملہ مشہور ترین چہار اند۔ یکے باغ زینہ گیر۔ دوم باغ زینہ ڈب در نوشہرہ سوم باغ زینہ پور چہارم باغ زینہ کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنہا بس دشوار است ؛

دراں اثنا پانڈو چک کہ سر غنۂ چکان[927] ترہ گام[928] بُود شبانہ باغات و عمارات را آتش در دادہ خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[929] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بُود و در ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینہ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازدان می گفتند۔ و از سند لار جوئے شاہی آوردہ میان آں آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشتہ اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کریوہ عمارات رفیع تا دور حِشمت یادگار او ماندہ بُود۔ حسین[930] شاہ چک مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[931] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

[927] موسیو لارنس بنا بر جرأت و بہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل ایناں از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

[928] دہ ترہ گام در اُترچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جدشاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحۂ مزبور)

[929] نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندر حدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بُود۔ [930] متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء ؛ [931] خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلاں مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فتر دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنھبایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۰ و صفحہ ۲۳۴)

کردہ بُود و نہر چھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند محمود نقشبندی[۹۳۲] متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از فتح کدل تامشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تاکنارۂ کنہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بُود۔ سیزدہ درجہ داشت۔ تاعہد افاغنہ علامتش موجود بُود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بُود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی کُل زمین کشمیر خصوصاً حوالیِ تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنہ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بُودند۔ نظم

نہی چوں پای بر تخت سلیمان ... بہ بینی کاشمیر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی ... ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی ... بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان ... شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانہ یک پیرہ زن نیست ... کہ باغ پر گل و پُر یاسمن نیست

---

۹۳۲ پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مذکور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی با قطعی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی (اکبر) تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر دبجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مذکور) ۹۳۳ بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بصفحۂ آیندہ)

شعرای آں زمان مثل قدسی وکلیم وسلیم وظفرخان وخصالی ومیر الٰہی و بہشتی در تعریف وتوصیف باغات وعمارات واشجار واثمار وازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

جهروکہ شاہی* - اکبر شاہ در ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما باب وہوا وفضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع وکوشکہای منیع از سنگ بلور ومرمر وسنگ اسود افراختہ وستون ہای رواق بجواہر ونگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس ومنظرہای منقش بکمال خوبی ومتانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار واقسام ازہار وصفہ ہای سنگ مرمر وحیاض وآبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ ۔ "باغ" تاریخ باغ فرمودہ[۹۳۵]

(مسلسل) اولین حکمران کشمیر است کہ حسن گلمرگ دریافت نمود (دیلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ؔ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است - برادر کہین قاسم خان میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ — ۱۵۵۹م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادہ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بندوبست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ؔ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م * جهروکۂ شاہی ودرشنی باغ بحکم امیر جوان شیر صوبیدار کشمیر در ۱۸۱۶ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم ص ۳۱۴)

دیگر حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان و نشست گاہ امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلنشیں و تعمیر و کاکین سنگین و کوٹھی ہای[۹۳۶] نگارین تجویز دادہ بہ تصادم عمارات و تراکم اسواق شہرے باسم ناگرنگر مشہور ساخت۔ پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تا حال موجود[۹۳۷] است آباد نمود و در ۱۱۸۰ھ امیر خان جوان شیر نشیمن شاہی را منہدم ساختہ متاع گران مایہ برداشتہ سنگ ہای آن در امیر آباد[۹۳۸] و سونہ لنک کہ در میان ڈل واقع است رسانیدہ در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تا عہد سنگان موجود بود در ۱۲۲۷ عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نمودہ ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین و منصب دار بودند بہ ستیز ظالمان از آں جا مفرور گشتہ عمارات شہر ویران شد۔ بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی ۔۔۔ بوم در شہر کرد آبادی

دارالمحل۔ داراشکوہ زیر دامن جنوبی کوہ ماران عمارات سنگین و نشیمن ہای دلنشین و طاق و رواق و ایوان ہای رنگین افراختہ۔ در تہ خانۂ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آں ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و در صحن آں روضۂ دل کشا بہ اشجار و ازہار روح افزا احداث کردہ از حوض کلان بہ سبیل دولاب انہار و آبشار جاری نمودہ و سمت غربی آں مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاہ و سمت شرقی آں حمام عام مشید کردہ بود۔ تاریخ حمام و مسجد داراشکوہ۔ قطعہ

حمام تو و مسجدت ای دیدۂ باز ۔۔۔ گرم است یکے یکے جماعت پرداز
تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ ۔۔۔ یک جای وضوی آمد و یک جای نماز[۹۳۹]

---

۹۳۶ لفظے است ہندی بمعنے کوشکہا ۔ ۹۳۷ ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۴ء ۔

۹۳۸ غالباً مراد از موجودہ عمارات شیر گڈھی واقع امیرا کدل سرینگر است ۔

۹۳۹ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ء ۔

باغ فرح بخش معروف به شالمار در عهد راجه پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض درمضافات هارون منزوی شده بود و پرورسین اکثر اوقات به ملاقات او آمد و رفت می داشت. ضرورتاً برای تمکن نمود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے مزین به تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجه های پیشین مانند نگارخانهٔ چین آراسته نام آں شالمار کرده بود (شال بزبان شاستر خانه چنانچه دهرم شال - مار لقب کام دیو و به معنی دیگر زیبا)[۹۴۰] معنی شالمار یا خانهٔ کام دیو به حسب تصاویر یا خانهٔ زیبا از روی تزئین. به مرور دوراں قصر مذکور ویران و دہے آبادان گشت. بعد ازاں آبادی ده را مردماں شالمار[۹۴۱] می گفتند و در سال سنه ۱۰۲۹ جهانگیر شاه آں موضع را خوش کرده باغے طرح نمود. سلیم.

شنیدم شاه روشن دل جهانگیر　　　ز عشرت شد چو رونق بخش کشمیر

چو شد داماں دریا جلوه گاهش　　　بسوی شالمار افتاد راهش

فضای دید چو روئے عروساں　　　سزاوار عمارات و گلستان

---

[۹۴۰] خدائے محبت۔

[۹۴۱] جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشمیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشته است:-

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نموده اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔ . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیره نامش برده است"۔

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید:-

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فراسو یا فرانسو ایں است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام"۔

بطبعش روح روح افزا اثر کرد | گران خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت این دشت رنگین روی حور است | ز ما سر منزلے این جا ضرور است
دران ایّام شاہِ ہفت اقلیم | کہ بر سر دارد از خورشید دیہیم
سرو سرگردۂ شاہزادگان بود | دران شاہزادگی شاہ جہان بود
پئے اتمام این منزل قدافراخت | برائے نویشش کارے پیش انداخت
ازین چندین صفا درکار او شد | کہ شاہ این چنین معمار او شد
زنہر و آبشار و حوض و فوّار | ز دیوار و عمارت نخل و گلزار
بہشتے در جہان شد آفریدہ | چنین باغے فلک ہرگز ندیدہ
کنون آمد زفیضِ خاک و آبش | فرح بخش از شہ عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراستہ باغ فرح بخش | بحکم حضرتِ ظلّ الٰہی
شہنشاہ شہان شاہِ جہانگیر | کہ مشہور است از مہ تا بماہی
پئے تاریخ این گلزار ربّان | خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی [۹۴۲]

عظیم خان در ایّام حکومتِ خود مرمت سقف و بام و جدار آن سرسری کردہ بود لیکن راجہ رنبیر سنگھ [۹۴۳] در صفائیِ آن مبلغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون نادانہای نحاس ازمیان آن کشیدہ بردہ بجای آن ناودانہای سفالین چسپانید و نگین ہای عقیق وغیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش ۔ درجہ دوم شالمار درسال ۱۰۴۰ھ ظفر خان بفرمان

۹۴۲ھ ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء ؛

۹۴۳ھ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۴۴] بہ ترتیب درجۂ بالا نزہت دو بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد وسی و دو فوارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغِ فیض بخش از حکم شاہی ۔۔۔ اَبر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمالِ افتخارش ۔۔۔ چو گل بر فرقِ خود دادہ قرارش
ازیں رُو کاشمر فخرِ جہانست ۔۔۔ کہ دروے گلشن شاہِ جہانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے ۔۔۔ خرد گفتا مسرت گاہ شاہی[۹۴۶]

و در ذیل آں آب جوئے رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنارِ ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنارِ سودرہ کھون سمت شرقی درعرض راہِ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوئی ذکرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی ۔۔۔ از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت ۔۔۔ عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

۹۴۴ء ظفر خان احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است :۔

برآوردہ پُر از شوق نگارش ۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش ؎

۹۴۵ء بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶۰ گز عریض" ؎ ۹۴۶ء ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؎ ۹۴۷ء ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنون ہمگی چند درخت چنار دران جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ بر کنار رسو درہ کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پورہ بہ تجویز نورجہان بیگم باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ شدہ بود۔ و از جوی شاہی من مقام الہی باغ نہرے فراز پل قابلی، کہ تاحال موجود است جاری کردہ در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاہ در سفینۂ کوچک بر صندلی نشستہ کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الہی شبانہ در تابش ماہتاب کشان کشان می بردند۔ و از بلندی آن کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ و تماشائے دل و کسب پرتو ماہ معمور بود۔ بنا بران آن کوشک را بحر آرا نام کردہ بودند۔ تاریخ:—

چون بہ کشمیر باغ بحر آرا	گلشنے تازہ گشت شہر آرا
ہفت منزل نشیمن شاہی	بر جبینش شدہ است دہر آرا
بہر تاریخ این نشیمن خاص	ہاتفی گفت کاخ بحر آرا ۹۲۵

اکنون عمارات آن مندرم۔

نور باغ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہان آباد کردہ بود و از جوی شاہی براہ زونیمر فراز پل سنگین و سد متین در باغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفا پور بر کنار شمالی تالاب مانسبر بہ سعی نورجہان باغی دل کشا بہ تعمیرات عمارات رفیع آباد شدہ بود ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد مشہور بہ صاحب آباد در پرگنۂ کوٹھار فراز سر چشمۂ اچھابل روضۂ دل کشا بہ عمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہان مرتب شدہ بود۔ الحال عمارات آن منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آن فرمود فقط۔

دولت آباد - قرین حضرت بل سمت جنوب برلبِ تالاب گلستان عجیب به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بُود - فی الحال مزروع -

الٰهی باغ - قرین موضع بچھ پوره علاقهٔ آرد ی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بُود و از راه نالهٔ بوٹه کدل بسواری سفینه تا الٰهی باغ می رفتند - تاریخ

فلک آشفته بُود از بهر سالش ملک گفتا بگو "باغ الٰهی" ۹۴۹ھ

از عهد پاستان چناری در آن جا موجُود بود - شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار - در موضع شادی پوره برکنار شرقی دریای بهت به تجویز شاه جهان آباد شده - قریب پانصد چنار دراں مغروس بُود -

باغ پانپور - برکنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بُود -

باغ ونتی پور - بر ساحل شرقی دریا گلستان ریان شاه جهان احداث کرده بُود -

باغ بیج باره - برلب دریای بهت شرق رویه به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاه جهان آراسته بُود - ۹۵۰ھ

آصف آباد - واقع در پرگنهٔ مٹن بر چشمهٔ بچھ پُون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بُود -

---

۹۴۹ھ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؎

۹۵۰ھ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :-

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحه ۵۳۵)

شاہ آباد[951] - بیرون سرچشمہ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاہ جہان حدیقہ دلکشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود۔ گویند چہار طبقہ داشت۔ تاریخ۔

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر ‏ ‏ بشکر خدا کہ ساخت چُنیں[953] آبشار و جوی
این جوی دادہ است بجوی بہشت یاد ‏ ‏ زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ جوئی آب بگفتا سروش غیب ‏ ‏ "از چشمۂ بہشت برون آمدہ است جوی[954]"

و درصلۂ این تاریخ میرزا کلیم را دہن از دُر و جواہر پُر کردند۔ بہ مرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آن نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم متصل محلۂ حضرت بل سمت شمالی برکنارۂ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب حمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوٹہ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازان جملہ یکے ضایع نگشت و سبزہ مخملی

---

[951] شاہ آباد بہ نام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہان نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادی ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲,۲۱۹ نفوس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیت بر حد کشمیر جنوبی رفعتش ۶,۰۰۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحۂ مزبور) ۞

[952] حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت ۞

[953] پنڈت آر سی کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چکیں" کہ در اصل بیاض است و ظاہر اسہو کاتب است ۞ "چنیں" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است ۞

[954] ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء) ۞

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرے دراں جاری نمود و تعمیرات سنگین و حصار متین و ترکیب فوارہ و آبشار در عہد افاغنہ برہم خوردہ - اکثر چنارہا ہنوز موجود است - تاریخ :-

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں　　دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں　　بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی　　"از بہشت عدن نسیم آمد" ۹۵۵

باغ نشاط - از شالمار سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان ۹۵۶ بہ ترتیب عمارات و فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ :-

---

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء) - حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است - چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستان اند تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن نہ دارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است - پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانسامانی امتیاز یافت - در سنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام معاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود - در اثنای راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد - روز دوم بیست و ہفتم صفر سفر آخرت گزید - آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید - ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید - آصف خاں یا آصف جاہ خاں از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در سنہ ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت - "زہے افسوس آصف خاناں" تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰) ؛
۱۰۵۱ھ

چون بباغ نشاط شد شگفته　　　از یاسمن و ظبیان و گل ها
خورشید جهان آصف دهر　　　گسترد نشاط و خورد ملها
درگوش نسیم گفت سالش　　　"گلزار نشاط و عیش دلها" ۹۵۷

در سال ۴۴ سنه ه به نظر شاه جهان رسید و از کردهٔ شالمار به نظاره و تماشا دلکشا دید و پسندید به خیال این که نام خود بران گذارد و سه بار تکرار کرد که باغی خوب و نهایت مرغوب است آصف جاه خان هیچ جواب نگفت. شاه جهان رنجیده نهر آبی که از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود.

روزی آصف جاه در حزن و اضطراب به خواب رفت. باغبان برای دفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوی شالمار آب کشیده در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاه به صدای فواره و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود. باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوی شاهی آب کشیده جاری کردم تا که فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم. اکنون بر قضیا رضا دارم. آصف جاه او را بزرگشید تا که اخبار به پادشاه رسید. باغبان را طلبانیده مورد عتاب گردانید. وی، عرض کرد که خاطر ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بی تابی او از جان خود دست شسته از جوی شاهی آب آوردم. اکنون به سزای کردار خود را مستوجب عقاب می دانم. پادشاه او را به پاداش خطا خلعت فاخره عطا نمود و آصف جاه خان را برای اجرای نهر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود.

نقل فرمان شاهی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان
عدالت اساس را بآب لطف پرورده از جویبار عنایت و

سنه ۹۵۷ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ع) :

احسان حدایق آمال امراء عالی مقدار که بساتین متین قصر جلالت اند سر سبز و سیراب و تا قطرات مطرات فیضل خداوندی محیط بسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج در آورده از جداول انهار آن بساتین امالی خواتین تمکین آئین که قوایم سریر خلافت اند خورم و شاداب اصول راسخه اشجار شان از چشمه سار کوه با شکوه این دولت پایدار نم یافته و فروع سامحه انوار شان از شبنم کرم این سلطنت گردون مدار نشو و نما گرفته همت والا نهمت سپهر سیما و نیت قدسی طویت بحر آسا به نزهت عرصه جهان فضای ساحت ممالک محروسه هندوستان و غیر آن صانها الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما به تزاید نظرت و صفا و تضاعف زونق و بهای بساتین نشاط افزا و متنزهات دل کشای خطهٔ کشمیر که توجه و تربیت و انعطاف خاطر بیضا رتبت در خور و سزا است مصروف و معطوف است۔

لهذا چون در سال مبارکهٔ هفتم ۹۵۸ از جلوس سعادت مانوس بلدهٔ دلپذیر کشمیر بفر قدوم همایون میمنت پذیرفت و باغ نشاط که اعتضاد خلافت و فرمان روائی اعتماد سلطنت و کشور کشائی قص خاتم شجاعت و بخت یازی آب گوهر جلالت و کامگاری۔ عقده کشای مماقد ملک و

۹۵۸ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۲۴ء)

دولت سپاہ آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان
جان سپار۔ خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال۔ طراز آستین اُبہت و اجلال۔ مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہان بانی۔ تقدمۃ العیش محافل
کام بخشی و کامرانی۔ مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی۔ مجموعۂ اطوار
ہواداری و خیر خواہی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال
بے مثالی۔ انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق
آگاہی ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب سرایر سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی۔ فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و اُبہت نگاہبان
قواعد نصفت و عدالت۔ قدوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمیٰ ممہد
ضوابط خلافت کبریٰ اعم عالی مقدا۔ اتالیق سعادت
شعار مبارز الملت والدین آصف جاہ خان کوہ تمکین
در دامن کوہ شرقی آن بلدہ طیبہ احداث نمودہ منظور نظر
والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت
آب جوی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بایان
موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دران موضع معروف بہ شالمار

مابدولت و اقبال در ایام فرخندہ فرجام شاہزادگی احداث فرمودہ بودیم۔ دریں ولا بہ مبارکی و فیروزی دران سرزمین فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدداً توجہ جہان آرا بہ ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آن باغ دل کشا مبذول فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دل کشا و حوض کوثر میانش از عین صفا عکس پذیرفتہ آب آئینہ کردارش از صور عیون و اشجار صحفہ تصویر گشتہ۔ کسان آن مؤتمن الدولہ کہ قلیلے ازان نہر فیض بہر جدا نمودہ بر باغ نشاط جاری ساختہ اند سعی موفور و کدّ نا محصور دران باب بہ ظہور رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوہ دار آن باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بناءً علیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب نقصانے و قصورے در عمارات و زراعات آن دہ رہ نیابد متعلق و مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقے کہ جریان دارد ہمہ وقت مستمر و برقرار بود۔ دریں آنے از آوان و زمانے از ازمان فرد از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آن نگردد۔ و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

و فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذوالاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
بالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر مقرر دانستہ عطیہ مذکورہ را معلّا و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہاں چنانچہ
مقتضای التمغای ایں دودمان است از شائبۂ تغیر و
تبدیل مصون شناختہ ہر سال حکم فرمان مجدّد نہ
طلبند فقط"۔

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت ایں روضۂ ریّان اندک کردہ بُود لیکن راجہ
رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۳ ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمود۔

باغ جہاں آرا۔ شاہ زادہ دارا شکوہ درمیان تالاب ڈل از حضرت بل
سمت جنوب متصل بٹ مزار جزیرہ خوشنما ظاہر کردہ حدیقۂ دل کشا مسمّی بہ
جہاں آرا احداث نمود و بہ تباعد ایّام منہدم گشتہ در عہد دُرّان لعل شاہ نام فقیرے
دراں جا متمکن شدہ بُود الحال تکیۂ لعل شاہ می گویند۔

باغ شاہ آباد۔ متصل جہاں آرا برساحل ڈل المعروف مَنہَ فَل قریبن
حضرت بل سمت جنوب روضۂ وسیعے دارا شکوہ احداث کردہ بُود۔ سلیم

عروس گل چو از داماد گوید ۔۔۔ جہاں آرا و شاہ آباد گوید
فتادہ ایں دو گلشن مست و شاداب ۔۔۔ یکے بر آب دیگر برلب آب

باغ پری محل مشہور کہ در سنہ ۹۶۰ مقارن موضع تھید برکمر کوہ دارا شکوہ بفرمایش

۹۵۹ مطابق ۱۸۷۶ء ۔ سنہ ۹۶۰ بقول پنڈت آر۔ سی۔ کاک باغ پری محل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مرشد خود ملاشاہ حدیقۂ دل کشا بہ مدارج متعددہ احداث کردہ بود۔ متصل آن چشمہ [الیست]
آب آن بہ سبیل نہر طراوت بخش اشجار و ازہار آن گل زار می شد۔
الحال ۆقف ابنۃ و ممکن مارہ واقعی است مدارج تعمیر آن ہنوز حیرت افزا۔

باغ چہار چنار۔ برکنار تالاب ڈل۔ زیر دامن کوہ سلیمان شاہزادہ مراد بخش ابداع کردہ بود۔ چہار چنار ہنوز موجود است ہمیشہ نشست گاہ حکام و سلاطین۔

باغ ملاشاہ۔ قرین موضع درند پرگنہ پھاک دارا شکوہ بہ خواہش استاد خود ملا شاہ بر جبہۂ کوہ آباد نمودہ۔ جوی شاہی میان آن می گذرد۔ عمارت سنگین و حمام متین ہنوز موجود۔

اورنگ آباد۔ فراز چشمۂ لوکھ بون حدیقۂ دل کشا بفرمان عالمگیر آباد شدہ بود از باتمام نرسید۔

ظفر آباد۔ در ۱۰۴۳ھ بمقام بربہ وار محلہ زونی مر برساحل آنجا میرظفر خان ۹۶۲

---

۹۶۰ متصل ہر مشتمل بشش طبقات است ہر یک ازاں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد۔ طول و عرض مجموعی این باغ چنین است :۔

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (ایشنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحہ ۹۷ و ۹۸)

۹۶۱ شاہزادہ مراد این باغ را در ۱۰۶۴ھ وقتیکہ صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود۔ حالا سوائے چند چنار نہ باغ ہست ہم و نشان نیست۔

۹۶۲ ظفر خان خواجہ احسن اللہ پسر خواجہ ابوالحسن تربتی است از سال نوزدہم جلوس جنت مکانی او بہ ترقی نہاد۔ در سال ششم سنہ جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) چون صوبہ داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاہ پور بہ پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافتہ بہ نیابت پدر بآں صوبہ مرخص گردید۔ و سال ششم (کہ پدرش بدار البقا شتافت) پادشاہ صوبہ داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کردہ از اصل و اضافہ بمنصب سہ ہزاری دو ہزار سوار و عطائے علم و نقارہ بر نواخت۔ سال ہفتم کہ پادشاہ عزیمت کشمیر نمود او تا کشمیر آمدہ دولت بار اندوخت و سال دہم بر طبق حکم محکم بر تبت حملہ برد و بہ حسن تدبیر مفتوح ساخت۔ سال دوازدہم از صوبۂ کشمیر معزول شدہ باتفاق خان (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احسن که در عهد شاه جهان والی صوبه شده بود آباد نمود - میر الٰہی :-

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چار ده مه چار گلشن

باغ گلشن - در سنه ۱۰۴۴ از بوٹا کدل تا احمدا کدل بر لب جنوبی آب ظفر خان آباد کرده بود -

باغ احسن آباد معروف به حسن آباد معمورهٔ ظفر خان مذکور از نابدیار بسمت شمال عمارات پخته و سنگین و حصار متین و امام باڑه رنگین داشت - بنیاد عمارت سنگین هنوز موجود و باغ مفقود -

باغ عنایت - از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود - نهر لچهمه کول میان آن جاری می شد - همین چهار باغ از تعمیرات ظفر خان است -

حیدر آباد - طرف نوشهره متصل ناله جائے که پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود - علی مردان خان حویلی های سنگین و فواره و آبشار دلنشین برای بود و باش خود احداث کرده بود -

---

(مسلسل) دوران نصرت جنگ به تنبیه هزاره جات کمر عزیمت بربست -
درسال سیزدهم همراه پادشاه زاده محمد مراد بخش که به توقف در بهیره ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شده بود رخصت پذیرفت - پس ازاں دو سال بوجهے معتوب شده بے منصب و جاگیر ماند -
در اواخر سال چهاردهم بر منصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت -
درسال پانزدهم چوں بعرض رسید (که تربیت خان صوبه دار کشمیر با وصف صدور تاکید وارسال زر نقد با حوال امساکین آں جا (که دراں سال قحط رو داده بود) چنانچه باید نمی پرداخت) مرتبهٔ ثانی خان مزبور به صوبه داری کشمیر دستوری یافت پس باز ازاں درسال هیزدهم به وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیده - درسال بیست و پنجم به منصب سه هزاری و هزار و پانصد سوار اختصاص یافت سال دیگر به صوبه داری ٹهٹه سر فرازی یافت - آخر الامر همیں طور انقلابات زمانه دیده درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاهور بساط هستی در نوزده در مقبرهٔ پدر مدفون شد ظاهرش بسیار محقر بود - اگر چه پدرش خواجه احسن الله سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب او را دریں بیت ستوده است -
خانخاناں را به بزم و رزم صائب دیده ام - در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تونیست
(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۱۰۶۰ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بُود۔ علامتش موجُود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار۔ از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بُود و طرف مشرق آں عمارات و بُرج ہا و زینہ ہای سنگین بر پاداشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کار ہم چناں ساختہ بُود کہ در جای دیگر نہ بُود۔ گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد۔ اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان[۹۶۳] - برکنار غربی برارنمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[۹۶۴] احداث کردہ بُود۔ بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجُود۔ عمارت[۹۶۵] شاہی تاریخ است۔

۹۶۳۔ باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفر نامہ ہیوگن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳ و ۱۱۶)

حالا ایں باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴۔ ابراہیم نام داشت۔ ابتداء برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادئ جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر بر افراختہ رخصت گرفت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید۔ در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (منقول از ماثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵۔ ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؎

باغ لشکر خان ۹۶۶ھ - در موضع بٹ پورہ پرگنۂ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنہ ۹۶۸ھ/۹۶۷ سیف خان کہ از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شدہ بود آباد نمود - و از سند لار نہرے مخصوص برای سیرابی آں آوردہ بود کہ بہ سبب تغیر حکومتش باتمام نرسید - ظریفے گفتہ است - بیت:-

سایۂ گر نیست سیف آباد را

می توان پیغمبر باغات گفت

راجہ رنبیر سنگھ در سال ۹۶۸/۹۳ سنہ ۱۲ کارخانۂ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغے قصبیر احداث کردہ بنام ۹۶۹ھ خود موسوم ساخت -

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پورہ از عیدگاہ طرف مغرب متصل نور باغ بعہد عالمگیر در سنہ قوام الدین خان احداث کردہ بود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - در موضع پاندرچ پرگنہ پھاک صدارت خان کہ از وزرای شاہجہان بود آباد نمود -

باغ صادق آباد ۹۷۰ھ - المعروف بہ حضرت بل - صادق خان کہ از امرای شاہجہان بود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دلکشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنہ ۹۷۱ھ/۴۴

۹۶۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جبق" نام زد کردہ است - وجہ تسمیہ اش بنام باغ لشکر خان محقق نہ شدہ ۞ ۹۶۷ سنہ مطابق ۱۶۵۷ء ۞ ۹۶۸ سنہ مطابق ۱۸۶۷ء - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنہ ۷۶ ۱۸ء سال ۱۸۷۰ء نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۹) ۞ ۹۶۹ سنہ یعنی رگھوناتھ پورہ (ایضاً صفحہ مزبور) ۞ ۹۷۰ سنہ پسر آقا طاہر وصلی تخلص بن محمد شریف ہروی و برادرزادہ دخویش اعتماد الدولہ طہرانی است چندے ہمراہ پدر بہ فوجداری نواح پنجاب گذرانیدہ در عہد جہانگیری بمنصب درخور بلندی یافت - سال سیزدہم حکومت صوبۂ پنجاب و کوہستان شمالی بنام او مقرر گشت - چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی رو داد (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

شاہ جہان در قصر آن تجدید وضو کرد دوگانہ برای آن یگانہ ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکہ معبد یست . بعد مرور شصت و ہفت سال در ۱۱۰۰ سنہ ہجری موئی مبارک نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ خواجہ نور الدین ایشہ بری بمؤنت تمام از بیجاپور حاصل کردہ بود بمعہ نعش او بہ کشمیر رسید . فاضل خان کہ در ایا

(مسلسل) دیمین الدولہ (آصف جاہ خان) بمقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را بہ سلطنت برداشت صادق خان کہ نسبت بہ شاہ جہان نفاق می ورزید از آل خود مخالف شدہ التجا بہ یمین الدولہ آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) ہمراہ شاہزادہ آمدہ دولت بار یافت و بہ منصب صلی نویش میر بخشیگری بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنہ ۱۰۴۳ ہزار و چہل وسہ ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحہ ۳۰ — ۷۲۹) ؛

۹۷۱ سنہ ۱۶۳۴ء ؛ ۹۷۲ سنہ ۱۶۹۹ء در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

۹۷۳ سنہ بیجاپور شہرے است از شہرہائے ہند جنوبی (دکن) قصۂ آمدن موئے شریف در کشمیر این است کہ شخصے سید عبد اللہ کہ ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرتؐ در مدینۂ منورہ می کرد . بنا بر حاجتے از سرزمین حجاز وارد ہند (بیجاپور) گردید موئے آنحضور در دست داشت . بنا بر تنگی معاش مجبور گشت کہ بہ ہدیہ دہد . خواجہ نور الدین ایشہ براری کہ مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی بود بہ سلسلۂ تجارت وارد بیجاپور شدہ بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرتؐ بعوض یک لک روپیہ بدست آورد . بعدہ در کشمیر آمدہ بمقام باغ صادق آباد کہ اکنون بہ حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نہاد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۱۹) ؛ ۹۷۴ سنہ میرزا برہان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است . در اوائل شہور سنہ یک ہزار و صد و نہ ۱۱۰۹ خانِ مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت . مرے بود محب احسان و سلوک خیر علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنہا صحبت می داشت ہمچنین محب کارہائے رفاہ عام بود چنانچہ سد ہفت چنار و سرائے آن جا و خانقاہ حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست . مذہباً سنی بود چنانچہ اکثر بہ جمعہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

ایّام صاحب صوبہ شدہ بود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[٩٧۵] نام نہادند۔ اکنون بر حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ١٢٨۵ھ[٩٧٦] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند۔ "عشرت گاہ اولی[٩٧٧]" تاریخ آن در تعمیر اولی گفتہ بودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ این خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہ اولیا[٩٧٨]"

باغ افضل آباد ۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[٩٧٩] کہ از امرائے شاہجہان بود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی کہ خواجہ نور الدین ایشہ براری از بیجا پور آورد (ملخص از واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ١٩١)

٩٧۵ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں این مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد۔

٩٧٦ ١٨٦٨ء۔

٩٧٧ ١٠٣٣ھ (١٦٢٣ء)۔

٩٧٨ ایضاً۔

٩٧٩ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہجہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہجہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (ز خوبی بردگوئے نیک نامی) ١٠٤٨ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامراء جلد اول صفحہ ١٤٩ و ١۵٠)

باغات جعفر خان [۹۸۰] - در عہد عالمگیر ستہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست
کہ فی الحال بتہ مزارعی گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔
قاضی باغ - برلب چشمہ مان سرشترنا قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد
کردہ بود۔ سید درگجن ہم از مخترعات اوست۔
چوہدری باغ - قرین موضع ایشہ براری چوہدری نہیش [۹۸۱] کہ در عہد شاہ جہان
یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سید تالن مرگ
کہ از سلطان سکندر [۹۸۲] یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں
نمودہ گفت چوہدری باغ نہ کرد۔ بردل سیف خان داغ کرد۔
باغ افراسیاب خان [۹۸۳] متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

سنہ ۹۸۰ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی و ہمشیرہ زادہ و نویش یمین الدولہ آصف خان است
در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی ویکم خان
مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس
عالمگیری در کشمیر داعیٔ حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام
مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبۂ خلافت شد و بارشاد
اعلیٰ حضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار و ہشتاد و یک
ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

سنہ ۹۸۱ھ چودھری نہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس
شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم باضابطہ پالصدی ذات
افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہزادۂ مراد بخش بہ تسخیر بلخ و بدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ
رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵) ؛

سنہ ۹۸۲ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ؛ سنہ ۹۸۳ھ ۶ — ۱۷۴۵ء ؛

درعهد محمد شاه آباد نمود۔

باغ کفایت خان - در محله خانیار کفایت خان در سنه ۱۲۰۸[984] که از جانب فاغند نایب صوبه شده بود بعمارات و اشجار و گلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت جهانند جو در۔

باغ امرود - از پل بنکی پوره تا نٹی پوره باغ امرود از عهد جهانگیر و شاهجهان احداث شده بود - اشجار اقسام امرود چندان وا فرداشت که شعاع آفتاب دران داخل نمی شد و در موسم شگوفه مردم شهر برائے سیر و تماشا دران جا می رفتند تا عهد امیر خان[985] موجود بود۔

باغ انگور - از کوه دباره کری که قریب صفاپور است تا زیارت شاه محمد صادق قلندر زیر دامنه کوه در عهد سلاطین پیشین تاک های انگور مغروس بود شاهان چغت مزیت آن افزوده اقسام انگور آن مشهور آفاق کرده به سلاطین و امصار و بلاد بطور تحفه و ارمغان می فرستادند۔

سلاطین دران پرداخت آن نه نموده - برهم شد همگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند - راجه گلاب سنگه ترقی آن نموده از خود مهاراج باغ آباد ساخت و راجه رنبیر سنگه در سنه ۱۲۹۴[986] هجری قرین موضع وندنامه باغ انگور در غایت وسعت و فسحت احداث کرده رنبیر باغ نام نهاد - انگور باغات رپور در هند مشهور است اهل یورپ هم خوش می دارند۔

و ظفر خان احسن در مثنوی هفت منزل می نگارد که شاهان مغلیه از قصبه

---

[984] سنه ۱۷۹۳ء ؛

[985] امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عهد شاهان دُرّان و بانی پل امیرا کدل ؛

[986] سنه ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند

بیت:- ز سرحدّ اِنچ تا حدّ ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت۔ بابا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ بر کنارۂ نہر جوئنٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ بابا سوامی می گفتند۔ مردم شہر بسیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیرا کدل تا کوہ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختان توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان [۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آں قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آں چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں بر لب جوی جوئنٹی کل چنار زارے غرس فرمود گویند دراں جا ایشہ ہا کم تر باشند۔

و در عہد سنگان ہری سنگھ [۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

---

[۹۸۷] یعنی تا ۱۸۱۹ء بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ :

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ واِئن در سفر نامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجہ مزبور بر شمشیر زنگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلبری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آیتشار نمود بر گوشۂ جنوبی آں آباد ساخت. در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیاح بنگلہ ہای بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریزیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سورہ ٹینگ ایدال ربنہ پسر راون ربنہ باغے وسیع آباد کردہ بود کہ الحال بہ ربنہ داری مشہور است۔ نبیرۂ او جہانگیر ربنہ باغ مذکور نذر خادمان بابا اسمٰعیل فرمود۔ ایشاں مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزار ہا تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزہ در صغر سن بہ امر مربّی خود چند گاہ محافظت آں می کردند۔ حضرت بابا ہنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و بامله کھاہ شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ہانجیاں نندہ پورہ در عقد آورد بنا براں درمیان نندپورہ دار الامارت خود قرار دادہ باغے وسیع طرح نمود۔ و از باغ درشنی کہ پیش روی جروکہ شاہی بود سنگہای صفہ و حیاض و آبشار و فوارہ بر داشتہ دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) کہ بر کشمیر یاں نمود بعد دو سال واپس طلبیدہ شد۔ از تعمیراتش قلعۂ اوڑی و قلعہ نردچھی و مظفر آباد و گوردوارہ ہائے (معابد سکھاں) ٹٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر و باغے برلب آب جہلم است۔ بقول دائن ہری سنگھ در کشمیر در عہد خود روپیہ ہائے ناسرہ (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربۂ مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر ہلاک شد ہری سنگھ نلوہ فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر۔ ج ۲، صفحہ ۳۰ - ۴۲۹)۔

باغ آقا حسین - کہ از امرای افاغنہ بُود از باغ نشاط سمت جنوب مشہور است۔

باغ سوکھ رام - در عہد سنگان از رؤسای کشمیر بُود - زیر دامن کوہ سلیمان فی الحال موجود۔

باغ مہان سنگھ - از شیر گڈھ بالا متصل نٹی پورہ در حکومت خود مہان سنگھ آباد ساخت ۱۲۶۵ھ[989]۔

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام[990] برلب دودھ گنگا متصل نٹی پورہ است در سال ۱۲۴۷ھ[991] راجہ گلاب سنگھ در آن جا سنسکار شدہ[992] - مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۷۵ھ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ متصل امیراکدل سمت مشرق در ۱۲۵۹ھ[993] شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اہل یورپین در آن جا تقرر یافت۔

باغ ہری سنگھ[994] متصل شیخ باغ سردار ہری ... در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ - پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میان سنگھ[995] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن و مشرب نو مسجد برداشتہ دراں جا نصب کرد[996]۔

---

[989] ۱۸۴۹ء ؛ [990] صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ؛ [991] ۱۸۵۷ء ؛ [992] فوت شد ؛ [993] ۱۸۴۳ء ؛ [994] ذکر این باغ در ترجمہ اش در سابق گذشت ؛ [995] مہان سنگھ ؛ [996] ڈاکٹر جان اِس در کتاب خود کشمیر ہینڈ بک صفحہ ۱۲۵ مطبوعہ ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید :-

بسنت باغ زیر زونٹ کول (نہر سیب) از تعمیرات مہان سنگھ

منشی باغ - منشی تلوک چند کہ در عہد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ ہری سنگھ دوحصہ آباد ساخت۔

گلاب باغ - از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پل ٹینکی پورہ مہاراجہ گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حضوری باغ - در سال ۱۲۸۰ ھ[۹۹۷] مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیر گڈھ بالا متصل باغ بہمان سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ - درمیان مایسومہ مہاراج رنبیر سنگھ آباد نمود۔

رگناتھ باغ - در موضع جبگ ۹۹۸ھ پرگنہ پھاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ - بالاتر از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۹۲ھ[۹۹۹] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین بہ آلات جاڑ و ہانڈی[۱۰۰۰] و اسباب گوناگون منقش بہ نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی لال بہ کمال ساختگی و آراستگی پیراستہ بود۔ در سال ۱۳۰۳ھ[۱۰۰۱] بحادثۂ زلزلہ اندک نقصان یافت۔

خواجہ باغ - خواجہ ثناء اللہ شال در تھنگہ محلہ ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است سنگہائے ایں باغ از مسجد حسن آباد آوردہ شدہ اند باغ مزبور اقامت گاہ فقرا ہنود است۔ در موسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود دریں جا منعقد می کرد۔" (کشمیر جلد دوم صفحہ ۴۴۷) ؛

۹۹۷ھ ۱۸۶۱ء ؛ ۹۹۸ھ صحیح "جبگ" است چنانکہ در سابق گذشت ؛

۹۹۹ھ ۱۸۷۵ء ؛ ۱۰۰۰ھ جار و فانوس ؛ ۱۰۰۱ھ ۱۸۸۵ء ؛

بالکان خرید کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و روضۂ روح افزا بہ حیاض و فوارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنہ ۱۰۹۵ھ[۱] احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہای کشمیر

در عہد پاستان راجہ ہای ذوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیرہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ ستی جسر استوار کردہ بودند و در فساد زوالچو سرپسر ویران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہای چوبین بایں وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہای گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہای چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست یوزہا کشیدہ و بر سر آں چوب ہای تناور و طویل باتصال پایہا گستردہ و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلۂ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ بریں وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہشت دہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر داشت۔ و یازدہ پل بہ دہات۔ دریں زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہد سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید تعمیر آں

---

[۱] سنہ ۱۰۰۲ھ ۱۶۸۴ء ٭

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پل	سنہ	
۱	کھنہ بل	—	متصل اسلام آباد از تعمیرات[۱۰۰۳]... پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل زیج بارہ[۱۰۰۴]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	—	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثہ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ[۱۰۰۵]	از تعمیرات سلطان حیدر[۱۰۰۶]۔ در عہد چکان بحادثہ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ[۱۰۰۷]	معمورۂ شاہ جہان طول یک صد وسی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶۰ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ[۱۰۰۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک[۱۰۰۹] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثہ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ[۱۰۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶۰ درعہ عریض پیل پای ۵ عمق ۱۲ فٹ۔

۱۰۰۳ البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۰۴ کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پل" باشد ؛

۱۰۰۵ کذا فی الاصل ؛ ۱۰۰۶ سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷-۷۸ھ مطابق ۷۳-۱۴۷۲ء) ؛ ۱۰۰۷ ۱۶۳۵ء ؛ ۱۰۰۸ ۱۵۲۰ء ؛ ۱۰۰۹ پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ؛ بار دوم ۹۹۲-۹۸۷ھ م ۱۵۸۴-۱۵۷۹) ؛

۱۰۱۰ ۱۷۷۴ء۔ در ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ ۹۵۸ھ [1011]	معمورہ حبیب شاہ [1012] طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ ۹۰۶ھ [1013]	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ ۸۳۱ھ [1014]	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ ۸۲۲ھ [1015]	علی شاہ [1016] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ ۱۰۷۷ھ [1017]	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفا کدل	سنہ ۱۰۸۲ھ [1018]	معمورہ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب "گو پل سیف خان دریا دل" [1019] ایضاً زمن سال بنایش خضر بنہفت "صراط المستقیم [1020] اہل دین" گفت

[1011] ۱۵۵۱ء ؛ [1012] م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) این مصرعہ تاریخ فوت اوست : سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) ؛ [1013] ۱۵۰۰ء ؛ [1014] ۱۴۲۷ء ؛ [1015] ۱۴۱۹ء ؛ [1016] مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۲ – ۱۴۱۶ء) ؛ [1017] ۱۶۶۶ء ؛ [1018] ۱۶۷۱ء ؛ [1019] ۱۰۸۲ھ ؛ [1020] ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابوالفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۱۴	کدل سنبل	سنہ ۱۰۲۱ھ	از سلاطین پیشین طول آن ۱۱۲ گز عرض ۵ درعہ پیل پای ۴ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنہ ۱۰۲۲ھ	از سلاطین پیشین بہ حادثہ طغیان بے حد برہم خورد آثار آن معدوم۔
۱۶	کدل سوپور ۱۰۲۳ھ		از تعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز عرض ۵ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ۔
۱۷	کدل نوروز پور		از تعمیرات سلطان حسن ۱۰۲۴ھ در سنہ ۱۲۲۳ ۱۰۲۵ھ روز معرکہ عبداللہ خان ۱۰۲۶ھ با مختار الدولہ ۱۰۲۷ھ ویران ساخت۔
۱۸	کدل بارہمولہ		بنیاد آن دیرین بود۔ عطا محمد خان از جای خود برداشتہ بالاتر برابر قلعہ سر نو ایجاد نمود طول آن ۱۴۶ درعہ عرض ۵ درعہ پیل پا ۹ عمق ۳۴ فٹ۔
۱۹	کدل کوہالہ ۱۰۲۸ھ		۸۴ گز طول ۷ درعہ عرض از تعمیرات راجہ رنبیر سنگھ پل آہنین۔ مصرف آن یک لک روپیہ ڈبل۔

(مسلسل) شاید کہ وجہ جواز این باشد کہ بنای پل خانہ ہا در یک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے در سال خاص شروع شدہ در سال دیگر باتمام پذیر می شود. و ازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ؛ ۱۰۲۱ھ البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۲۲ھ ایضاً ؛

۱۰۲۳ھ سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ؛ ۱۰۲۴ھ ۹۱ --- ۸۶۸ھ (۱۴۸۶ --- ۱۴۶۳ء) ؛

۱۰۲۵ھ ۱۸۰۷ء ؛ ۱۰۲۶ھ یکے از صوبیداران کشمیر در عہد افغانان ؛ ۱۰۲۷ھ ایضاً ؛

۱۰۲۸ھ پل کوہالہ بر آب جہلم مابین سرحد کشمیر و صوبہ سرحد شمال مغربی مملکت پاکستان واقع است ؛ شاہراہ وادی جہلم را با شاہراہ کوہ مری و راولپنڈی ملحق کنند ؛

نہر مار ضمن مقام خواجہ یار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نابدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[۱۰۲۹] بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سنگر و نالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ براری مرمت ساخت۔ پل نابدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

هست تاریخ ایں خجستہ اساس

"بانی پل مہیش شنکر داس[۱۰۳۰]"۔

دوم پل جوگی لنکر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[۱۰۳۱] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[۱۰۳۲] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ ایں ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات ....[۱۰۳۳]؟ دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[۱۰۳۴] چہاردہم۔ پل گندر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالۂ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کمنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکور موٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد براں شش پل واقع است۔ پل اشرف۔ کدل تارہ بل۔ کدل مرجان پور۔ کدل نروره از تعمیرات علی شاہ۔

[۱۰۲۹] ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۳۹۶ — ۱۴۱۶ء) ⁂ [۱۰۳۰] ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ⁂

[۱۰۳۱] یکے از امراء شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ⁂

[۱۰۳۲] بالسنہ عوام "کادی کدل"۔ ⁂ [۱۰۳۳] کذا فی الاصل ⁂

[۱۰۳۴] قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۸۰ — ۱۶۷۶ء) ⁂

کدل زونی مر - از تعمیرات نورجهان آب جوی فراز پُل می رفت - کدل بربہ واری از تعمیرات ظفر خان -

پلهای نهر چونٹی کل - کدل درگہ جن از تعمیرات قاضی ابوالقاسم معروف به قاضی زاده - تحت آں دروازه متین احداث کرده اند - که در هنگام ترقی آب بهت خود بخود مسدود ماند و در حالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بجدوث آں ساکنان شهر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم گاؤ کدل از تعمیرات قدیم -

پُل های کٹه کل - که از دریای بهت قرین شیر گڑھ جدا گشته باز شامل بهت گردد - ٹنکی کدل - کنه کدل کیدل حاجی راتھر بوزه گر کدل - وانل کدل -

پُل های رود دودھ گنگا - کدل بٹ مالنه - کدل پربٹ از تعمیرات ...
... [1036] کدل زانپه - کدل چچه بل همه ها را دو فیل پا دارد -

پُل های ستد و نالن مرگ در ڈل - پُل چوهدری باغ - پُل دودھ بھکری پل تله کھن - گانی کدل - اونٹه کدل - پُل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود - چوهدری جهیش مرمت نمود -

پُل های ستد خواجه باره بل - سیده کدل - پُل نند پوره - پُل عیش آباد هر سه از ابوالحسن خان بانڈے -

---

[1035] قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - به فنون علم آراسته و به متانت تمیز پیراسته بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم به علاقه تعلق مصاهره قاضی صالح خلف قاضی موسیٰ شهید مشرف شده به قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چوں فوت شد در مقبرهٔ والد بزرگوار (مله کهاه) آسود - (واقعات کشمیر صفحه ۱۳۴)

[1036] البیاض فی الاصل ۞

کدل دوورہامہ. نورجہان آباد کردہ بُود چہاردہ پایہ داشت. بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد.

پُل ہائی نہر شادی پورہ :۔ پُل نابدکھی۔ پُل ہارتارہ ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بُود۔ اکنون معدوم. غیر ازیں پُل ہائی بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بُود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایّام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ: تا عہد ۴۲۵ھ[۱۰۳۷] در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بُود۔ دراں وقت رینچن شاہ[۱۰۳۸] بہ توجہ سیّد شرف الدین[۱۰۳۹] [۱۰۴۰] ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷ ۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۶۷ ۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵ ۔ واقعات کشمیر ص ۲۵ ۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۳۴ ۔ مؤرخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث درباب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچ نامہ (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۱۵ ـ ۷۰۵ء = ۹۶ ـ ۸۶ھ) شد ۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردمان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سہماء شامی است ۔ ایں مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحۂ آئندہ

باجمع غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویز مرشد خود برکنارہ دریای بہت خانقاہی متین بہ اسراف زر کثیر احداث نمود و ایں اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت ایں سفر محقق نہ گشتہ۔ شاہ کشمیر از راہ ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگہم "کولرکہار" از مضافات کہبوڑہ کوہچۂ نمک کہ دراں ایام بر قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر اسپر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبعی درگذشت و املاکش بدست حمیم افتاد حمیم در انجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن سنہ ۱۸۶۷ء جلد اوّل صفحہ ۱۳۷ -- ۲۰۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتا دتیہ۔ مکتاپیڈ کہ از سنہ ۷۲۵ء لغایت سنہ ۷۲۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف اعوباں کہ بر علاقہ اش از معسکر ہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متابیر" معرب "مکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در سنہ ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کویری ماہ جولائی سنہ ۱۹۰۸ء ص ۱۸) بعد چندے (۷۶۱ - ۷۵۴ء = ۱۴۴ - ۱۳۷ھ) وجرادیتیہ بیتیاک بسیارے از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ -- ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ -- ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندان صدہا" بودند۔

مارکوپولو وینسی کہ در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی سنہ ۱۲۷۷ء مطابق سنہ ۶۷۶ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفرنامہ مارکوپولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ تاریخ تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ولسٹرن تبت صفحات ۶۸ - ۶۹ - ۷۰ - ۱۷۹ - ۱۸۰) :-- (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا یافت و تعیین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاه مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در ۱۰۱۳ھ خانقاه

"(لہاچن گیالبو رینچن قریبا از ۱۳۲۵ء لغایت ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر تیز جاذب نظر است کہ او بنام گیالبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود تکملۂ راج ترنگنی کہ در ۱۱۵۰ء بدست جونراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است باایں ہمہ واقفیت مانسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم وقتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون بامیخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی این وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت ناامیدی دبے چارگی بطرف کشتوار گریخت تاتاری مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے آزاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را باتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنابریں چوں ذوالقدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بہ واقعۂ آتش سوختہ باز تعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نیز ولات ۱۳۴۲ھ
مسجد رینچن شاہ۔ رینچن برای بود و باش عمارتے متین از سنگ ہای تراشیدہ

"رام چند با خود دو کس داشت کہ نصیب آنان در تاریخ کشمیر اہمیتے بود یکے از آنان شہمیر زا ئے صواتی است کہ نسبت وے گفتہ شدہ بود کہ او وقتے بادشاہ کشمیر خواہد شد و دیگرے رینچن شاہ زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ این مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کردہ بطرف کشمیر در مہمے آمد۔

"رینچن شاہ (یا رینچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کنگھم رینچن تبتی گفتہ می شود) سوائے رینچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بہ سن بلوغ می رسد او را بہ کار و بار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رو نمود و رینچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیرباد نمود از این جا سلسلہ شاہان لداخ می شکند۔

"در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و رینچن شاہ اختلاف رونما شد وے بیا دری تبتیاں رام چند را بکشت۔ این واقعہ بمقام لوہارکٹ (موجودہ لار) در وادی سندھ رونما شد۔ رینچن شاہ بعد قتل رام چند دختر وے کوٹہ رانی را بعقد خود آورد۔ در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

"رینچن شاہ کہ در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ رینچن نمی خواست کہ ہندو شود زیراکہ این مذہب بنا بر امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نہ توانست کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح رینچن مردے را دید کہ بطریق مسلمانان عبادت می کرد۔ این طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہادہ شد۔ رینچن شاہ برائے بلبل شاہ جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ این آستان تا امروز (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود. مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جمعہ وجماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال وششماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو وبعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد وپیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینئ رینچن بیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوایانئے روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلئ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطاء تاریخی از لاماہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ باایں ہمہ شاداں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ بی۔ ایچ۔ دوجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۷۱) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش ندارد بخلاف مؤرخان

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجد ے قصیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگان معمود بود۔ حال جمع نزدلات۔

(مسلسل) کشمیر کہ بریں موضوع خیلے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا غایت ۱۳۲۱ء حکمرانی کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو ریںچن بایک دیگر نسبت می خورند۔ بقول مؤرخین کشمیر ریںچن شاہ بنا بر قتل پدرش وک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس برہ ہجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قریں قیاس است کہ بلتیاں خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شان خود حکمران گردند۔ نام وکتٹانا بہ قلعۂ واک کہ نزد ملبی واقع است اشارہ می کند۔ دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نہ تواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانہ ذیل مابین ریںچن کشمیری و ریںچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:۔

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود ریںچن بہ حیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"ریںچن بعد انتقام خاندان خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بدانتظامی کہ از دست درولوکا (ذوالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مرد بود ناقابل لیکن وزیر وے رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں درولوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ ریںچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد؛ (بقیہ برصفحہ آیندہ)

خانقاہ معلّٰی

درسنہ ۵۷۰ بکرمی راجہ پرورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ

(مسلسل) نظم ونسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند "بعد چندے تبتیاں بنا بر سازشے از درولوکا برکشتن رینچن سعی نمودند۔ سرغنۂ این جماعت تکہ (در تبتی دُرگپا) بُود۔ لیکن ایشاں در مساعیٔ خود ناکام شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سر کہ بز کام پیدا شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ از و بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم این دیار نتواں گشت لیکن پسرے کہ از و در لداخ بُود و قبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود حاکم لداخ شد۔ بنابریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدرالدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال و سہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۴ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنکر مابین عالی کدل و نو کدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی بحالت شکستگی موجود است:

ؔنام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبدالرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت بابا داؤد مشکوٰتی مصنف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دین نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی کہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مہاکالی دیوی[۱۰۴۴] به اسراف هفت لک اشرفی چهار دانگی احداث کرده بود. یک صد و بیست پیکر مہادیو[۱۰۴۵] برای پرستش دراں جا گذاشته تا سال ۶۰۰[۱۰۴۶] هجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم هنود و اسلام شده بود. سلطان قطب الدین[۱۰۴۷] با وصف مسلمانی روزمره نیایش آن می کرد. هم دراں عهد شاپور نام راهبے مرتاض از قوم بوده مجاور آن صنم خانه شده بود و به زور ریاضت بر آسمان صعود کرده از نظر غائب می شد. بعد ساعتے باز عود میکرد. مردم کشمیر

(تغلق) در حکومت سهدیو در کشمیر آمد و شاه بلبل شرف همراهیش داشت) ظاهر کرده است۔ ایں رائے خلاف جمله مورخین کشمیر است. بلبل شاه در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا به عالم عقبیٰ شتافت. خواجه محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافته است:۔

سال تاریخ وصل حضرت شاه۔ بلبل قدس گفت "خاص الله" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱ قبل ازیں ایں محله را عموماً و حاکم دیده مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈوره ص ۳۸)

۱۰۴۲ ۱۶۰۴ء۔ بقول حیدر ملک چاڈوره بنائے که سوخت مسجد جامع بود چنانچه:۔

"و خانقاہے که او بنا نموده تا ایں زمان (۱۰۲۷ھ) بحال بود۔ الحال اورا از سر نو ساخته اند۔ اما آں مسجد جامع سوخت و در ہماں مقام مسجد کوچک بنا نموده اند۔" (ص ۳۸)

۱۰۴۳ یعنی محکمه نزول حکومت کشمیر که تحویلدار، قبه جات اراضی محروسه سرکار است۔

۱۰۴۴ یکے از اصنام ہنود که بطور مظہر قدرت قادره پرستیده شود و یکے از قالب ہائے "شکتی" (معبوده قوت قادره) است ہمچو درگا۔ چنڈی۔ تارا وغیره و نزد فرقه ہنود "شاکت" در ولایت بنگاله (برصغیر ہند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیده می شود ؛ ۱۰۴۵ نام شیوجی ؛

۱۰۴۶ ۱۳۷۸ء ؛ ۱۰۴۷ (۱۳۹۲ــــــ ۱۳۷۸ء) ؛

بہ صدور حالات عجیب مطیع و منقاد او شدہ بودند۔ و بموجب استمرار ہر کسے از ساکنان این دیار یک سیدنان و یک گوسفند بریان و یک صاع خمر برای کشیشان دیر راتبہ می آوردند۔ ہر کہ نمیداد بہ ابتلا مبتلا می شد۔ و در سال ۷۸۱ھ ہجری جناب میر سید علی[۱] ہمدانی قدس سرہ بار دوم در خطۂ دلپذیر نزول جلال فرمودند و بر

[۱] امیر کبیر علی ثانی میر سید ہمدانی پسر میر سید شہاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند۔ بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبہ ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در ہمدان کہ از بزرگ شہرہائے ایران است متولد گردیدند۔ تاریخ ولادت آنجناب "رحمۃ اللہ" گفتہ اند۔ بقول صاحب "خلاصۃ المناقب" سلسلۂ نسب آنجناب بہ شانزدہ واسطہ بحضرت علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ می پیوندد۔ زیر تربیت حموئے خود جناب میر سید علاؤالدین سمنانی بسیارے از علوم فقہ و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند۔

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابو البرکات تقی الدین۔ دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رہنمائے روحانی خود گردانیدند۔ این بزرگ می خواست کہ میر سید علی بہ سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند۔ بنا بریں سید مزبور بیست و یک سال بہ سیاحت تمام کردند۔ دریں اثنا با بسیارے از علماء معاصرین مجالس نمودند۔ بقول محمد امین رازی در "ہفت اقلیم" (ص ۱۷) شاہ ہمدان سہ مرتبہ بہ سیاحت ممالک مختلفہ شدند و با یک ہزار و چہاردہ اصفیا برخوردند۔

حضرت امیر موصوف بار اوّل در کشمیر بعہد سلطان شہاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند۔ ہفت صد نفر از سادات ہمراہ آن جناب بودند۔ چہار ماہ اقامت کردہ باز گشتند۔ بار دوم قدوم میمنت لزوم آن بزرگوار دریں وادی بہ ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد۔ دریں وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود۔ بار سوم آن جناب در سال ۷۸۴ھ (۱۳۸۳ء) باز ایں دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بلقیہ بر صفحہ آیندہ)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصی دید عظیم الجثه پرسید۔ فرد

کار تو چیست حال تو چونست　　　سر تو تا کجای مرهون است

راهب گفت:۔

هر نفس پیش حق مرا بار است　　　هر دمی جذب حق مرا یار است

مسلسل) که دریں وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علالت طبع شاں ازیں اراده مانع گردید۔ بنا بر مصلحتے براۓ تبدیلی آب و ہوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشاء الٰہی بروز سه شنبه بتاریخ ۵ ذی الحجه ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر ہفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند۔ تاریخ فوت آنحضرت در فقرهٔ "بسم اللّٰہ" (۷۸۶ھ) یافته اند۔ مزار شاه ہمدان علیه الرحمة تاحال در ختلان (کولاب) به حالت خستگی موجود است۔ یادگارے از میر سید علی ہمدانی در پکھلی بمقام غمٹ (تحصیل مانسہره ضلع ہزاره۔ صوبهٔ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود۔

مصنفات میر سید علی ہمدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است:۔

۱۔ ذخیرة الملوک۔ رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الہیه و نسخهٔ که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد۔ خط نستعلیق عمده۔ ذخیرة الملوک۔ ابواب۔ ذیل مشتمل است:۔ (الف) ایمان۔ (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده۔ (د) حقوق والدین و زن و شوہر و اطفال وغیره۔ (ه) حکومت روحانی۔ (و) کردن حلال و پرہیز نمودن از حرام۔ (ز) شکر و قناعت۔ (ح) صبر۔ (ط) مذمت غرور و خوبیٔ تواضع۔ ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چہار سال بعد ازیں در لغت فرنچ۔ ایں کتاب باہتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است۔ ترجمهٔ اردو ے بنام منہج السالکین از لاہور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است۔　　(بقیه بر صفحه دیگر)

(بقیه بر صفحه دیگر)

فی الحال از جای خود برخاسته مانند دود به آسمان صعود نموده از نظر غایب شد۔ و سید بزرگوار بجانب سید کبیر بیهقی اشاره نمود تا که او را به عنف باز آورد۔ گاوے دراں جا استاده بود سید پر سید این گاو آبستنی است نتیجه او چگونه باشد۔ یوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریه در تفکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ در معرفت صورت و سیرت انسان۔ در اوصاف ظاهری و باطنی انسان است۔

۵۔ در حقایق توبه۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص شرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریه فارضیه

۸۔ رسالة الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافه۔

۱۰۔ ده قاعده (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودة فی القربی مجموعۂ احادیث است که در صلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریه (در حدیث)

۱۴۔ روضة الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفه شجاع الدین شبیرویه است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ اورا د فتحیه رساله ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصة المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے از دیاد معلومات بر میر سید علی همدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نموده است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جزء ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیه بر صفحه دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود۔ بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد۔ جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت جناب سید بہ جذبہ باز داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳۔ تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵۔ (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد ابن رازی ورق ۲۸۷ (ہ)۔ ۵۔ تذکرۂ تقی اوحدی ورق ۸۷۸ (ہ)۔ ۶۔ مجمع النفائس جلد دوم۔ ورق ۴۰۶ (ہ) ۷۔ ریاض الشعرا ورق ۲۹۳ (الف) ۸۔ مخزن الغرائب ورق ۴۸۵۔ (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰۔ ... نفحی جلد اول ص ۳۴۰۔ (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶۔

۔ ختلان

در ۱۸۸۲ء سپیرپول صوبۂ ختلان یا ختّل را در شمال کولاب و غرب دروازہ (دز ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود۔ لاکن موسیو سے اف کہ سہ سال بعد ازیں سفر ایں علاقہ نمودہ است۔ کورگان۔ ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائیں سرخاب (باد خشں) و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد۔ ختلان تا اواخر قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۸ء می بینیم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت ایں صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است۔ ازیں وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵۔ ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقۂ کہ مابین حصّۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود۔ اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸۔ ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحون؟) و دریائے جیحون (اوکسس) است بنام ختل معروف بود و مبہماً آں تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بہ شمال خراسان و محل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد۔ ختلاں آں علاقہ را نیز مشتمل بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام یافت - و بت خانۂ خود را مسمار کنانید. سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین و مربع افراشته بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص ترصیص نمود

(مسلسل) کہ منبع وخشاب است. بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپ ہا شہرت می داشت. بسیارے از شہر ہائے بزرگ بر کنار رود و چشمہ ہائے وے باقتہ می شدند. باغات او پُر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار - در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود۔

در نام ایں علاقہ مابین مؤرخاں اختلاف بسیار است - نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی - ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده است. علی یزدی در ظفر نامہ جلد اول ص ۴۶۴ در ضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان نوشتہ است۔

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنہ ۱۹۴۷ء کردہ است ایں است کہ صوبۂ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند - در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ شاہ ہمدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائنسی - دولت شوروی روسیہ بدست آورد - ہدیۂ قارئین می کنیم :-

۱- "لینن گراڈ - مورخہ ۱۰ استمبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر - ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بود بدید حاصل کردہ ام - ایں ہا بدست ۔ لے. سمی نوفسیکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی - صوبۂ تاجکستان - ستالن آباد برداشتہ است - وے در صحبت ماہران علوم شرقیہ کولاب را بذات خود ملاحظہ نمودہ عکس تصاویر برداشت - تا ایں وقت من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کردہ ام و ہفت ازاں با ایں خط ملحق کردہ می فرستم متاسف ہستم کہ ایں ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند - لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

وجناب سید دو اراجبین (۱۰۴۹ھ) دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و
خمس الاوقات قبر از صفہ با جماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و درسال (۱۰۵۰ھ) ۷۹۵ ہجری
قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) ایں ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد. برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت
اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے یسی نوف
برداشتہ شدہ است۔

اکنوں ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی اورا "کولیاب" می گویند۔
مقر حکومت وے شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ ولفافہ ہا
مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید
مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالووسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ اکتوبر ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شدہ من دریں وقت در سٹالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں
جا قدیم کولاب کہ شما در وابستگی تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد
تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود
است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے
درستی و عکس ثانی آن ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود۔ بخدمت شما
خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنت نظیر گردانیدہ بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر بہ اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفۂ نخستین طرح عمارت خانقاہ معلّے انداختہ بہ مرور دو سال رفعت یک طبقے افراخت و در ~~۹۹~~ ۱۰۵۱ سنہ باتمام

(تسلسل) از مجلۂ مقامی آئینہ کولاب "ملفوف می کنم - این مجلہ بر مقالۂ موسیو کالیا کوف کہ مقبرۂ مسطورہ را بنظر خود مشاہدہ و معائنہ کردہ است اشتمال دارد۔ دریں جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیا کوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطورہ مشغول است۔ وقتیکہ مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستادہ خواہد شد۔

در شارخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیہ شعبہ ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفہ۔ مردمانیکہ دریں کار اند بہ دلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیہ و مخصوصاً بہ ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کردہ بہ لطف و کرم دریں ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے کہ مارا دریں ضمن بہ سہولت مہیا تواں کرد۔ بمہربانی بہ عنوانِ ذیل ارسال کنید :-

لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانہ نمبر ۵۔ حجرہ نمبر ۵۔ ایسٹ۔ ای۔ پالووسکی ممبر ادارۂ سائنسی۔

عمدہ ترین خواہشات ما در کامیابیٔ تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

باعزت و احترام

دستخط۔ ای۔ پالووسکی

عضوِ ادارہ۔

در سنہ ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ء شہنشاہ بابر حوالیٔ این مقبرۂ طواف کردہ است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند۔ (حاشیہ کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ الف و ۱۱۶ بی)۔

۱۰۴۹ سنہ دو چلہ ؛ ۱۰۵۰ سنہ ۱۳۹۲ء ؛ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ء ؛

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ اولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیین نمودند۔ [۱۰۵۲ھ]

نقل وثیقہ سلطان سکندر رح

کہ درباره دہات مذکوره بہ مہر و دستخط خود تحریر کرده بہ خدمت سید گذرانیده ملخصاً ایں است:۔

"ایں کمترین خادم سادات کرام و مشایخ
عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین
سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاوره
و نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ اولر
وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت
پور نبوت منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعۂ قطع اراضی کہ
خانقاہ معلّے مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی
آں برای عبادت و سجدات عباد الصالحین
از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان کہ
جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہر سیادت۔ ماہ
اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ھ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۴۹

مظہری میر سید محمد بن سید علی الہمدانی باین خادم
برای مہام دینوی و لشکرکشی تبرکاً عنایت فرموده
و این سہ قریۂ مذکوره و آن اراضی مسطوره برای معبد
خاص و عام وقف کرده و این خادم شرع آں ۱۰ مسلّم
و مفوض داشتہ ہیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
را نشاید کہ در وقفیات مذکوره دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرِّر فی تاریخ سابع
عشرین شہر ربیع الاول سنہ ۷۹۷ھ ہجری

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللہ
عنہم ہمینگوید کہ چوں والد بزرگوار بہ اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤالدین پوره رباط خود را ویران نموده بنائے
خانقاه معلّی کرد سلطان مذکور از راه طوبیت و
اخلاص ہر صبح و شام برای جماعت خمسہ اقامت
جمعہ از محلہ قطب الدین پوره درین بقعۂ شریف و
منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و ہشت درعہ
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعہ
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناءِ خانقاه معلّی
وقف کرده شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار ہمیں سی صد و

ہشت درعہ درطول ویک صد درعہ درعرض برای
جمعیت مردم وستور و دواب گذاشتہ شد۔ چنانچہ تا
رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاط و دیوار
بود۔ چوں این فقیر با جمعے از سادات در بلدۂ کشمیر در
وقت پادشاہ دین پناہ سلطان سکندر شاہ رسیدہ۔ [۱۰۵۴ھ]
حسب خواہش و التماس سلطان مذکور این داعی مسلمین
را حواشی و خدمۂ آں سعادت مند بہ اعزاز و تکریم بدان
بقعہ رسانیدہ۔ سلطان امارت نشان برصفۂ کہ والد
بزرگوار حسب فرمودۂ جد عالی مقدار بنا نمودہ بود خانقاہے
قایم ساخت و برای آں وقف خاص کردہ موضع وچی
از پرگنۂ شاورہ و قریہ نونہ ونی از پرگنۂ ماتنڈ و
قصبۂ نزال از پرگنۂ اولر تا متمکنان و مجاوران خانقاہ معلّٰی
محفوظ و محظوظ شوند و بدین بقعۂ شریفہ و برین قریات
مذکورہ متولی گردانیدہ برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا دین بقعہ متصرف باشد و از احوال عمّال و
ساکنان و مسافران با خبر باشد۔

و از وقفیات مذکور بن ہر سال موازی یکہزار
و دوبیست خروار شالی و دہ ہزار جیتل بوجہ خرچ خود
بگیرد۔ باقی آں چہ نوشتہ شدہ است در طومار و فرمان
سلاطین آن جزئیات را عمل کند۔ و در صلاح و

۱۰۵۴ھ ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء ؛

وفار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد مزد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفہ آں ضبط کردہ مبلغ نہہ ہزار روپیہ خادمان بقعہ راسال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔ و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر بارکند کہ از احفاد حضرت امیر بود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمروِ کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فوائد آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ششہ در محلہ علاو الدین پورہ

[۱۰۵۵] ۔۔۔ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ــــ ۱۵۶۳ء) ؛

[۱۰۵۶] در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ــــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ــــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :۔

"حاصلِ ہر سہ از وفاداری　　　بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود　　　نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

[۱۰۵۷] ۸۹۳ ــــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ــــ ۱۴۷۵ء) ؛

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّے ہم بسوخت۔ سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مورخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ «مسجد اُسس علی التقویٰ» [۱۰۵۸ھ] [۱۰۵۹ھ] تاریخ است۔

و در زمان سلطان محمد شاہ [۱۰۶۰ھ] میر شمس عراقی [۱۰۶۱ھ] وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّے یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش این بود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہد تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجۂ محمد شاہ بود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دو صد کرتہ پٹو

۱۰۵۸ھ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء)؛

۱۰۵۹ھ واقعات کشمیر ص ۶۷؛

۱۰۶۰ھ متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء)؛

۱۰۶۱ھ ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خاں والیٔ خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵)؛

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکنان و معماران و نجاران و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آن را بنام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمہ (ومن دخلہ کان آمنا) ۱۰۶۳ برلوح دروازہ منقش فرمود۔

و درسال ۱۱۴۴ ۱۰۶۴ روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقفِ بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکسان شد و خادمان درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلّے" ۱۰۶۵ تاریخ آن واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان ۱۰۶۶ درسال ۴۶ برتجدید تعمیر آن کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آن حجرہا و میان آن چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃ البرکات) ۱۰۶۷ تاریخ است۔ بعد آن میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتحیہ برالواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلاً تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و درسال ۱۲۱۸ ۱۰۶۸ و سال ۱۲۴۳ ۱۰۶۹ بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آن غلطیدہ بود

۱۰۶۲ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؎

۱۰۶۳ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؎

۱۰۶۴ ۱۷۳۱ء ؎

۱۰۶۵ ۱۱۴۴ھ ؎

۱۰۶۶ صوبیدار کشمیر (م - ۱۱۵۸ھ) درعہد محمد شاہ - بار اول ۴۴ - ۴۲ ۱۱ھ و بار دوم ۵۸ - ۱۱۴۶ھ)

۱۰۶۷ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء) - تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است - وہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہِ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ ۱۸۰۳ء ؎

۱۰۶۹ ۱۸۲۷ء ؎

بہ کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر اوقات بام خانقاہ را مرمت افزودند در سنہ ۱۰۴۱ھ[۱۰۴۱] نواب احسن اللہ خان[۱۰۴۱] ڈھاکہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس[۱۰۴۲] یک ہزار روپیہ خرچ کردہ سلطان خانہ را تختۂ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنۂ شادرہ در سنہ ۱۰۴۳ھ[۱۰۴۳] حضرت میر محمد ہمدانی آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع نزال پرگنۂ اولر در سنہ ۸۰۰ھ میر محمد ہمدانی دو آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمۂ پچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آں باغ و گلزار بکمال نزہت آراستہ بود مالیۂ موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ شاہان مغلیہ خانقاہ مذکورہ بجای دیگر بر داشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف جاہ خان باغ شاہی و عمارات عالیہ افراشتند۔[۱۰۴۰]

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندر پور از عہد راجہ پرورسین بت خانہ مسمی بہ مہاشری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلا و قبۂ مطلا گردون ساشدہ بود۔ در سنہ ۸۰۰ھ سلطان سکندر بر انہدام آں کمر بستہ نزدیک آں بہ حکم حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آں بہ دل و جان ہوس فراوان

[۱۰۴۰] سنہ ۱۸۸۶ء: سنہ ۱۰۴۱ھ بنا بر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان ہمیں نواب احسن اللہ خان است:

[۱۰۴۲] سنہ ۱۰۴۲ھ ناظم کشمیر از ابتداء ۸۸۸ ۶ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب ـــ ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مذکور برائے ربط و ضبط در تقسیم "شالی" بہ زمانۂ قحط شہرت بزرگ حاصل کرد:

[۱۰۴۳] ۱۳۹۸ء: سنہ ۱۰۴۳ھ واقعات کشمیر ص ۴۳:

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جُملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود و خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکار کنی و معماری در عرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدارِ کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ بر می داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہتہ مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققاں طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند مسجد جامع کشمیری[۱۰۷۵] تاریخ است[۱۰۷۶]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ در عرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشاں استاد کار نقش و نگار بسیار و کتابۂ دیوار بکار بُرد کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کمتر بُود۔ (مسجدٌ اُسِّسَ علَی التَّقوٰی)[۱۰۷۸] تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آں وقت بُود بقیہ در سنہ ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسٰی[۱۰۷۹] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

[۱۰۷۵] ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ع ؏

[۱۰۷۶] واقعات کشمیر ص ۴۳ ؏

[۱۰۷۷] ایضاً ص ۶۷ ؏ [۱۰۷۸] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ع) ؏ [۱۰۷۹] قاضی موسٰی شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بفنون و کمالات علمی و عملی آراستہ آبا عن جد از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در سال ۱۰۳۹ھ بروز عید رمضان آتش عظیم افروختہ قریب دوازدہ ہزار خانہ مع جامع مسجد سوختہ شد۔ ہمدران ایام جہانگیر شاہ وارد خطہ شدہ بود۔ وزراء طلقای آں جہد فراوان بکار بردہ بابوس ماندہ حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد۔ کہ سفیاں را بہ علاقہ سوختن خانقاہ جڈی بل مرادِ متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و ایں معنی بہ گوش پادشاہ رسانیدند۔ ازیں جہتہ بہ امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را بہ گردن ملک محمد ناجی بستند۔ نیازمند درگاہ حسب الامر جہان بانی در عرصۂ ہفدہ سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آں چنیں نوشتہ اند۔ تاریخ :—

نخستین مسجد جامع ز شہ اسکندر ثانی	عمارت یافت آنکہ سوخت از تقدیر سبحانی
دگربارہ حسن شاہ آں کہ بود از نسل پاک او	بشد بانی ایں مسجد ہم از توفیق ربانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش	ز ابراہیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
ز ہجرت نہ صد و نہ بود در عہد محمد شاہ ۹۰۹	کہ ایں جنت سرا شد زینت و زین مسلمانی
بتاریخ ہزار و بست و نہ از ہجرت سید ۱۰۲۹	بروز عید روزہ سوختہ در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عہد جہانگیری	نہاد از نو اساسش بازگاہ عید قربانی ۱۰۳۱ھ

و در زمان حکومت عالمگیر در ۱۰۸۵ھ بقول مشہور در ۱۰۸۴ھ باد آتش قہر الٰہ افروختہ از محلۂ کاوہ ڈارہ تا محلۂ سکندر پور دوازدہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع را مرتبۂ ثالث آفت رسید۔ و از پیش گاہ۔ جم جاہ تعمیر باشی مامور گشتہ در عرصۂ سہ سال تعمیر درست نمود۔ و پیرامون مسجد خانہ ہای مردم خرید کردہ از جا بر داشت

مسلسل) فضائے کشمیر نجا ندانش داشت۔ در ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاہ تاجدار آخرین خاندان چک مقتول شد۔ مقبرہ اش در مزار ملکھاہ است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

۱۰۸۰ھ ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء

وبرای رفع خوف آتش فضای بیرونی آں ہر سو خالی گذاشت۔ وکلس کنگرهٔ بام سلطان خانه به خرج پنج ہزار اشرفی اکبری ملمع و مطلا نمود۔ وکلس کنگرهٔ شرقی را تلمیع نقره فرمود و فراز بام سلطان خانه منارهٔ بلند افراشت که سه صد پایه نردبان آن مرتفع بود که بر فرق آں آذان می گفتند و بدستور سابقه سی صد و ہفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام وسقف آں را مرمت نمود۔

وقتیکه سنگگان لاہور متصرف ایں بلاد شدند بعضے لشکریاں بنا بر تعصب ذاتی در میان مسجد نوعے فاعل سوء ادب میکردند۔ خادمان مسجد به عنف پیش آمده باہمدیگر به جدل پیوستند۔ محمدیاں ہجوم ساخته بعضے اشرار را خونبار کردند تا که کار بدینجا رسید که دیوان مصر چند ہجومیان را سزا داده مسجد را ابواب ضبط نمود که تا عرصهٔ بیست سال مسدود بود۔ و در سنه ۱۲۵۱ھ شیخ غلام محی الدین ابواب آں مفتوح کرده بام آں که تمام مندرس شده بود در عرصهٔ دو سال مرمت نموده آب جوی بدستور جاری ساخت به مرور ایام باز اندراس یافته آب جوی مفقود شد۔

و در سال ۱۲۸۵ سنه امیر حسین شاه قادری از اہل شہر طلب امداد کرده بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بامہای آں جہد فراوان بکار برده بموجب گردش زمانه ناتمام ماند۔

و در سال ۱۲۹۷ سنه امیر حسین قادری باز بر تعمیر آں قادر شده از مہاراجه رنبیر سنگھ و از بعضے افراد شہر اعانت دریافته تا عرصهٔ دو سال مرمت بامہای آں حتی الامکان فرموده گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ سنه ۱۸۳۶ء ۔ ۱۰۸۲ سنه ۱۸۶۸ء ۔
۱۰۸۳ سنه ۱۸۷۹ء ۔

میر والا منزلت سید حسین قادری کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد
خواستم کلبانگ تاریخش ز ملہم زد ندا گو "ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد" ۱۲۹۸ھ

محل افسوس است کہ این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در ہیچ جا امکان نہ تواند بود۔ عنقریب است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کردہ سر بسجدہ خواہد نہاد۔ پس بر تجدید آں ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہذا بر ارباب ہمّت و اصحاب ثروت واجب بود کہ این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاہ از مالکان خریدہ برای صلوٰۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ ہجوم خلایق۔ نماز عیدین در آں جا ادا میکرد۔ و در سال ۸۰۱ھ[۱۰۸۵] علی شاہ[۱۰۸۶] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاہ برای نماز عیدین مصلّای رفیع بہ اساطین متین و محراب منقش احداث نمودہ مسجد عالی شہرت یافت۔

و در ۱۰۷۵ھ[۱۰۸۷] ہجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بود مسجد عالی را وسعت دادہ بہ دیوار ریختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

۱۰۸۴ھ ۱۲۹۸ھ ؛ ۱۰۸۵ھ ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۸۶ھ علی شاہ فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نہاد۔ تا مدت شش سال و نہ ماہ ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۱۴۲۳ء) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کردہ روانۂ بیت اللہ گردید۔ چوں بہ جموں رسید بہ بہت اینکہ زوجۂ اش دختر راجہ جموں بود راجۂ آں جا بر ترک سلطنت ملامت کردہ مانع حج آمدہ محرک لشکرکشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت۔ بہ مقام پکھلی تلاقئ طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاہ افتاد۔ بعد چندے ہماں جا بہ حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸-۴۹) ؛ ۱۰۸۷ھ ۱۶۶۴ء ؛

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بُود ہمہ ہا قطع کردہ چنار ہا غرس کرد و ستونیکہ در عیدگاہ استادہ بُود ساختہ او ست ۔ ایں وقت معدوم ۔

و در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ ۱۸۰۰ء بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ ۔ دراں ایام عبد اللہ خان محبوس بالاحصار بُود ۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بُود مسجد عالی از سر نو احداث نمود ۔ و در سال ۱۳۰۰ھ ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بُود لیکن ناتمام ماند ۔

۱۲۱۵ھ ۱۸۰۰ء ۔ عبد اللہ بارکزئی در ۱۲۰۹ھ ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد ۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند ۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزیں شد ۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد ۔ بوجہ غلط فہمی عبد اللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالآخر در بالاحصار محبوس گردید ۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبد اللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از دنیا مدہ ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبد اللہ خان با فوج گراں بمقابلۂ برادر زادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت ۔

الفنسٹن کہ معاصر عبد اللہ خان بود می نویسد :۔

"عبد اللہ خان مرد زیرک با ہمت بود کشمیریان و افغاناں ہر دو او را محبوب می داشتند ۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس با و محبت می کرد ۔ مردم علم دوست بود . . . . در ناظمان درّانیاں کسے مانند عبد اللہ خاں نہ بودہ است" ۔ (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ھ ۱۸۸۲ء ❊

مسجد ملّا شاہ - اخوند ملّا شاہ کہ اُستاد داراشکوہ بُود متقارن دارالمحل کہ دولت خانہ داراشکوہ است تعمیر مسجد سنگین بہ احجار شفاف و منبت کاری بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبۂ روزگار یادگار گذاشت۔

خانقاہ فیض پناہ - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹] ویسی در موضع اشتم بر ساحل شرقی بہت خانقاہی رفیع آباد کردہ بُود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاہ مذکور معطل ماندہ۔ خواجہ خاوند محمود بہ حکم شرع در ۱۰۴۲ھ۔ ازان جا بر داشتہ در شہر میان باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آں جہد بلیغ فرمود۔ ابخ محی الدین ثانیاً ترمیم آں کردہ بُود۔ و در ۱۳۰۴ ہجری نواب احسن اللہ خان[۱۰۹۱] رئیس اعظم شہر ڈھاکہ کہ آبا و اجداد او از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

---

۱۰۹ - سید محمد امین اویسی المعروف بہ میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیہقی است برگزیدۂ ساداتِ روزگار بود - در علوم ظاہری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادہم است پیر طریقت آنجناب سید ہلال کبروی بودند - سلطان زین العابدین را بہ نسبت ایشان اعتقاد کامل بود - بتاریخ سلخ ماہ ذی القعدہ ۸۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امرای کشمیر بہمراہی خال خود میر سید حسین بیہقی کہ وزیر سلطان بود مع چہار دہ کس دیگر از خاندان خود شہادت یافت "شہید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است - تربت حضرت میر در محلۂ پلچھ سرینگر نزد قبر بیچن شاہ ناعہد خواجہ محمد اعظم دیدہ مری یعنی لغایت ۱۱۶۹ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؛ ـــــہ ایضاً صفحہ مزبورہ ؛

۱۰۹۱ - ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی در کشیر جلد دوم ص ۶۲۹ بحوالہ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعہ ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ ـــ ۴۴۲ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن اللہ خان در ڈھاکہ ماحصل آنش این است می نویسند :-

"در ۲۳-۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکھاں (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نادہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رحمۃ اللہ علیہ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل [۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنا براں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ ۳ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جید گفتہ است شعر

یا اخی اقبل بہذا المسجد　　طاعۃً باللہ واسجد واقترب

من بہاء الحق والدین دائماً　　فیہ فیضان علی من یطلب

بانی الثانی ثناء اللہ بہ　　صار ایقاناً باجرٍ یرتقب

لو اردت عام تعمیر الجدید　　خانقاہ النقشبندی احتسب [۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہ)　　خانقاہ عجیب عالی شان [۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ [۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلۂ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ [۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند"۔

[۱۰۹۲] مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بہ قیمت دو چند از سکۂ ڈوگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود ؏

[۱۰۹۳] ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء ؏

[۱۰۹۴] ۱۳۰۴ھ ؏　　[۱۰۹۵] ۱۴۶۴ء ؏　　[۱۰۹۶] ۱۴۴۴ء ؏

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کردہ بود۔ ابراہیم خان[۱۰۹۷ھ] سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازۂ مقبرہ[۱۰۹۵ھ] از خود کرد۔ بر دروازۂ خانقاہ عَلِیٌّ وَلِیُّ اللّٰہ منقوش ساخت و در سنہ ۱۲۸۹ھ[۱۰۷۹ھ] بہ سبب بلوای شیعہ خانقاہ مسدود شد۔ اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند۔

۱۰۹۵ھ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامرا علی مردان خان است۔ در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت۔ در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت۔ در محاربۂ سموگڈھ در میمنۂ فوج داراشکوہ منتظم بودہ۔ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادۂ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت۔ بعد از زوال او ابراہیم خاں نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ خجالت جبہہ سائے سعادت گشت۔ اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید۔ در سال دوم از پیش گاہ خلافت با منصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد۔ در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار مرخص گشت۔ باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خاں بنظم الہ آباد شتافت۔ و پس ازاں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد۔ خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید۔ در سال چہل و ششم بہ صوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نکردہ بود کہ خبر واقعۂ خلد مکان رسید۔ بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سعی کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراہیم خاں دو پسر ماندند۔ یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نو مسجد ۱۰۳۲ھ (۱۶۲۳ء) در سال ۱۰۳۲ھ جهانگیر شاه به ترغیب نورجهان بیگم از سنگ های تراشیده آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آن بکار برده و صحن مسجد را به احجار مصفا سنگ چین کرده گویا یک لخت سنگ مرتب شده بود طول آن از شمال تا جنوب شصت درعه و عرض از مشرق تا مغرب هشده درعه سوای احاطهٔ صحن و در خطهٔ کشمیر باین متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست - راجه سوکه جیون ۱۱۰۲ در قحط سنه ۱۱۶۹ھ ۱۱۰۳ درضمن آن شالی ذخیره کرده بود میر هزار خان ۱۱۳۳ھ در حکومت خود آن را مرمت نمود - تاریخ

(مسلسل) وهردو در حیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیه فائز گشتند (ماثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ؛ ۹۸ سنه ۱۰۹۸ھ یعنی مقبرهٔ سید جمال الدین محدث - سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی همدانی رح بود - بالتماس سلطان قطب الدین بجهت تعلیم و آداب دین درین شهر از حضرت امیر به سکونت مرخص شده تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود - بعد رحلت در محله آرودٹ قریب بلبل لنکر آسود - در زمان خود به عروة الوثقی معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ سنه ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ء ؛ ۱۰۰ سنه ۱۱۰۰ھ پتهر مسجد (مسجد سنگین) ؛ سنه ۱۰۳۱ھ ۱۶۲۲ء ؛ ۱۱۰۲ سنه ۱۱۰۲ھ راجه سکه جیون مل از قوم کهتری بود - اصلش از قصبهٔ بهیره ضلع خوشاب پنجاب است - در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت - اولاً در خدمت شاه ولی خان وزیر احمد شاه درانی بود و به قابلیت ذاتی به رتبهٔ صوبیداری ترقی نمود - در آغاز صوبیداری مسلمانان را بسیار پرورش می نمود چنانچه مصنف خزانهٔ العامره سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از هم عصرانش درین الفاظ او را ستوده است:-

"مشار الیه جوان خوش رو متصف به اوصاف شائسته - قریب اسلام بود - جمیع مزارات بزرگان و باغات کشمیر را ترمیم نمود - و هر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برشئے خود الوان اطعمه می خوراند - و در هر ماهے دوازدهم و یازدهم (بقیه بر صفحه آینده)

شکر حق کز دعای اہلِ یقین	باز آباد گشت خانۂ دین
کرد سردار خطۂ میر ہزار	مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ ملعون شد	ہر کہ او غلط می نہاد درین
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم	تا کند سال آن مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بادہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے از نہادہ دہ کس از مستعداں کمکی معین کردہ بود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمانِ او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلیٔ او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونانِ کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت مہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلماناں گردید۔ ایں چیز مسلماناں را ازو بددل کرد و در معزولیٔ او منتج گردید۔ یکے از شعراء آں وقت درین امر می گوید:— کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر

فرمود زبانِ تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر
۱۰۷۵ھ

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

۱۰۷۴ھ ۱۶۵۸ء : ۱۰۷۴ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ بابت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۲۹۲ تا ۱۲۹۳ء :

ہاتفی گفت "عہد میر ہزار نو شد آباد مسجد سنگین" [۱۱۰۵]

و در عہد سنگان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکام منصرف آں گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای شیریب و صحن آں برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمودہ۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرشن دیو زیر دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمداکدل قرار بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود۔ سلطان حسن شاہ منہدم فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیا ساخت و تالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہیرن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندن اوراد فتحیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروفست الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ [۱۱۰۷] ... ؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود۔ حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

۱۱۰۵ ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء ؛

۱۱۰۶ ۱۱۰۱ — ۱۰۸۹ء (۴۹۵ — ۴۸۲ھ) ؛

۱۱۰۷ کذا فی الاصل ؛

خانقاہ درگجن۔ شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ در عہد سلطان سکندر تر خیص نمود۔

خانقاہ چشتی۔ عنایت اللہ خان در ایام حکومت خود در سنہ ۱۱۵۲ھ برای ۱۱۰۹ھ میر عنایت اللہ خان از اولاد قاضی موسیٰ شہید است۔ والدہ عنایت اللہ خان کہ بی بی مریم نام داشت بہ علاقہ والدہ خود جان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل کہ بہ خدمت معلمی و اتالیقی بیگمات منسلک سرکار شاہجہاں پادشاہ بود۔ درہنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبورہ را بار یاب دولت سرائے پادشاہی گذرانید۔ رفتہ رفتہ کارش ترقی یافتہ کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیۂ دوم پادشاہ حاصل نمود و میر عنایت اللہ خان پسر خود را بہ حضور طلبیدہ مقرب جناب پادشاہ عالمگیر ساخت۔ کمال عروج خاندان عنایت اللہ خان در عہد سلطنت شاہ عالم بہادر بود کہ خود میر عنایت اللہ خان میر سامان و پسرش ہدایت اللہ صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت اللہ خان سہ بار بمرتبۂ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بار اول در سنہ ۱۱۲۴ھ مطابق سنہ ۱۷۱۲ء در عہد جہاندار شاہ۔ این مرتبہ مدت صوبہ داری او ہمگی ہشت و نہ روز۔ بقول خواجہ اعظمی دریں مرتبہ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنہ ہزار و یکصد و بیست و چہار بود۔

در سنہ ۱۱۳۲ھ مطابق سنہ ۱۷۱۹ء در عہد محمد شاہ عنایت اللہ خان بار دوم بمرتبۂ صوبیداری سرفرازی یافتہ۔ سہ سال در کشمیر ماند۔ این مرتبہ اکثر اوقات او در حل قضیہ ہائے محتوی خان و شیعہ و سنی صرف شد۔

در سنہ ۱۱۳۷ھ مطابق سنہ ۱۷۲۴ء عنایت اللہ خان بار سوم از تغیر اعظم خان بہ صوبہ داری کشمیر رتبۂ اعتبار یافت۔ و ہنوز یک سال نہ گذشتہ بود کہ واقعۂ ناگزیر عنایت اللہ خان در حضور رو داد۔ وکان ذلک فی شہور سنۃ الف و مائۃ و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ء) (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خادمان میاں ہاشم چشتی ۱۱۱۰ھ درمحلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بُود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مُولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بُود و درعہد جنت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد :۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال وفر ومکنت

امتیاز تمام داشت . . . . الاکثر خدمات

صوبہ با قارب او تعلق داشت۔"

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ھ سنہ ۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے سنہ ۱۱۲۴ و سنہ ۱۱۳۷ھ شدہ باشد کہ وقت نظامت عنایت اللہ خاں بہ وفقہ ہا درکشمیر است سنہ ۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نتواں کرد کہ دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ مراد متعلق بود . . . . . . عنایت اللہ خان مزبور از امرائے عالمگیری و زیادہ تر از امرای جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید :۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔

سنہ ۱۱۱۱ھ تقوی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری ہم از قبیلۂ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلۂ کونوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ درحدود سنہ ہزار و یکصد و ہژدہ رحلت نمود در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آں درست نمود و در سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] بہ حادثۂ زلزلہ باخاک آمیخت و در سنہ ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجہ عبد الصمد ککرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی احداث کردہ بود بعد آں معتقد ایشان مرمت آں می کردند و بہ حادثہ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتادہ خواجہ عزیز اللہ ککرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود بہ سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضۂ حضرت مخدوم برکات نشان ابداع کردہ بود و در سنہ ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجہ محی الدین گندر و تجدید تعمیر آں نمودہ۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما بہ سبب واقعۂ بلوای شیعہ و سنی خواجہ محی الدین متہم شدہ تعمیر خانقاہ ناتمام ماند پس خواجہ ثناء اللہ شال کہ ہمشیرہ زادۂ خواجہ محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیہ از خود خرچ کردہ تعمیر خانقاہ باتمام رسانید۔ تاریخ آں از مصنف این است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہِ سدرہ جاہِ پیر ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجران بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

[۱۱۱۱] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ؛ [۱۱۱۲] ۱۸۸۴ء ؛ [۱۱۱۳] ۱۸۹۵ء ؛ [۱۱۱۴] ۱۸۸۴ء ؛

[۱۱۱۵] ۱۸۷۱ء ؛ [۱۱۱۶] ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ؛

بیجبیشور خانقاہ ۔ سلطان سکندر بت شکن مندر روزبہ ایشری کہ از تعمیرات راجہ ذزبانند در بیج بارہ بود قلع کردہ از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بناساخت آں را وجاشر خانقاہ می گفتند۔ در سنہ۱۲ٹ[۱۱۱۷] گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را برانداختہ از احجار آں برلب دریا بت خانۂ نو آباد ساخت۔

جامع بیج بارہ ۔ از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است[۱۱۱۸]۔ در سنہ۱۲۰ھ[۱۱۱۹] حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود۔

خانقاہ شیخ العالم ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود۔ و در عہد چکاں بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت ۔ بعد اتمام آں نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ قوت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود۔ و در عہد جنت سنہ۱۳۹ھ[۱۱۲۰] بہ حادثۂ آتش باز مشتعل شدہ ۔ خواجہ نظام در ابو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبّت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند . . . . [۱۱۲۱]

[۱۱۱۷] ۱۸۶۰ء ۔ غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنہ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد کہ برکندن خانقاہ بیج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنہ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال سنہ۱۸۴۷ء است وارقع شدہ باشند۔

[۱۱۱۸] واقعات کشمیر ص ۴۳ ۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵ ۔

[۱۱۱۹] ۱۸۸۴ء ؛

[۱۱۲۰] ۱۷۲۶ء در عہد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں (۲۷ ---- ۱۷۲۴ء = ۴۰ - ۱۱۳۷ھ) ؛

[۱۱۲۱] البیاض فی الاصل ؛

خانقاہ جیلانی - سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود۔ تاریخ -

شد بنا خانقاہ جیلانی ۱۲۱۸ھ (۱۱۲۲ھ)

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود۔ تاریخ

خانقاہِ نوازشِ جیلان (۱۱۲۳ھ) -

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب - از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی در محلہ سیدہ واری ضلع خانیار۔ تاریخ "عقل زیبا مسجدِ پُرفیض گفت ۱۲۲۰ھ (۱۱۲۴ھ)"

خانقاہ غوثیہ - بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در ۱۲۶۱ھ (۱۱۲۵ھ) ترصیص شدہ۔ تاریخ آں "خانۂ خدا" (۱۱۲۶ھ) بود۔ بعد آں در سنہ ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانۂ خدائے" (۱۱۲۷ھ) فرمود۔ فقط۔

تھنگہ مسجد (۳) - در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہجہان بود آباد نمود و بہ تباعد ایام مندرس شدہ۔ در سال ۱۲۹۷ھ (۱۱۲۸ھ) خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود۔

خانقاہ ڈانگر پورہ - در سنہ ۱۳۰۳ھ (۱۱۲۹ھ) نور شاہ سادہو بہ اخلاص تمام در محلہ ڈانگر پورہ معمور ساخت۔

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

۱۱۲۲ھ ۱۸۰۳ء ؛　　۱۱۲۳ھ ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ؛　　۱۱۲۴ھ ۱۸۰۵ء ؛

۱۱۲۵ھ ۱۸۴۵ء ؛　　۱۱۲۶ھ ۱۲۶۱ھ ؛　　۱۱۲۷ھ ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

۱۱۲۸ھ ۱۸۷۹ء ؛　　۱۱۲۹ھ ۱۸۸۵ء ؛

بود۔ اندریں جزو زمان بہ اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جید

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الہام
"عبادت خانۂ قدسیہ"[1130] فرمود

ایضاً از مصنف ہاتف از بہر سال تاریخش
گفت "پرفیض مسجد جامع"[1313][1131]

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعۂ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینۂ تحفۂ عجیب وغریب است
کہ نظیر آں باں صنعت وملاست و نزاکت وخوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و
نرمی وگرمی وسنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج ومتصور نتواند شد کہ
شاہان زمان و امرای دوران بہ لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ وتاجران بلاد
و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت ومکنت می دارند و در اشاعت
صنعت وحرفت آں بیان محققان پاستان ایں است کہ در ۷۸۱ھ قطب ربانی
حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بہ قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر
را نضارت بخشیدہ دو سال وچند ماہ در سیر وسیاحت ایں دیار رواج و
رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[1132] براہ لداخ بہ خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت
افراختہ عرصۂ سہ سال دران سواد میمنت مواد دین قویم را توقیر و توفیر بخشیدند۔
و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزہ کہ از پوست بزگالہ

[1130] ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء)

[1131] ایضاً

[1132] ۱۳۸۱ء

پشمینه و آئینه دار تیار شده بود. در پاکشیدند و گرمی و نرمی آں دیده خیال کردند
که هرگاه از صوف بزگالهٔ مذکور رخت و قماش ساخته شود البته نرمی و گرمی آں
مفید خواهد بود. موجب آں هنگام مراجعت چند آثار پشم شال همراه داشتند
و در سنه ۷۸۵ھ[133] رونق افزای ایں دیار گشته صوف مذکور را موکشی ساخته رسیده
یک تهان[134] پتو[135] بافت کنانیدند. صافی و گرمی و نرمی آں دیده سلطان قطب الدین
متعجب گشت فوراً به معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیده ازیں جا
تهان پتو برای پوشش خود هر سال تیار می کرد. بعد آں عهد میرزا حیدر حکام
و امرای ایں جا پتوی پشمینه به فرماش درست کرده ملبوس می داشتند[136]
و در سنه ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شده از اهل خوقند[137] نغز بیگ نام
شخصے که او را مردمان خطه نغز بیگ می گویند خان سامان او بود حرفه نساجی بخوبی
میدانست. وے برای پوشش میرزا حیدر یک بورهٔ پشمینهٔ ساده به عرض یک
نیم درعه تیار کرده موکشی و صفائی نموده به نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
ایں چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و شکنتان وغیره شال چادر پوشیدنی

---

[133] ۱۳۸۱ء ❊ [134] توپ ❊ [135] جامهٔ پشمین (توزک جهانگیری ص ۳۰۵)

[136] پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) که معلوماتش مبنی بر "رسالهٔ در فن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاه اشائی مطبوعه کوه نور پریس لاهور سنه ۱۸۸۷ء است ادعا نموده است که صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است. ایں صنعت در عهد کورو و پانڈواں در کشمیر موجود بود. همچناں در زمان سبنزر رودی و اشوک اعظم پوشیدن شال برای درباریاں مایهٔ فخر و مباهات بود. [137] خوقند دار الخلافهٔ فرغانهٔ اکنوں شهریست در جمهوریه ازبکستان در دولت شوروی روسیه واقع برلب دریای سیر. دریں ایام ایں شهر مرکز مصنوعات چاقو و ریشم و پنبه بشمار می رود. در سنه ۱۹۲۶ء شمارهٔ آبادیش ۶۹۳۲۴ نفر بود (کشیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیه ۲)

را گویند) چنانچہ از ممالک کوہستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید۔ آں را شالکی می گویند۔ میرزا حیدر پرسید ایں یک شال است یا دو شال است۔ گویند وجہ تسمیہ دوشال ہمین است میرزا حیدر بہ نظر اختراع او را انعام بخشیدہ برای تیاری آں باز تجویز داد۔

روزے شاگردے فرد پشمینہ بافت می کرد نغز بیگ او را بہ کدام سبب طپانچہ بر رو داد و بصدمۂ آں قطرات خون از بینی او چکیدہ بر صفحۂ پشمینہ قطرات اندر شحات خون ظاہر شد و نغز بیگ نقطہای خون بر ورق پشمینہ زیبا دیدہ از روی بیدار مغزی تار پشمینہ را رنگ ہای سرخ و سبز و زرد دادہ بر سیخہای شاخے پیچیدہ در بافتن پشمینہ نقطہای ملوّن منسوج ساخت۔ ہم چنانکہ بر شالکی نقطہ ہای سرخ و سبز منسوج می باشند چہ اختراع اول ہماں قسم بودہ است۔ رفتہ رفتہ تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی دادہ شال زنجیر دار و کنارہ دار اختراع نمودند و نقطہا و خطہا وغیرہ نسج می کردند۔ آنگاہ شاہان دہلی متصرف ایں بلاد گشتہ۔ در قلمرو ہند چنداں احتیاج پشمینہ نہ بود۔ باز ہم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند۔ و مردمان ایں جا در نزاکت و صفای آں ہم چنان صنعت و تیز دستی بکار بردند کہ یک فرد پشمینہ بہ عرض یک نیم درعہ عند الامتحان از حلقۂ انگشتری گذرانیدہ اند و در عہد محمد شاہ چغت تیز دستان ایں جا بر حواشی شال بہ انواع رنگہا در بافتن گلہا اختراع کردہ بہ نظر پادشاہ گذرانیدند۔ پادشاہ [۱۱۳۸ھ]

۱۱۳۸ھ محبت شال منحصر در محمد شاہ نبود بلکہ ہمہ سلاطین مغلیہ او را ستودہ اند۔ ابوالفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلی حضرت محبت شدیدہ بہ شال می دارد"۔ جہانگیر در تزک جہانگیری ص ۳۰۵ قریب ہمیں خیال متعلق بہ جلال الدین اکبر ظاہر کردہ است۔ عبارتش ایں است:—
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرمودہ اند۔ از فرط اشتہار حاجت بہ تعریف نیست"

آں را پسند کرده در سال قریب چهل پنجاه هزار راشال بوته دار برای اُوفراش تیار می کردند- مردمان این جا آں قسم را بوتهٔ محمد شاهی نام کرده بُودند- و در سنه ۱۱۶۵[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضهٔ شاهان افاغنه رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینه را طلب گار شدند- و مردمان این جا به ابداع انواع رنگ ها در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کرده جامهٔ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوته دار و بوره های دور دار و غیره اقسام

[۱۱۳۹] مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظه کنید دیلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشیر ص ۲۹۷)

[۱۱۴۰] مورکرافٹ و ٹریبک (سیاحان انگلیسی) در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء که مطالعهٔ صنعت پشمینه بالاستیعاب نموده اند اقسام شال درج ذیل نوشته اند :-

۱- قصابه رومال زن است که در نقاب استعمال می شود- این قسم شال مربعه باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد- این نیز بر قسام ذیل باشد:-

(الف) خط دار- قیمت از سه صد تا پانصد روپیه-

(ب) - جهرمنت- از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیه-

(ج) اِسلمی مع سیزده اقسام جماوار- علاوهٔ ازین اقسام ذیل نیز داخل قصابه است:-

(د) چهار باغ از ۳۰ تا ۳۵۰ روپیه-

(س) حاشیه از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(ش) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چهوتاهی از ۱۱ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتهی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً- بملک روس را برآمد می شود-

(ق) تارا آرمینی ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً- با یران و آرمینیه برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً - ایضاً به ترکی.

(بقیه بر صفحهٔ آینده)

اختراع نمودند و تجارت آں بحدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند - تاجران روس نقشہای بوره و قصابہ اختراع کرده - تجارت آں باقصی الغایت رسیده -

(مسلسل) (م) ساده از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً - در خانہا مستعمل می شود

۲ - شملہ یا طوق کمر مستعمل در اہالیان آسیا - طول ہشت گز و عرض ½۱ گز - رنگ ہائے مختلف دارد - قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰ روپیہ -

۳ - دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً - برآمد بہ تبت فقط -

۴ - کاش ترچ یا ٹپکا یا دستار - طول از ہشت تا ده گز و عرض یک گز - رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد - از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ -

۵ - مندیلہ - یک قسم آں زنجیری دارد و دیگر بغیر زنجیر - مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا ده گز و در عرض دوازده گره و بقایا اقسام پشمین علی السبیل الاختصار بال[۱] پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ - گلوبند[۲] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ - پستان بند[۳] از ۵ تا ۳۰ ایضاً - لنگوٹہ[۴] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً - پوستین[۵] از ۵۰ تا ۱۰۰ ایضاً - ازیح[۶] از ۲ تا ۱۰ ایضاً - ازاربند[۷] از ۱ تا ۱۵ ایضاً - تکیہ[۸] مثل قیمت جمودار خلیلہ[۹] از ہشت آنہ تا دو روپیہ - طاق[۱۰] پوش مثل قیمت جمودار - خوان[۱۱] پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ -

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند :-

۱ - ساده پشمینہ - ۲ - جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳ - شال طویل بغیر حاشیہ دپل و کنج - ۴ - ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند - ۵ - کلاه ہا و چوغہ ہا

پل - کشیده کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد -

ڈھور - کشیده کاری ایست کہ بر چہار گوشہ شال باشد -

(بقیہ بر صفحہ آینده)

و در عہد عبداللہ خان سید یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد شریف آمده بود۔ عبداللہ خان اورا بوقت رخصت یک جوره نازکی عطا فرمود۔ سید موصوف در مصر رسیده جوره مذکور والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکنڈر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ بر گوشہ ہائے شال بافتند۔

۵۔ بوتہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۲۵ تا ۷۵ روپیہ

۶۔ قالین پشمینہ از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ۱½ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہارده گره تا یک گز۔ از ۵ تا ۹ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین یا کلاه۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزهٔ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزهٔ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پرده (پرده) بقیمت جدا۔

۱۶۔ کجاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مور کرافٹ سیاح کشمیر در سنہ ۱۸۲۳ء می گوید:-

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیدہ والی مصر جورۂ نارنجی بہ او پیشکش ساخت۔ اہل فرانس آں دیدہ پسند خاطر نمودند و بہ موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیدہ نقشہ ہای جورہ و قصابہ وغیرہ بانواع گوناگوں فرمائش دادند۔ و بازار پشمینہ بہ حدے رواج یافت تا آنکہ میرزا محمد علی کارخاندار یک جورۂ پشمینہ بقیمت دوازدہ ہزار و پانصد روپیہ چہرہ شاہی فروخت نمود۔ کارخانداران دولت و ثروت حاصل نمودہ موجب پست فطرتی دَمِ فرعونی دادند۔ چنانچہ در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمہ و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعہ مشغول می بودند۔

منتقم حقیقی سببے ساخت کہ در سنہ ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشہ[۱۱۴۲] واقع شدہ۔ اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیہ جرمانہ و ہرجانہ گرفتند۔ و ہمہ ہا مفلس و بے نوا گشتہ از ہوس پشمینہ درگذشتند۔ سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں بہ خاطر نماندہ۔ فے الحال کساد بازاری پشمینہ بہ حدے رسید کہ جورہ و قصابہ بافتن موقوف کردند۔ تاجران پشمینہ یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند۔

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنہ زعفران و غلات کہ از مال سرکار می بود۔ حکام از کردۂ

۱۱۴۱ مطابق ۱۸۶۹ء۔ اما لارنس سال نامبردہ ۱۸۷۰ء نوشتہ است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمۂ دیگر در سنہ ۱۸۷۷ء (وقتیکہ قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ صنعت شالبافی چنانکہ سابقاً در حاشیۂ گذشت بذریعہ محکمۂ منضبط بود (حالا ؟) کہ اورا داغ شال می گفتندے۔ ہر شال کہ در کشمیر تیار می شد مہر ایں محکمہ داشت۔ بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغ شال در حویلی مجلس رائے دکہ در سنہ ۱۶۷۳ء از پنجاب آمدہ بہ کشمیر آباد شدہ بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نرخ بازار قیمت آن افزوده ساکنان شهر را طرح می دادند. چنانچه باشندگان شهر را تاوان و نقصان آن باعث خرابی و سبب ویرانی می شد. خصوصاً طایفه شال بافان که در آن زمان چهار صد دوکان سه نفری بودند. به سبب طرح غلات زیاده تر پریشان می گشتند.

و در عهد حاجی کریم داد[۱۱۲۵] طرح زعفران و غلات موقوف شده بدل آن طایفه شال بافان را سر هر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۲۶] تجویز یافت و آن را قصور شالی نام نهادند. بعد آن بصلاح پنڈت دلارام[۱۱۲۷] قلی که پیش کاره او بود بر تهان پشمینه باج مقرر کردند چنانکه تهان پشمینه را بر کچهری[۱۱۲۸] داغ شال آورده آن را قیمت کرده فی روپیه نیم پائی باج مقرر نمودند.

گویند روز اول یازده فلوس آمدنی داغ شال بود. انگاه بابت دزدی و کارسازی تهانها شقداران یعنی محافظان به هر طرف مقرر شدند. همین که یک دو گره ٹکڑه[۱۱۲۹] یافت می شد بریده در کچهری داغ شال می بردند و هنگام درستی تهان

(مسلسل) و جائداد قیمتی ده بلیون روپیه می داشت. لیکن در عهد ابراهیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد از دست داد) واقع بود. در ۱۸۸۵ء چنانکه معلوم خواهد شد بعهد مهاراجه پرتاب سنگهه این در تخفیف آمد ؛

۱۱۲۵ ناظم کشمیر در عهد افغانان از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۱۲۶ ٹیکس لفظ انگلیسی به معنی محصول سرکاری ؛

۱۱۲۷ آنند کول این نام دیارام داده است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

۱۱۲۸ کچهری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال. لیکن مراد مصنف این جا محکمهٔ داغ شال است ؛

۱۱۲۹ ٹکڑه بضم تاء هندی و فتح راء هندی بمعنی پاره باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں و اگذار نوشتہ می دادند و ضبطی پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام او را سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

در عہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و در عہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہژدہ ہزار دوکان بود۔ در عہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و در عہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود۔ ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغۂ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہا ی خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شالبافان

۱۱۵۰ شیر محمد خاں مختار الدولہ یکے از ناظمانِ کشمیر در عہد افغاناں در ۱۷۹۶ء

۱۱۵۱ ناظم کشمیر (۱۳ — ۱۸۰۶ء)

۱۱۵۲ ایضاً (۱۸۱۳ء)

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپا رام مصر[۱۱۵۳] بولاناتھ کہ برہمن او بود داروغۂ داغ شال شدہ سر دوکان سہ نفری ۵۵ روپیہ باج مقرر کردہ طرح شالی بدستور جواہر مل مصمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازدہ لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میاں سنگھ[۱۱۵۴] بہ سبب ظلم بولاناتھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دو صد دوکان باقیماندہ نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بود۔ و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بہ حساب دو روپیہ طرح دادہ در سال دوم آئین جواہر مل مروّج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافان سپرد کارخانداران نمودہ سال اوّل سر دوکان ۱۰ و طرح شالی بیست خروار بہ حساب دو روپیہ و ہبیعۂ خوشی رضا پنج خروار بہ قیمت ۱۱/ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگرد کسے کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نرود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست۔ شالبافان بہ سبب انتظام بندش نہایت مظلوم شدہ مفلوک گشتند۔ کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا تعدّی بسیار بجا آوردہ خود دولت مند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دوکان دو نیم خروار طرح افزودہ یعنی بیست و ہفت خروار و ہشت ترک کہ قیمت آں ۵۵ مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاہ روپیہ مشخص کردہ کہ آں را آئین نام نہادند۔ مدّعا کہ شاگرد کارکند یا نکند

[۱۱۵۳] ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء ؛

[۱۱۵۴] مہاں سنگھ ۱۸۳۴ـــ۱۸۴۱ء ؛

آئین معمولی بدہد۔

و درحکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلیپت[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ درباج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان دونیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سر دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم سرانگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سر نفر سہ روپیہ انعام دلانیدہ و برمزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصّہ سوم بہ ذمۂ کارخانہ داران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل درآتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

و درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مسادی دوازدہ لک روپیہ بمہ طرح شالی ٹھیکہ دارمحال داغ شال شدہ شال بافان را سر نفر چہل و ہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آن شال بافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کارکردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آن پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۶ء ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ درکتاب است غالباً از سہو کاتب است ؛

بعضی شاگردان سُست کار در ماه دو سه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسهٔ گدائی نان می خوردند۔

و در ۱۹۲۴ب مطابق ۱۲۸۴ھ مهاراج رنبیر سنگه از باج ملعه چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال ۱۲۸۵ از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چهار آنه چلکی معمول بود چهار آنه معاف فرمود۔ و در بدل ماهوارهٔ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصهٔ ده سال عوض باج شاهی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و به سبب کساد بازار مهاراجهٔ مذکور را در تهان های پشمینه نقصان کلّی عاید گشت و اهل کاران هم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجه در ۱۹۳۳ بکرمی ۱۲۹۳ھ مهاراجه نامدار از باج یعـه[27] روپیه یعـه روپیه معاف نمود و در ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سربسر تخفیف یافت۔

و در ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۹۳۵ب[157] به سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سربسر معطّل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سرصد بیست روپیه و شال فروشی و پرمٹ سرصد یازده روپیه جمله سرصدسی و یک روپیه مقرر گشت و در ۱۳۰۳[158] هجری آن هم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر[159]

در عهد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و به مرور

---

۱۵۷ ۶۱۸۷۸ ؁ ۱۵۸ ۶۱۸۸۵ ؁

۱۵۹ نزد اهالیان کشمیر این زبان بنام "کوشُر" شهرت دارد۔ لارنس در وبلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازین رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحه آینده)

دہوید در الفاظ آں فتور آمده کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بر سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کرده زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و ده لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ محاوظ نو اہنسد بود۔ ۱۱۶۰ھ

{ مسئلہ } بحث است کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل داده است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوه ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس مزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔

فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتی زبان کشمیری است مروج است؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح راقم ایں است :۔

من از شخصے باسند صحیح خبر داده ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی [بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید]

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد. و نیز در تلفظ آں آواز ہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود. چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند. حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند. و قاعدۂ صرف و نحو آں بعض دانشمنداں خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است. امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است. اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است. دریں زمان نقل آں عنقا. لیکن بعضے قصص آں را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آں در ملک موجود خواہد بود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و بقیۂ آں الفاظ تبتی دارد۔"

(سفرنامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپاک وزیر ہرش (۱۰۷۹ - ۱۱۰۱ع) است. بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمناں است. نامش کلہن در پراکرت (زبان مروّجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند. کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود. لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود. چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

(مسلسل) کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سر اوریل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:—

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلہ تاریخش غیر معتبر و ماخذہاش غیر صحیح و دلش نبذر و تہدیہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:—

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱,۷۳۲ ایضاً
۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل از ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمہ راجہ ترنگنی بہ فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبدالقادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوایل کل یوگ ترک نمودہ است و ہمگی احوال دو
ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد۔ البتہ غنیمت است۔ غیر ازیں
نام تاریخ چھولاکر و بھولا راج و پدمہ مہر و کھیم اندر ۱۱۶۲ھ و سورت و شریور و پراجربٹ ۱۱۶۳ھ

مسلسل) نظر ثانی شدے متعین گردید۔ در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈورہ راذہ ترنگنی را بہ غایت
مختصر نمودہ بتاریخ کشمیر موسوم کرد۔ در سنہ ۱۸۳۵ء ادارہ "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ"
نسخۂ راذۂ ترنگنی کہ بر مخطوطۂ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد۔ در سنہ ۱۸۵۲ء راذہ ترنگنی
مع ترجمۂ در فرنچ زیر اہتمام ادارۂ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شایع گردید۔ در سنہ ۱۸۹۲ء سیر اورل سٹائن
نسخۂ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانۂ بمبئی شایع کرد۔ ہشت سال بعد ہمیں کس راذہ ترنگنی
را بزبان انگلیسی ترجمہ کردہ در سنہ ۱۹۰۰ء حلیۂ انطباع پوشانید۔ بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز
ناکمل بود۔ چنانچہ در سنہ ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را
مکمل ترجمہ نمود۔ ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستودہ است۔ یک ترجمۂ راذہ ترنگنی در "اردو" از
پنڈت اچھر چند شاہ پوری نیز یادگار است۔ ایں ترجمہ سنہ ۱۹۱۲ء کردہ شدہ است و مطبوع است۔
۱۱۶۲ھ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است۔ در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ
واقع است پیدا شد۔ مورخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند لیکن از کارنامہائے
ادبی اش قیاس نمودہ اند کہ وے مابین سنہ ۹۳۰ء لغایت سنہ ۱۰۶۶ء پیدا شد۔ کھیم اندر یکے از
سہ پسران پدرش بود۔ کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری
مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت بعمر ۲۵ سال در حلقۂ ازدواج داخل شد و یک
پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود از و یادگار ماند۔
کھیم اندر صاحب تصانیف کثیرہ است کہ مشہور ترین ازاں درپ دلن نیر یرمی (نشاندن
غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا در قصص و روایات است۔ کیتھ
از و مصنفاتش بہ تفصیل بحث نمودہ است۔ (کشمیر جلد اول ص ۶۰) ۱۱۶۳ھ (بر صفحۂ آیندہ)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ بُوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کھیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی۔ ضمیمۂ راذہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شر بو تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵] ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجہ تکمیل تاریخ جونراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور ایں است کہ بعد وفات بڈشاہ ایں مرد "یوسف زلیخائے جامی" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوٹکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جونراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راذہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جونراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبانِ سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ٭

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملّا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق رتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرّا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملّا نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملّا حسین[۱۱۶۶ھ] قاری۔ در افواہ مشہور است و کیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ حسن[۱۱۶۷ھ] بیگ در عہد[۱۱۶۸ھ] . . . تصنیف کردہ است، بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی[۱۱۶۹ھ]۔ خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ھ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملّا حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ھ حسن ابن محمد الخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ھ البیاض فی الاصل۔ لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۹ سنہ ھ مطابق ۱۶۱۰ء نوشتہ شد۔ یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ھ یک نسخہ ازیں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰] در عہد جہانگیر شاہ مطابق راذہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱] معروف بہ راذہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راذہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروح است لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست۔ میر شمس عراقی را ستائش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲] از تصنیفات خواجہ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء۔ بقول اے۔ سی۔ سٹوری از عہد مسلماناں در کشمیر مکمل بحث نمودہ است نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے بی۔ ایم نمبر ۲۹۷ (R) و ۲۹۷ (ر/) ایٹے نمبرہ ۵۰۹ ٭

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خان کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۱ھ مطابق ۹۰ — ۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱ — ۱۶۹۰ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملا عبد اللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲ — ۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲ — ۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل باو منسوب کردہ است:—

۱۔ فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲۔ فوائد المشائخ در فقر۔

۳۔ رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴۔ تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرہ حضرت اولیا و علماء و فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۴۳] - محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است، و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزہ کبروی بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو - تا عہد میر داد خان ضمیمہ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴] - مصنفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپا رام ضمیمہ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرہ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامہ کشمیر[۱] - راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت مثین و نوید[۲]- و ساطع[۳] و توفیق[۴] و راجح[۵] و حسن[۶] و شایق ہفت کس انتخاب کردہ بہ

[مسلسل]
۵- اشجار الخلد
۶- ثمرات الاشجار
۷- شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوروپا ایشیا یافت می شوند۔

[۱۱۴۳] بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۷۵ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است ؛

[۱۱۷۴] بقول ڈاکٹر صوفی مذکور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری مجددی خانیار سیدواری سرینگر موجود است ؛

نظم کردن تاریخ کشمیر مامور ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود. ہمیں
کہ در تصنیف آں شروع کردہ بودند سکھ جیون را چشمان از حدقہ بیرون کشیدند اکنون
از تصنیف ملّا توفیق قریب دو ہزار بیت و از طبع زاد سامی تخمیناً یک نیم ہزار بہ نظر
می آید و از تصنیف عبد الوہاب شایق[۱۱۷۵] کہ تذکرہ اولیا ذمہ او بود. قریب شصت ہزار
بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۱۷۶]۔ میر سعد اللہ شاہ آبادی منظوم کردہ است بہ متابعت
خواجہ اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعہ خان[۱۱۷۷] ضبط

۱۱۷۵ ایں جزو از شاہ نامہ در خاندان میرزا غلام مصطفےٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است
(ملاحظہ کنید تذکرہ مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ؛

۱۱۷۶ "باغ سلیمان" بہ حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است
زیرا کہ ورود جمعہ خاں در کشمیر بحیثیت ناظم در سنہ ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شدہ است۔ یک خصوصیت
قابل ذکر در وجہ تسمیہ ایں کتاب "بہ سلیمان باغ" ایں است کہ مورخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان"
می نامند زیرا کہ ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیہ السلام است۔ نقول
"باغ سلیمان" در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانۂ
آصفیہ حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخۂ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد
است ؛

۱۱۷۷ جمعہ خاں ہولک زئی یکے از ناظمانِ کشمیر در عہد افغانان درّان (۱۷۵۲ء — ۱۸۱۹ء)
بود۔ بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعہ خاں بتاریخ ۲۷ ماہ شعبان المعظم سنہ ۱۲۰۲ھ
(۱۷۸۷ء) کابل را بہ عزم پکھلی الوداع نمودہ در ماہ رمضان داخل کشمیر گشت۔ جمعہ خاں مسلسل چہار سال بر
صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در سنہ ۱۷۹۳ء بعارضۂ اسہال درگذشت۔ اولاً در احاطہ سید قمر الدین
خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعدہ نعشش را بہ قندھار بردند ؛

کردہ است۔ اہل ملل را مرغوب نیست۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۸] ۔ ملّا بہاؤالدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوال راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری۔ خواجہ امیرالدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰] ۔ منشی نراین کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱] ۔ مصنّف آں بیربل پنڈت کاچرو۔ احوال راجہ ہا و

۱۱۷۸ھ یک نسخۂ ازاں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

۱۱۷۹ھ یعنی ۴۵-۱۸۴۶ء (۱۲۶۱ھ) ؛

۱۱۸۰ھ در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است :—

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مولف بزبان سنسکرت کہ راذہ ترنگ می گویند بایں ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مورخان دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کنند۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسی خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

۱۱۸۱ھ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلیکیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است ؛

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
و در بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است
لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل
ہنود را مفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر [۱۱۸۲] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ
مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است

خلاصۃ التواریخ [۱۱۸۳] میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخہ تازہ رنگینی

۱۱۸۲ در ۱۸۷۰ء و ۱۸۸۳ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا ۱۸۷۰ء و در اختتام ۱۸۴۸ء
و ۱۸۵۱ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

۱۱۸۳ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر آنان
در کتابخانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود
است۔ مطابق روایت صاحب "کشمیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از
ابتدا تا ۱۲۶۷ھ مطابق ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر دریں درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۰ حجم "۵ x "۸
سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ اینچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین
مع ۱۲۷۸ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ
بتاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

۱۱۸۴ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است
و بحیثیت مجموعی باین تفصیل ۷۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۲۵۴ صفحات
جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جیز التواریخ در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ
باختتام رسید۔ یک نسخہ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

راسر تو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دجیز التواریخ[۱۱۸۴] ۔ مُلّا عبدالنبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر ۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

ناردرن باریا[۱۱۸۵] مسٹر درو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ لارنس صاحب[۱۱۸۶] ۔ مسٹر لارنس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مُراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب - FREDERIC است ـ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورد سٹیبن فورڈ - EDWARD DREW در لندن مطبوع گردیدہ است ؛ STANFORD

۱۱۸۶ مُراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سیر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است. در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ در چاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است. شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک می کنند ـ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ؛

گلدستۂ کشمیر۔[۱۸۷] پنڈت ہر گوپال بزبان اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصّب و جانب داری مختصر گفتہ است۔ اہل ملل آں را پسند نمی کنند۔ غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ[۱۸۸] التواریخ و جام جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است۔

سنۂ کشمیر

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۸۹] مروّج بود۔ وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید۔ سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسماء شہور در ملک

---

۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ۔ لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؎

۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؎

۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تاحال نہ صرف مابین۔ برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج۔ دوم۔ ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۳۰۷۶-۳۰۷۵ ق۔م شد۔

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند۔ در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود۔ ازیں سنہ تاحال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؎

مشہور نہ شد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنۂ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس رینچن شاہ سنہ ۷۲۵ھ ابداع فرمود و اسمای شہور بہ زبان کشمیری موافق سنۂ یزدجردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل۔ ویک۔ ماہ ثور، جیٹھ۔ ماہ جوزا، ہار۔ ماہ سرطان، شراون۔ ماہ اسد، بادریت۔ ماہ سنبلہ آشت۔ ماہ میزان، کارتک۔ ماہ عقرب، مونجہر۔ ماہ قوس، پوہ۔ ماہ جدی ماگ۔ ماہ دلو، پھاگن۔ ماہ حوت، چیتر۔

و نوروز این سنہ در ضمن ماہ حمل بروز چیت سودی سوم مقرر ساخت و آں روز را سونت[۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سیزدہ روز مطابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہر گاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند۔

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد[۱۱۹۲] و شصت و پنج روز و سہ گھڑی...

۱۱۹۰ سنۂ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد۔ مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایام سال یزدجردیاں برابر سال رومیاں است۔ لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند۔ پنج روز کہ در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسۂ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ص۔ ۵ و ۱۱ ؛)

۱۱۹۱ "سونت" بضم سین وسکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند ؛

۱۱۹۲ یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد ازیں قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و این خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است۔ نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد ؛

ونیم گھڑی معمول است و ایام ہای سال قمری سہ صد و پنجاہ و چہار یوم و بیست و دو گھڑی[۹۳] معروف دریں صورت سال قمری را از کردہ سال شمسی یازدہ روز شش گھڑی کم و زاید می شود چنانچہ در ایام ہای سہ سال غالباً یک ماہ اضافہ می گردد و آن ماہ را ماہِ لود نام نہادہ اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم داوقات تخم ریزی زراعت سال قمری را باسمال شمسی تعدل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد کہ عرصۂ دو سال و نہہ ماہ گذشتہ ماہ لود باسم ہمان ماہ نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماہ بہ یک نام وضع نمایند۔ مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب کتاب و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیرہ در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکور ہمگی آحاد می نوشتند و مآت ساقط می کردند۔ چنانچہ نظیر آں بر بعضے لوح مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا کہ بر ستون بت خانۂ کوہ سلیمان سال پنجاہ و چہار نوشتہ است۔ حالانکہ تا آں وقت یک صد و پنجاہ و چہار سال از سنۂ کشمیری گذشتہ بود یک صد ساقط کردہ ہمگی پنجاہ و چہار نوشتہ اند و قتیکہ زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان چغت افتاد آں ہا سنۂ کشمیری نسخ کردہ سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروّج کردند۔ امّا اسما و شہور عربی در السنۂ عوام مشتہر نگشت۔ تا حال زمیندارانِ ایں جا اسما و شہور بہ زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست کہ ماہ لود ساقط کردہ حساب خود برابر می دارند۔ لہذا در سال سوم بابت ماہ لود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میلہ ہائی آستانہ جات کہ بہ حساب کشمیری

[۹۳] امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سہ صد و پنجاہ روز و لست دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند بہ سبب عدم اسقاط ماہ بود اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بہ خصومت می گردد۔ بنا بر آں بابا آیت اللہ سلمہ کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدۂ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہرگاہ در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بوجہے فرق نہ خواہد شد۔ چنانچہ نامہ نگار عرصۂ سی سال امتحان ایں قاعدہ نمود گاہے منحرف نشد۔ بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

میلۂ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوہ	مگرگٹہ ٹیچ [۱۱۹۴]	میلۂ عرس حضرت ہردی ریشی	غرہ پوہ	کانک زونہ ٹیچ
میلہ بابا نصیب الدین غازی	۱۴ ہار	جیٹھ گٹ ٹیچ اول	میلۂ عرس زین الدین ریشی	۱۲ وہک	چھتر زونہ ٹیچ چہاردہم
میلۂ بابا حنیف الدین در میگام	ہفتم وہک	چھتر زونہ ٹیچ نہم	میلۂ میر بابا حیدر تولہ مولہ	۸ بادرپت	ساون زونہ ٹیچ دہم
میلۂ شوگ بابا صاحب پانپور	۲۱ پوہ	مگرگٹ ٹیچ ہشتم	میلۂ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ وہک	چھتر زونہ ٹیچ پنجم
میلۂ عرس بٹ مالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکھ گٹ ٹیچ یازدہم	میلۂ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سودی پنجم

۱۱۹۴ گٹ ٹیچ (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اوراکشن پچھ و ودی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تا سی ام یا بست و نہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایام تاریکی است و مقابل او زونہ ٹیچ (زونہ در کشمیری بمعنی مہتاب و ٹیچ مثل سابق) یا شکل پچھ یا شدی است کہ از تاریخ اوّل ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد ؏

خانہ ہای کشمیر

در سالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب ہا[۱۱۹۵] تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت برافراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تاکہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است و طاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] است و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اول تختہ نشانیدہ بالای آن توز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقۂ سفلی چہار پا و در طبقۂ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آن ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت باربرداری و غیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر وغیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازاں جملہ:۔

قسم اوّل۔ لرہ ناؤ[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ و عرض چہار پنج

۱۱۹۵ بنائے خانہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود۔ (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص ۸۲

۱۱۹۷ دریں ایام "ہاؤس بوٹ" (کشتی خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

ذرعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آں حکّام و سلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدافہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست ذرعہ تا سی ذرعہ و عرض سہ چہار ذرعہ می باشد و بر نوک آں بنگلہ[۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردہ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست ذرعہ تا سی ذرعہ عرض سہ چہار ذرعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و باربرداری[۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

(مسلسل) "لرہ ناؤ" (لرہ بمعنی خانہ و ناؤ بمعنی کشتی) است۔ بانیٔ وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است (کشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ ریو۔سی۔ای ٹنڈیل بسکو۔ چاپ سیل لی بیروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۴۸)۔

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایّام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

۱۹۸ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک"۔

۱۹۹ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ باربرداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است۔

خاص برای نشست گاہ خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تختہ بند کردہ برای اسباب می گذارند و خدمت گاران برآں می نشینند و از یک سمت آن متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشستہ کشتی را بہ مجدافہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحاں درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چہارم۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیرہ بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و در ضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خوردتر ازان می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بہتری کہ ہمگی برای باربرداری ہیمہ و شالی وغیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلان۔ اوسط۔ خورد۔ امّا بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و در زیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں [۱۲۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرا می گذارند۔ و درمیان آن از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند۔

[۱۲۰] ہانجیاں جمع ہانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری ایں لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند۔ و کشتی ہا کہ در و سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتئ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند ؁

بہتری درجۂ اوسط نیز بہمیں وضع می باشد۔ امّا از یک ہزار من تا یک
نیم ہزار من بار می تواند برداشت۔ بہتری خورد نیز بدین نوع می باشد۔ امّا از دو
صد من تا یک ہزار من بار بردارد کہ آں فرہ واری می گویند و درمیان این کشتی ہا
ہانجیاں ہمیشہ سکونت می دارند۔

قسم ہفتم۔ کچھو۔ کہ ہمگی بابت بار برداری است طول آں از ہشت درعہ
تا دہ درعہ و عرض تا دو درعہ از بام و صندوق ہا معرّا از شصت من تا یک صد و
پنجاہ من بار می تواند برداشت۔

قسم ہشتم۔ کہ ناؤ کہ بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند
برداشت۔ برای شکار ماہیاں و برداشتن سنگار ہا وغیرہ بکار می آید و آں را
کم ناؤ ہم می گویند۔

قسم نہم۔ ڈینبہ ناؤ خورد تر درمیان آں دو کس می نشینند۔ و برای
فروختن ترکاری ہا و میوہ جات وغیرہ ہانجیان میر بحری را بکار می باشد۔

قسم دہم۔ بندوق شکاری کہ درمیان آں ہمگی دو کس می نشینند و
نوک ہای آں نازک است کہ بر جبہۂ نوک آں ہمگی جای گذاشتن بندوق می باشد
و درمیان آں شکار مرغانِ آبی ہمی کنند کہ بہ یک ضرب بندوق دہ بیست مرغ
شکار می کنند و آں بندوق کلاں می باشد فقط۔

قلعہ جات کشمیر

درخطۂ دلپذیر راجہا و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین
بسیار استوار کردہ بودند بہ تطاول زمانہ ہمہ ہا معدوم شدند۔ ازاں جملہ بنا ہا
بعضے حصن پیشین کہ تا حال موجود است ایراد کردہ شد۔

قلعہ سبیر - در سنہ ۱۶۵۵ گاجوت راجہ اشوک شہر سبیر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاورپارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود - اکنون شہر و قلعہ معدوم -

قلعہ آہنین پرسپور - راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود - قلعہ آہنین استوار نمود - اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند -

قلعہ ناگام - از تعمیرات راجہ بالادت -

قلعہ ہرش - از تعمیرات چیٹ جیاپیڈ[۱۲۰۳] -

قلعہ ہانجک - از تعمیرات[۱۲۰۴] . . . . . ؟

قلعہ گگنہ گیر - از تعمیرات گگنہ چندر[۱۲۰۵] در پرگنہ لار در سنہ ۵۵۰ ہجری -

قلعہ سلر - بلاد چندر پسر رکھک چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در سنہ ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری -

قلعہ سوپور - از تعمیرات ریگی بجک بود - عطا محمد خان تجدید آں نمود - و در سنہ ۱۳۰۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد -

قلعہ ناگرنگر - اکبر پادشاہ در سنہ ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر با سواق و دکاکین و کوٹھی ہای[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانۂ خاص زیر دامنۂ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ء بنائے شہر سبیر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد ؛

۱۲۰۲ء (۷۵۳ — ۷۲۵ء) ؛ ۱۲۰۳ء (۷۸۲ — ۷۵۱ء) ؛

۱۲۰۴ء البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۰۵ء ۱۱۵۵ء ؛ ۱۲۰۶ء ۱۲۲۳ء ؛

۱۲۰۷ء ۱۸۸۵ء ؛

۱۲۰۸ء ۱۵۸۷ء ؛

۱۲۰۹ء کوٹھی ہا جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان" ؛

آں قلعہ شہر پناہ موسوم بہ قلعۂ ناگرنگر تا دہ سال ترصیص نمود این ابیات بر سنگ دروازہ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعۂ ناگرنگر شد — بہ حکم پادشاہ دادگستر
سر شاہان عالم شاہ اکبر — تعالیٰ شانہٗ اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش — نبود است و نخواہد بود دیگر
کروڑ و یک لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا — تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہور پادشاہی — ہزار و شش ز تاریخ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعۂ ناگرنگر بہ عون اللہ — بہ حکم حضرت ظل اللہ اکبر شاہ
بسعی خواجہ محمد حسین[۱۲۱۰] گشت تمام — حقیر بندۂ از بندہ ہای اکبر شاہ
بقای دولت این شاہ تا ابد بادا — بحق اشہد ان لا الہ الا اللہ

[۱۲۱۰] کہیں، برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خاں پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمان طلب بر حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ، ابوالفتح برادرزادۂ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق مومی الیہ تعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسیدہ درسفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بمنصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبۂ کشمیر بہ ہاشم خاں برادرزادۂ او (کہ مرزبانی اوڑیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ نیابت صوبۂ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و اواخر ہمیں سال مطابق (بقیہ برصفحہ آیندہ)

مہاراجہ گلاب سنگھ ترمیم آں شروع کردہ بُود۔ امّا چناں کہ بعد سہ چہار سال فرو ریخت۔

قلعۂ شیر گڑھ۔ امیر خاں جوان شیر در سنہ ۱۱۸۴ھ[۱۲۱۱] آباد نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دارالسلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگھ آں را نرسنگھ گڑھ[۱۲۱۲] نام نہاد۔

گڈھی کنٹھائی۔ در سنہ ۱۱۴۵ھ[۱۲۱۳] امیر جوان شیر ترصیص نمود۔

گڈھی بیروہ۔ در سنہ[۱۲۱۴] لعل محمد خاں[۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈھی بیروہ عبداللہ خان استوار نمود در سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست۔ فرزندے ازو نماند۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲)

[۱۲۱۱] ۱۷۷۰ء۔ ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونہ لانک (سونہ در کشمیری زر و لانک جزیرہ) در کولاب ڈل از یادگار ہمیں امیر خاں است (چہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

[۱۲۱۲] ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگھ گڑھ بمہاراجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است۔

[۱۲۱۳] ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیرا کہ دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بُود و امیر جوان شیر از صوبیداران عہد افاغنہ دراں است کہ مدت حکومت شان در کشمیر از سنہ ۱۱۶۹ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب ایں است کہ تعمیر گڈھی کنٹھائی در وقتے مابین ۱۱۸۴ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدتِ حکومتِ امیر خاں است در کشمیر) واقع شد۔ [۱۲۱۴] ۱۷۶۴ء [۱۲۱۵] لعل محمد خاں خٹک [۱۲۱۶] ۱۸۸۴ء

گڈہی شیوہ پورہ ۔ منصور خاں در ایّام بغاوت خود آباد ساخت ۔

قلعہ کوہ ماران ۔ در سنہ ۱۲۲۷ عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارہ شیخ امام دین افواج گلاب سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنا براں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود ۔

قلعہ بارہ مولہ ۔ سردار عطا محمد خان در ایام بغاوت آباد نمود بحادثۂ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۳ فرو ریخت ۔

گڈہی اوڑی ۔ سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۷ تعمیر آباد ساخت ۔

قلعۂ مظفر آباد ۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است ۔

بت خانہ ہائے کشمیر

در زمان باستان راجہ ہای دوران بت خانہ ہای فراواں درمیان ایں گلستاں آباد کردہ بودند ۔ ازاں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت ۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود ۔ من جملہ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نمایش کدہ عبرت افزاست کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود ۔

مارتانڈ ے شور ۔ راجہ رام دیو در سنہ ۹۵ کلجگ بر کریوہ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۷ھ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ۲۹۳۶ ــــ ۳۰۰۵ ق۔م ۔ ڈاکٹر سٹاین نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است :۔

"تقریباً یک میل جنوب بامزو" مابہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می آیم ۔ ایں بت خانہ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بت کدہ باین عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ است چنانچہ مطلقاً ملاط در شے نیست بے رخ و سا روخ سنگ را بالای ہم دگر

(مسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ بہلا و کملا منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔ مارتنڈ در حصّہ جنوبی کشمیر ضلعہ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیر ش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔ کلہن دریں الفاظ او را ستودہ است:-

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ و سیع۔ درمیان احاطۂ بزرگ۔"

آثار و بقایائے این معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجۂ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے این معبد شادمانی محسوس کردہ (۱۰۸۹ء ست) ہمچنیں پسر وے ہرش او را تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتا دتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج او را باز مرمت فرمود؛

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درزکہ کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل برآوردن و بر عمارت برآوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف درون ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار و داں جا نصب

(مسلسل)

"نام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جونراج او را مارتنڈیش گفتہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدہ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" ربن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸؛

پنڈت آر۔ سی۔ کاک در قدامت بت کدہ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر شکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈی شور تاریخ منسوب بوے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا ست۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتادتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (ربن شنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانا دیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتادتیہ شد۔

(حاشیہ ربن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

کرده و درون و برون طاق ستون ها گذاشته و چهل گز و پنجاه گز بلندی آں بغلچه و منقرنس یک پاره بر بالای آں چهار ستون سنگ یک پاره گذاشته - ایں که پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشته باشد بر یک سنگ یا دو سنگ پوشیده شده - ایوانے را طول بیست گز و عرض هفت هشت گز و سر ایوان که سنگ یک پاره است منقرنسها و منبط ها و شرفه و سگ دنداں و پس پوشها و پیش پوشها همه متفرق به نقوش و تصاویر که بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ها بر هیئات خنده و گریه ساخته اند که کس حیراں ماند و درمیانه کرسی عالی از سنگ تراشیده و بالای آں گنبدے به تمام از سنگ چنانچه در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم ایں چنیں عمارتے دیده و شنیده نشده چه جای صد و پنجاه بت خانه دیگر که در ملک موجود است فقط۔

راجه للتادت در ایام راجگی خود آں بت کده را مبلغات کثیر صرف کرده مرمت نمود و به طلا تلمع فرمود - سلطان سکندر [۱۲۲۱] در انهدام آں یک سال کارخانه جاری ساخت و دیوارهای آں فرو ریخت - امّا در انهدام اصل بت خانه درون عاجز آمد - عاقبت جوف آں از هیزم پر ساخته آتش افروختند و تصاویر آں درهم برهم کردند - نامه نگار آں عبرت خانه معاینه کرده بر بعضے ستون ها تلمیع طلا هنوز اثری داد۔

وزیره البشری [۱۲۲۲] - راجه وزیانند در اوایل کلجوگ سنه [۱۲۲۳] ۳۳۴ تعمیر آں کرده

[۱۲۲۱] سنه (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ع) ۞

[۱۲۲۲] مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی - وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند - قصبهٔ وج برور (بیجباره) که تاحال در کشمیر جنوبی بر فاصلهٔ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیره البشری بر نام همیں بت کده آباد است - مسٹر سٹاین (ایشینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص-ص ۱۶۴،۱۴۳ در

(بقیه بر صفحه دیگر)

بُود سہ صد دررع ارتفاع داشت درجوف گنبد آں گاوے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در تلمع قبہ آں صرف شدہ بُود۔ اہل ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ ونتی ورما[۱۲۲۴] درعہد خود آں را مرمت نمود۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعلہ ہا برخاست ہنود آں را حمل بہ کرامات معبودان خود می کردند تا کہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ بر آں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنت وزیہ البشری)[۱۲۲۵]۔ یعنی بسم اللہ افسونے است کہ ویران می کند وزیہ ابشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف وے چنیں می نویسد:-

"قدیم قصبہ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا وج برور موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع بود نامش از بنیاد گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبودہ تا بایں وقت در وِج برور پرستیدہ می شود معلوم می شود کہ ایں مقام از عرصۂ قدیم در کشمیر مرجعٔ عوام ہنود بود۔ ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک بایں معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوت پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ـہ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؛

۱۲۲۴ـہ (۸۸۳ ــــ ۹۰۲/۸۵۵) ؛

۱۲۲۵ـہ بقول سٹاین (حاشیۂ این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود:- "ایکا دشے شتم وِرشم سکیندرُ مہابل بسم اللہ یت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نیایش کرده خانقاہے بنا نمود کہ آں را وجاشر خانقاه می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاه ویران کرده بت خانہ خود برلب دریا آباد ساختند۔

زیشٹی شور۔ ۱۲۲۹ھ برقلہ کوه سلیمان راجہ سندیمان در سنہ ۲۸۰ ک آباد کرده است و در سنہ ۲۶۷۴ ک راجہ گوپادت ترمیم آں کرده بود و در سنہ ۱۵ ۔ بار دوم راجہ

(مسلسل) مترجم نہ مشتت وَجے شراہ ۔

یعنی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وجے شراه" را تباه خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹاین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعہ انہدام رو داد محل شک قرار داده است بقول او موجد ایں عبارت غالباً یکے از قبیلہ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بوده است:

۱۲۲۱ھ مُراد از جیشٹھیشور است یکے از اسماء شوجی معبوده اہل ہنود است۔ سٹاین (ایں شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بُت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بُت خانہ مابین محققانِ آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم و لفٹنٹ کول اورا بزمانۂ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کرده اند۔ لیکن قول ایشاں بنا بریں مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن دارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ا) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کرده است و بیانش ہمیں طور است:۔ "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوئے گمنام بہ اعزاز شیوجی در شاہ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہدِ جہانگیر پادشاه شروع کرده شده بود۔ در سنہ ۱۰۲۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوار ئے کنده می بینیم تعمیر مزید ئے متروک شد۔ سنہ ۱۰۶۹ھ اوّل سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ نا تکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جسوبیٹ کارڈ کہ در سنہ ۱۹۰۶ تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آینده)

للتادت مرمت آں نمود ۔ چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود
بنا بران سلطان سکندر در انهدام آں تردد نمود ۔ لیکن بحادثه زلزله سنگ
مدار سقف آں شکسته شد ۔ سلطان زین العابدین در ۸۴۲ھ چهار ستون سنگین
دفایۂ سقف آں استوار نمود ۔ چنانچه بر یک ستون دو سطر منقوش است ۔
سطر اوّل ۔ این سطور بر داشت خواجه اکم بن مرجان سال پنجاه و چهار کشمیری
سطر دوم ۔ معمار این ستون راجی هستی زرگر پنجاه و چهار ۔ و نیز بر دیوار شمالی
بر نردبان سنگین آن منقوش بود (درین وقت یوذ اسپ نام جوانے از مصر
آمده دعوای پیغمبر زادگی می کند ۔ سال پنجاه و چهار) و در حکومت گلاب سنگه

(مسلسل) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یهود شمار کرده است ۔ اقتباس
ذیل مؤید این رائے است :-

درین جا موسیٰ نام عام است ۔ از آثار قدیمه که تا اکنون درین سرزمین دستیاب شده اند
تائید این نظریه می شود که کشمیریان از قوم اسرائیل تعلق دارند ۔ فی الاصل اثریکه بر کوه بلند است
تا این روز به نام "تخت سلیمان" خوانده می شود ۔

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر که با اورنگ زیب به کشمیر آمده بود بت خانه مذکور را از
عمارات قدیمه "بر تخت سلیمان" گفته است ۔ کلهن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعه ۳۴۱) بتخانه
مذکور ضمناً از تعمیر گوپادت قرار داده است ۔ در زمان ابوالفضل نیز همین روایت مابین سکان
کشمیر متداول بود ۔ (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) : ۱۲۲۷ھ ۱۴۶۹ء :

۱۲۲۸ھ اغلب است که یوذ آسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذ آسپ" بود ۔ چوں در املاء فارسی حرف یاء
با حرف باء بآسانی مختلط می گردد ، در محاورۂ عوام از غلطی "یوذ آسپ" شد ۔
ابن ندیم (در فهرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید :-
" نزد محققین درین امر هیچ شکے نیست که اهل عرب "بدھ"
را "بوذاسف" می گویند ۔"
مسعودی (در مروج الذهب ج ۴ ، ص ۴۹ چاپ پیبرس) می نگارد :- (بقیه بر صفحه دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آں را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور۱۲۲۹ - راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ک در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور۱۲۳۰ - نندر آدت در موضع ......۱۲۳۱ ؟ آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:۔ "قول بوذآسف است کہ در ہائے بادشاہاں محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت :۔

"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج در ہائے شہاں نیست"۔

مولانا سید سلیمان ندوی "عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔

دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسی قدیم بجائے دال ذال می نوشتند۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفسور زخاؤ حرف "ف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔

آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "بوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق ناگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) بوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "بوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و بسیارے از دارلئے (معبدلئے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر مؤید ایں خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ اسلام بودند ظاہرا ضعیف است ؂ سنہ۱۲۲۹ ہماں "زیبہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔ سنہ ۱۲۳۰ مندر بھونیش یا موجودہ بھونیشور نزد بت خانۂ نندی کھیشتر زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھونیشور از قدیم ترین زیارت گاہائے کشمیر است (ریت شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱ ؂

۱۲۳۱ کذا فی الاصل محل نقوش در حاشیہ ؂

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت
سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولر سنہ ۳۴ بکرمی

دہاشری - از تعمیرات پردرسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر
مسمار کردہ از مصالح آن بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پردرسین در صحن پیر حاجی محمد - مدفن
سلطان قطب الدین است۔

کالی شری - از تعمیرات پردرسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کردہ
از سنگ ہای آن بنیاد خانقاہ معلّے ترصیص نمود۔

لوکی شری - از تعمیرات پردرسین است در ضمن آن حرم ہای سلطان سکندر
مدفون شدہ - اکنون بہ گنبد بڈھ شاہ مشہور است - و در احاطۂ آن مزار سلاطین
کشمیر حیرت افزا است۔

پردریشور - از تعمیرات پردرسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ نفسام
پوکرہ بل[۱۲۳۵] در و یادگار بود۔

ویشوشورما - معمورۂ پردرسین بہ مقام درگجن بود۔ سلطان سکندر
برہم زد۔

دروِنس سوامی - آباد کردۂ پردرسین در محلۂ سورنہ - مدفن ملک
ریگی ڈار است۔

۱۲۳۲ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ء ؛ ۱۲۳۳ پردرسین دوم (۱۳۹ - ۷۹ء) ؛
۱۲۳۴ (۹۸ ـــــ ۱۳۶۳ء) ؛ ۱۲۳۵ یعنی پکھری بل ؛

بُوتی شور - سنہ ۶ کلجوگ از تعمیرات راجہ جلوک^۱۲۳۷ در موضع انگت پرگنہ لار بر چشمۂ نراین ناگ تا حال موجود است - توصل سنگ ہای آں اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانۂ سنگ مخلوق است محرر این شگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موقع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آہنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ہا بہ ملاطۂ آہنک مضبوط شدہ است سادہ رخ و پیچ بالکل ندارد و درمیان آن سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است متصل آں راجہ نرندر آدت^۱۲۳۸ پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است -

ماہیشور - از تعمیرات راجہ رنادت بر کوہ ماران در سنہ ۱۴۱۴ بکرمی -

ہرتی شور - امرت پربھا زوجۂ رنادت^۱۲۳۹ در موضع امرت بھون آباد ساخت -

بکرمی شور - از عمارات راجہ بکرمادت^۱۲۴۰ متصل وچار ناگ بود - سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ ہای آں مسجد و مدرسہ احداث نمود - علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی -

بمتی شور - در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی -

۱۲۳۶ ہماں بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؎

۱۲۳۷ ۳۴ ——— ۱۳۹۴ ق م ؎

۱۲۳۸ (۱۹۱ ——— ۱۴۸ ء) ؎

۱۲۳۹ پنڈت آنند کول بامزئی بر بھارا بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۱۳ ء ——— ۲۲ ق م) نوشتہ است - نیز پنڈت مزبور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد - بقول آنند کول حالا این مقام را "اننا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۹) ؎

۱۲۴۰ (۶۳ - ۵۲۱ ء) ؎

دُرلب سوامی - در محلهٔ زینه کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب وردن بُود - بُت شکن مسمار ساخت -

نریندری شور - در موضع تاپر - پرتاپ پیڈ[1241] آباد کرده بود - سلطان سکندر برہم زده - زین العابدین[1242] سنگ ہای آن سدِّ نابد کھی تا سوپور صرف نمود - سنه ۶۳۴ بکرمی -

تربھون سوامی - از تعمیرات چپند راپیڈ[1243] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف - سنه ۶۸۴ بکرمی -

تارا پیٹ - راجه تارا پیٹ متصل مسجد جامع آباد کرده بود - سلطان سکندر مسمار کرده مسجد و مدرسه پیش روے مسجد جامع آباد ساخت -

سورج مکھی - از تعمیرات راجه للتادت[1244] در موضع لته پور بُود سلطان سکندر منهدم ساخت -

مُوکتا کیشو - در موضع پرسپور[1245] بر بلندی کریوه للتادت آباد نمود -

---

۱۲۴۱ه پرتاپ پیڈ دوم (۶۸۴ ـــ ۶۶۳۴) - آنند کول بانی این بت خانه نریندر پربھا ملکهٔ پرتاپ پیڈ نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴) قریهٔ تاپر دوازده میل از بارہمولہ جانب سرینگر واقع است :

۱۲۴۲ه (۴۷ ـ ۱۴۲۳ء) :

۱۲۴۳ه از ۶۸۴ء تا غایت ۶۹۳ء - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل بر کنار چپ دریائے جہلم نشان داده است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ه از ۶۹۷ء تا غایت ۷۳۴ء :

۱۲۴۵ه قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریهٔ پرسپور که در زمانهٔ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است - راجه للتادتیه بزمانهٔ خود شهر پری ہاس پور آباد کرده دار السلطنت خود ساخت - در حکومت خود بسیارے از بت خانهائے که تا اکنون آثار آنها از زمین می برآید تعمیر نمود - بقول سٹائن (این شنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیه بر صفحهٔ آینده)

سی و دو لک و شانزده ہزار تولہ نقرہ بر فرق آن تلمیع ساخت ۱۲۴۶ شد۔

پرہاسہ کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کردہ بود۔ ہشتاد و چہار ۱۲۴۷ ہزار پل طلای احمر بر قبۂ آن تلمیع ساخت۔ تصویر مہاورا ۱۲۴۸ ہ ہیکلے کلان درست نمودہ آن را خفتان طلا در بر کردہ بود۔ و در صحن ستونے از یک لختۂ سنگ بہ طوالت پنجاہ و چہار دست۔ و بروایت بعضے پنجاہ و چہار گز۔ بر فرق آن صورت گورُوجی رسم کردہ قایم ساخت وسی صد و بیست و ہشت خروار شالی برنجے را چہار ہزار صورت بودھ ۱۲۴۹ اوتار مصنوع کردہ درمیان بت خانہای پرسپور موجود داشت۔

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم دراں جا بسیار نصب کردہ بود سلطان سکندر ہر دو بت خانہ مسمار کردہ سنگ ہای آں در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا سنہ ۱۸۹۲ء دریافت نہ شد۔ حالا پرگنۂ پرسپور از نام این شہر معدوم خبر می دہد کلہن (راج ترنگنی۔ ترنگ چہارم۔ مصرعہ ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد کہ این شہر در خوبصورتی بر اقامت گاہ اندر (خدائے ہنود) چشم می زد۔ معابد تعمیر کردۂ للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجہ وجرادتیہ و راجہ اونتی ورما و راجہ شمکر ورما (از ۸۸۳ تا ۹۰۲ء) تباہ کردہ شد۔ (ابن شُنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۱۲۴۶ در راج ترنگنی بیان کلہن این است :۔

"و (للتادتیہ) در مجسمۂ مکتا کیشو ہشتاد و چہار ہزار تولک (تولہ) زر داخل نمود۔" (راج ترنگنی۔ ترنگ چہارم مصرعہ ۲۰۱)

۱۲۴۷ کلہن از ذکر تعداد خاص خاموشی نمودہ است (ایضاً مصرعہ ۲۰۲)

۱۲۴۸ ویشنو (ایضاً۔ مصرعہ ۱۹۷)۔ (رب ہنود)

۱۲۴۹ ازین معلوم می شود کہ در عہد للتادتیہ مکتا پیڈ مذہب بدھ در کشمیر اوج کمال بود۔

و از بنیاد پری ہاسپیشو صندوقے بر آمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بود و صورت بدھ او تار خواہد شکست۔[۱۲۵]

[۱۲۵] انتساب انہدام بت خانۂ پرسپور بہ سلطان سکندر از روئے شواہد تاریخی تحقیق نہ شدہ است۔ خواجہ محمد اعظم و نارائن کول باتفاق تہدیم بت خانۂ مزبور بہ سلطان سکندر کردہ اند۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چادورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از اینان زیستہ است شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید:—

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ نوبت تخریب و شکست بت خانۂ موضع پرسپور رسید۔ بت ہا را شکستہ و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میان دیوار ظاہر شد و دران طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت۔ و چون صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری دران صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بت خانہ از منجمان تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را فروختہ خانقاہ میر سید علی ہمدان بنا کند"۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۷۵ و ۷۶

ڈاکٹر سٹائن (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر در حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ واقع شد حالانکہ مطابق تحریر پاسینے کہ انہدام مزبور بعد عرصۂ پانزدہ صد سال بہ ظہور آمدے زیراکہ باتفاق مورخان راجہ للتادتیہ بانیٔ بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است۔ بنا برین (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چتر انما کیشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہرسہ بُت خانہ جیاپیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بُود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِ سوپور استوار فرمودسنہ ۸۲۸ھ۔

اونپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بُود۔

شیرہ واس سوامی۔ در موضع مرہامہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹہار برسر چشمہ از تعمیرات راجہ دُرنا سنہ ۳۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی[۱۲۵۴]۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی ورما۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُولر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زبون از ونتی ورما ؟

جادہ برادی۔ از تعمیرات شیرورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا۔ ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بُت خانہ کلن۔ از تعمیرات شنکر ورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانہ مزبور آیا بنا بر زلازل قدریتہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکان این دیار بر قبولیت مذہب اسلام سرزد شد بہ ظہور آمد ؏

۱۲۵۱ھ از ۶۵۷ دتا ۶۸۲ ؏

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ درست ؏

۱۲۵۳ھ از ۶۸۳۰ تا ۶۸۵۰ ؏

۱۲۵۴ھ ۸۵۵و تا ۶۸۸۳ ؏

۱۲۵۵ھ ؟

۱۲۵۶ھ از ۶۸۸۳ لغایت ۶۹۰۲ ؏

ہر ایشور و نگی شور - از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود
بر حادثۂ زلزلۂ ۱۲۵۷ھ ہر دو فرو ریخت -
پروہ گستی شور - از تعمیرات پروہ گپت ۱۲۵۸ھ در محلۂ خندہ بھون -

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :
۱۲۵۸ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء - سکندہ بھون و ہار حالا "خندہ بھون" محلۂ سرینگر است و اقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ - خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندہ بھون سنسکرتی ماخوذ است - جزء اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکندگپت بانی "وِہار" (بزبان سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است - خندہ بھون در ترنگ ہشتم مصرعہ ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیان (بیگمات) راجہ سوسالا وقتیکہ باغیان ملک مقام سوزانیدن مُردگان "ماک شنک سومن" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساخت - قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدان فراخ و وسیع باشد - بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بیابانے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است - عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلمانان استعمال می شود ہمیں نتیجہ از شری ور فصل چہارم ۱۲۳ و ۶۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواج مسلح در زمان پر آشوب حکومت محمد شاہ (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود -

اغلب ایں است کہ "وہارِ سکندہ بھون گوشہ ایست بہ اختتام حصّۂ جنوبی محلہ خندہ بھون - چنانچہ تا امروز مابین برہمنان ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود - مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار - شمال نوکدل می تواں رسید - دریں جا بجانب چپ بنائے آستانی ملا محمد باصر ایستادہ است -

رام چند پنڈتی پسر صاحب رام برہمن عمر ۱۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس بزید کہ دراں وقت مرد عمر رسیدہ بود برائے نیائش دریں جا آمد و رفت می کرد - بروز شنبہ قدرے از نذور بر درخت نوت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مندر رگھامہ۔ از تعمیرات شنیتر۔ شرما وزیر للتادت۔

منادر بونیار۔ از تعمیرات راجہ ۔ ۱۲۵۹ھ ۔ در پرگنہ کھاورہ۔

مندر سمپورہ متصل پیبرنی راجہ ۔ ۱۲۶۰ھ ۔ ۔ آباد کردہ ۔ ست در پرگنہ دچھنہ

مین مٹ۔ از تعمیرات ۱۲۶۱ھ ۔ انت راج در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلش ۱۲۶۲ھ دیو در بیجبارہ۔

زنی شور۔ در موضع پاندریٹھن میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۳ھ ۱۲۶۴ھ

ہرشی شور۔ در موضع زرپورہ بگذر بو آباد ساخت۔

پرتی شور۔ در پرگنہ پھاک متصل نیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

سنہ ۱۲۸۶ کلجوگ۔

درسلسل، بزرگ برائے نماز پیش می کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶-۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنہ درخت خون جاری گردید۔ گوردھن داس و دیگران در ایام عرس در ینجا چراغ می افروختند۔

ازین جا معلوم می شود کہ مقام سکندہ بھوانی تا عہد جدید محل پرستش ہنود ان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K۔ ص ص۔ ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ھ کذا فی الاصل۔ بت خانہ بونیار بر شارع جہلم۔ دو میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی در کشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں نسبت داد و معنون بہ بھوانی بود۔ ۱۲۶۰ھ البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۶۱ھ ۱۰۶۳ و ۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ھ راج ترنگنی: ترنگ ہفتم مصرعہ ۲۵۷ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نہ گشتہ

۱۲۶۳ھ قدیم "بجبر نو دھرتی" (راج ترنگنی ج۔ ۸ مصرعہ ۲۳۸۰) ؛

۱۲۶۴ھ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء ؛

منادر جدید

مندر گدادھر۔ درسنہ ۱۹۰۵ب مہاراجہ گلاب سنگھ میان شیرگڑھی آباد ساخت۔ قبۂ آن بہ طلا ملمع کردہ۔ رسوم[۱۲۶۵] آن فی خروار یک پاؤ مقرر نمود۔

مندر گنپت یار۔ درسنہ ۱۹۱۱ بکرمی مہاراجہ گلاب سنگھ احداث نمود۔

مندر پنج بہارہ[۱۲۶۶]۔ مہاراجہ گلاب سنگھ درسنہ ۱۹۰۷ بکرمی از سنگ ہای ونیہ ایشری احداث نمود۔

رنبیر سوامی۔ درسنہ ۱۹۳۲ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ کمال رفعت و متانت درمحلۂ ڈل حسن یار آباد ساخت۔

مندر سمادھ۔ درسنہ ۱۹۱۴ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت۔

پرتاپ سوامی۔ درسنہ ۱۹۳۳ب میاں پرتاپ سنگھ ولی عہد ریاست درمحلہ رعناواری ترصیص نمود۔

بت خانۂ کرپارام۔ درسنہ ۱۹۲۷ب دیوان کرپارام مدارالمہام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت۔

بت خانہ ونیہ بپنوں۔ درسنہ ۱۹۲۰ب متصل حبہ کدل ونیہ بپنوں حاکم تعمیر ساخت۔

بت خانۂ امیرا کدل۔ درسنہ ۱۹۳۶ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدارالمہام سلطنت

[۱۲۶۵] خراج۔ یک پاؤ حصہ چہارم یک سیر می باشد ٭ [۱۲۶۶] ڈاکٹر ستاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بت خانۂ پنجبارہ بہ مہاراجہ رنبیر سنگھ (متوفی سنہ ۱۸۸۶ء) کردہ است ٭ [۱۲۶۷] دیوان اننت رام پسر دیوان کرپا رام مذکور الصدر است۔ بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم۔ ص ۸۰۳) ٭

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور۔ گنیش پنڈت[۱۲۶۸ه] درمیان موضع راموه که جاگیر او بود ترصیص نمود سنه ۱۸۹۴ ب۔

مندر صفا کدل۔ در سنه ۱۹۲۱ پنڈت راجه کاک درکه داروغهٔ داغشال بُود تعمیر ساختن ابتدا۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بُت خانه کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگه محاذی شیرگڑھ آباد کرده است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چهل لک روپیه سکهٔ کشمیری خواهد بُود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار همگی در بنا در یورپ و ایشیا هند و خراسان و یارکند و لاسه و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادهای مذکوره به ملک کشمیر می آید تشریح آں از نقشهٔ ذیل واضح خواهد شد۔

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود

اقسام پشمینه کانی	تخم شلغم	چار جامهٔ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطها	چادری ها	حقهٔ تماکو	زیرهٔ سیاه	اقسام چرم
کشوث	گیلاس	صندوقچهٔ چوبین	مغز سنگاره	یورابها
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بهنگ	تار پشمینه
توت	رنج	اقسام پشمینه ساده	سوهاگه	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبه های فرشی	سنگ بلور پیالائے بلور	چوب قسط
پرهای کلغی	ظروف نقاشی	بهی دانه	پوست جانوران جنگلی	تخم بنفشه

۱۲۶۸ه مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مهاراجه رنبیر سنگه آنجهانی است ۵

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود

ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ[۱۲۶۹]	گرد بنگ	حاشیہ پشمینہ کانی	نافہ چینی
انگور	اقسام پشمینہ عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان برمزار	سنگ زہر مہرہ
کاغذ سفید	چوغۂ پٹو	قبلہ نما	زعفران	سوزنی ہا
افتیمون	جوز	ڈبہ ہای چوبین	گل بنفشہ	دسوانہا
صمغ زرد آلو	شہد	کتاب ہای فارسی وغیرہ	تخم بازنگ	تھانہای چکتی
عرق بید مشک	کنہ گچھ	اقسام پشمینہ ڈورکی کار	تماکو	ناک؟
اقسام اسلحہ				

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید

بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سوت ریسیدہ	کلابتون
جواہرات	چائی بمبئی و پہاری	نمک پنجابی	شکر ترین	نبات
شکر سرخ	قند سیاہ	مصالح رنگھا	تیزآب گوگرد	مربای رنگ نگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آہن ولایتی	پیالہ چینی	میوہ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپان ولایتی	پاپوش پشاوری	لوبای پشاوری
کریانہ	تیل کنجد	اشجار ہندی	رودنگ	روپیہ ہای سکہ مختلف
قالین ملتانے	ظروف ہای گجراتی	طلا و نقرہ	کمل از پنڈی	انار دانہ
سادگی	منقے	چابدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[۱۲۶۹] رجوع شود بہ حاشیہ ۵۶۲ ص ۲۶۹ از ہمین جلد ؛

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید				
پشم گوسفند	کرم دانہ	پخته	افیون	شالکی کابلی
دو حصہ کابلی	نگین ها	زلو	منیاری	چرم خام و پخته
کتاب ها	تماکو قندهاری	برنج باره	نمد های فرشی	قلم های ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ها	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزه	زاگ	خرمهره	خرما	

مال تجارت آں چہ کہ از یارکند و لداخ و لاسہ بہ کشمیر می آید				
پشم شال	پشم توسه	فرد پشمینه ساده	پٹوی پشمینه	تهرمه
نمد های یارکندی	پارچه های خطائی	زنفوس	لنبری	لانکه یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادبان خطائے	پیالهٔ چینی	چای سبز
چای سیاه	تنبروی خطائی	ماهیرن چینی	ریوند چینی	گلہ ہنتصر
قولی	کاٹن زین یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافه
فیروزه	جدوار	سنگ	قرص های نقره	سنگ یشب
بوتهای نقره	زهر مهره	سوهاگه	بلور	لاجورد
ظروف های یشم (یشب)	ابریشم کوره	کلاه یارکندی	گج گاؤ	طلاء سلطانی
کرم دانه	ماهوت	قالین یارکندی	دستانه یارکندی	شنگرف
نمک تبتی				

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
زعفران خالص	زردهٔ زعفران	بزازی هر قسم	تماکو	شکر تزین
قند و نبات	قند سیاه	شکر سرخ	زیرهٔ سیاه	کریانه ۱۲۷۰ھ

۱۲۷۰ھ لفظ کشمیری بمعنی توابل که در اطعمه استعمال می کنند ؛

اسباب تجارت کشمیر آنچه که بطرف لداخ و یارکند می رود

فواکه کشمیری پشاوری	برنج	پوست سنگ آبی	سنجاته	اقسام اسلحه
پٹوی رنگین	کجری اسپ بیمدار	تهانهائے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ها
تیل سیاه	روغن زرد	شهد	ادویات عطاری	تیل کنجد
تیل سیاه	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان

اشیای تجارت آنچه از اسکردو به کشمیر می آید

کشمش خشک	زیرهٔ سیاه	فرد شال ساده	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینه کشمیر

آنچه که مال پشمینه در کشمیر ساخته شود اقسام آن این است :-

پشمینه کانی - جوره کانی - قصابه کانی - رومال های کانی - شاه پسند - جامه وار - حاشیه -

پشمینه عملی کار - قصابه - رومال - گلوبند - پٹکه - دوشال - چوغه ها - انگرکه - کمربند - سینه بند - لنگوته -

۱۲؎ بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال همگی دو قسم کانی و عملی کار اهم بوده است - اول الذکر پشمینه بود منسوج مانند جامه ها بغیر کشیده کاری - و ثانی الذکر مع کشیده کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال تکمیل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصی سعید بابا در عهد آزاد خان صوبیدار کشمیر از ۱۱۸۳ھ رواج یافته است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامهٔ سفید که پرشی دار و پلسے کهنه شده بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید که اگر داغ پیچ ماند موجب تباهی جامه گردد - بنا برین داغ ها را لیندد کشیده کاری پوشید و کامیاب گشت۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی۔ جورہ عملی دور۔ جورۂ کناری دار۔ جورۂ حاشیہ دار۔ دستار دوپٹہ۔ الوان سفید۔ توسۂ سفید و خود رنگ۔

پشمینۂ داو کار۔ قصابہ۔ میز پوش۔ چوغہ۔ کرتی۔ واسکٹ۔ گلوبند۔ ٹوپی ہا۔ قصابہ۔ رومال میز پوش۔

اقوام مردم کشمیر

قبائل فرقۂ اہل اسلام

مسلماناں متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند۔ چراکہ دریں ملک شرافت و رذالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بعد و ر بعضے امور شرافت شرفا خود بخود رذیل می شود و بہ وقوع بعضے ثبوت رذالت بہ شرافت مبدل گردد۔ و درضمن آن چند وجوہات است۔

اول ایں کہ ہرگاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند او را ابنای ایں ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد او را کمینہ انگارند۔ دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رذالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال۔

وجہ دوم ایں کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معیشت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد۔ شرافت او فی الحال زائل گردد۔ و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد او را شریف پندارند۔

وجہ سوم آں کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بخطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رزالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کند۔

وجہ چہارم آں کہ درسابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بزبان کشمیری رِژہ[۱۲۷] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روئی پست فطرتی داند یعنی بقر و ہنڈو یعنی گوسفند و کُکر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معیّن می داشتند۔ مثلاً ہرگاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہرگاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مُدعا کہ از نام ہائی جانوران چرندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہایم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کار ہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے رِژہ مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آن ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آن ہا بالکل زایل و مفقود و نابود شدہ است۔ ازیں رُو شرافت و رزالت

[۱۲۷] رِژہ نامے است کہ اشارہ بحقارت کنند۔

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد۔ امّا در دہاقین نام قوم و قبیلہ بر زمینداراں باقی است۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھلیوال و کاڈسہ و ایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آن ہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فی الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تا حال بر صرفت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ و برائے تشریح آن چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود۔ دوم زمانۂ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بنظر می آیند سید[1] مغل[2] پٹھان[3] شیخ[4]۔ امّا بہ انقلاب دور زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی قدرت امیر تیمور و بعضے

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تاحال برابر می گذرد و درحالت موجوده هرکس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هرکس که بافعال دیگر مشتغل شده است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی تبار فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۴۳] رضی الله عنه - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند[۱۲۴۴] محمود رحمة الله علیه - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر مبرک اندرابی رحمة الله علیه چهارم سادات منطقی و بیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمة الله علیهم پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دوابکی از ذریّت سید داؤد دوابکی رحمة الله علیه هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرهٔ - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کنند -

قبایل فرقهٔ مغلان

مردم ایں طایقه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

۱۲۴۳ مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رض است در ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۱ء واصل بحق شدند ؛

۱۲۴۴ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزاست کہ مردم زمانہ آں را ترخیم کردہ اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشہور گشت این قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مُغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مُغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک خادری۔

قوم بیگ۔ در عہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ درین جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آں ہا پیشہ دری و چاکری اختیار کردہ اند شرافت آن ہا برزالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشای۔ در زمان سلاطین کشمیر درین جا آمدہ اند۔ گویند جدّ آن ہا از مقام عیشاور کہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ عالا مردم کشمیر عیشاور را اشای مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ در عہد شاہان چغت از ترکستان آمدہ صاحب ثروت و حکومت بودہ اند و در کشمیر متوطن شدہ موضع بانڈر پورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جدّ آن ہا در عہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ در کشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند موجب آں قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند[۱۲۷۵]۔

قوم گانی۔ گویند جدّ آن ہا از محال گورگان آمدہ درین جا متوطن شدہ بود موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

[۱۲۷۵] نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص - ۳۰۹) این پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل ہستند۔

قوم کنٹ - گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگر نگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کنٹھ کہ زیورے است مشہور شال خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن اورا کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان - اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ در کشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند یا نسوار فروش کہ چندگاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ[۱۲۷۶]

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داراں شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ - از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلافِ آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ و مریدان و معتقداں

[۱۲۷۶] لارنس نام ہائے آں قبائل افغان کہ در کشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و جوگو خیبری (خٹک) نوشتہ است مردانِ خیبری یا آفریدی کہ در دو رنگ ہا بود و باش می کنند تا حال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محلِ اقامت یوسف زئی قریۂ حمل است و سوائی دنبیری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ افغانان چھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بهم رسانیده اند۔ و اولاد آن ها تا حال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحه مستقل مانده شیوهٔ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط هستند و بر موقع صلاحیت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت بجا بر می دارند و هم زانوی آن ها می نشینند و کسانیکه از شیوهٔ پیر و مریدی درگذشته بکارهای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاه ۔ ذاتی قبیلهٔ نیست بلکه لقب فرعی است یعنی کسے که به اعمال صالحه و افعال شایسته مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاه می گویند۔ رفته رفته احفاد و ذریّت آن ها نیز بهمین لقب نامزد می شوند پیش ازین مردم پیرزاده را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاه گفتن بنسبت پیرزاده ها مروّج شده است فی الاصل شاه لقب عام است یعنی هر کس که ذرهٔ از قوت ظاهری یا باطنی پیدا نمود او را شاه می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ هم لقبے است فرعی یعنی هر کس که بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را ملّا یا مولوی می گویند۔ درین ملک چند خاندان عالی شان بود که آن ها را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون همگی خاندان مولوی ابوالخیر که همیشه آفتاب علم در خاندان آن ها روشن می بود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریان با باشندگان قدیم مدغم شده اند (دلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردان یوسف زئی در حمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغانان را مهاراجه گلاب سنگه برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیده در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروه اکثر دیهات در قبضهٔ افغانان سواتی و بنیری تا حال موجود است۔ افغانان مچھی پوره بسبب عقد و مواصلت با کشمیریان اصلیت خود را فراموش کرده اند؂

قوم ملہ۔ لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند۔ یکے[۱] ملائی مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند۔ دوم[۲] مردم گورکن کہ مردگان را دفن ہمی کنند۔ سوم[۳] غسال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم[۴] قبیلۂ در زمینداران مشہور است و آن اصلی است[۱۲۷۷]۔

اکنون تشریح قبایل زمینداران کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید۔ ماگرے۔ ڈانگر۔ نیایک۔ تانترے۔ ڈامر یعنی ڈار بٹ۔ لون[۱۲۷۸] راتھر۔ این ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند۔ بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آن در تواریخ قدیم مشروحست۔

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آن ہا بدستور موجود ماندہ است۔ ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید این اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست۔

قوم رینہ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اول از قبیلۂ براہمہ است آن ہا را رازدان ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند۔ گروہ دوم[۲]

۱۲۷۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملہ" بر خود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشان این لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بانان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۷۸ لارنس قبیلۂ لون را از ویش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردماں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقانان میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندر بنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ۱۲۷۹ ۵۰۰ سنہ از نگرکوٹ آمدہ دریں جا تا سال ۷۲۵ سنہ ۱۲۸۰ بر عہدہ سپہ سالاری و مدار المہامی نسلاً بعد نسلاً ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شدہ بہ خطاب ربنہ یعنی مدار المہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ بر عہدۂ ریاست و مدار المہامی مستقل بودہ اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب ربنہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت - از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول - از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔ امّا اقوام ۱۲۸۱ بتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی ملّہ صوفی وغیرہ در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کابت بودہ اند و بعد اسلام ہم بہ ہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نہ شد ہمگی ملک احمد بتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک - جدّ آنہا لنگر چک از دارد و ۱۲۸۲ آمدہ۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکہ گی و مدار المہامی مستقل بودہ اند در سنہ ۹۶۰ ۱۲۸۳ خود سر شدہ مدت سی و پنج سال در کشمیر شاہی کردہ اند۔

۱۲۷۹ مطابق ۱۱۰۶ع ؛

۱۲۸۰ مطابق ۱۳۲۴ع ؛

۱۲۸۱ بعض گویند کہ بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ ا ویلی آف کشمیر ص - ۳۰۶) رائے اکثر مسلماناں ایں است کہ اصل مردمانِ قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مذکور)

۱۲۸۲ چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛

۱۲۸۳ ۱۵۵۲ع ؛

قوم ملک - ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان وجاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان راہمیں لقب بخشیدند - در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند - دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند -

قوم گنائی - بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذو الاقتدار بودہ است و از صلحا و بدایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار - از انجملہ ہلمت گنائی نام شخصے نیکو کار مشہور روزگار است - وے کار گوسفند قصّابی برخود قبول نمود - اکنون ذرّیّت او تمام کار گوسفند قصّابی می سازند و در زمرۂ طایفہ داراں داخل شدہ اند - سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند - ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است - اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند -

قوم ریشی - ذاتی قومے نیست امّا ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند -

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند - ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصّاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و شیر گو بجر وغیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند - ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند - چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند - گروہ دوم قوم ڈوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال پلیح وسانسی و ہیچ کہ ہمہ ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان و نگہبانی چارپایان دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول ومشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است و تاعہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و درعہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلمانان در ماکول ومشروب مخلوط شدند۔ وسیاہی چہرہ وتیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و درہر کار مستعد وچالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات و انصرام احکامات حکّام وشقداری وسزاولی وچوکیداری وسائیسی ومحافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ و رسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی و حرام خوری وبے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی و حرام کاری بے امتیاز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ و گنائی و خان و ملہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سہ گروہ اند۔ امّا در رزالت و بدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شان محال است لیکن از ادّعائے شان کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می توان گفت کہ راجہ پربت سین این قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ہانجیان اصلاً از "ویش" بودند وہمین است (بقیہ برصفحہ دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انباز۔ ازاں جملہ گروہِ اوّل بہترہ ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند۔ البتہ این فرقہ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ دوم[۲] ماہی گیران تالاب اولر و ڈبنبہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند۔ امّا از گروہ بہترہ ہانجیان در امور رزالت و جہالت زبردست ہستند۔ گروہ سوم[۳] ڈونگہ ہانجیاں

(مسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند۔ دیگر ہانجیاں او را طعنۂ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نوح منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چنان کہ از نمائندۂ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شباناں بودہ اند ؛

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبۂ بزرگ دارد۔ اولاد نرینہ اموال نکتبہ بدست پدر می نہند و او چناں کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند۔ پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد۔ لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :۔

(الف) ڈبنبہ ہانز۔ اینان مع کشتی رانی در کولاب ڈل درین جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری ہانز۔ اینان در کولاب ولر سنگھاڑا چینی می کنند ؛

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز۔ کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے نہ دارند۔ ازین میان بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند ؛

(ر) ہاک ہانز۔ این طائفہ در دریا ہا شہتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈ ہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر۔ زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرت بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است و این قوم از اقوام دیگر نہایت بدخُو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری دا می دارند- از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند- چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان[۱۲۸۶]- بدخصلت قومی است کہ اسپانِ زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میان سنگھ این قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بُود- گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت- رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا کہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷]- مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند- در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت- برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند- طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجران- ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل این قوم شد۔

قوم پارہ دوز- در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند- و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہڑ- این قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

۱۲۸۶ـہ لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

۱۲۸۷ـہ در کشمیری "پُہل" نیز گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

ہلاک خودی می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود، مسلمان، سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مورخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[۱۲۸۸] می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی[۱۲۸۹] می کردند۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذہب شیو[۱۲۹۰]

[۱۲۸۸] "آریہ" بمد الف وسکون راء و فتح یا وسکون ہاء بمعنے "قوم نجیب" و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد درسنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ بنا بر تحقیق مولف "انسائیکلوپیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۴۲ (شمارۂ نہم مطبوعہ ایڈنبرگ) آریہ لفظ سنسکرتیست بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتداءً ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبود ہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔ در زمان مابعد معنی آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "اِر" کہ بمعنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہاقین و مزارعین می باشد۔

[۱۲۸۹] "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد درسنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشا دت در مقدمۂ "گلگت مینوسکرپٹس" جلد ا ص ۱۰ می نویسد کہ "مارپرستی" درکشمیر از قدیم موجود بود و از ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریاں "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ از یں کتب ایں امر بہ پایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است و از مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ [۱۲۹۰] برصفحہ دیگر۔

دریں جا رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان ایں جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات وشہوات مہذب الاخلاق ومشہور آفاق شدہ بودند۔ پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجۂ پیدا شدہ کپل وست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک منی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خداداں نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ

(مسلسل) ۱۲۹۰ھ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاسنا" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول دکتور جگدیش چندر چٹرجی مصنّف "کشمیر شیوازم" حصّہ اول ص ۳ چاپ سرینگر ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتداء قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی ایں کیش از سہ انواع درج ذیل اند:—

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی وعملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول وخلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند بشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگردش اودیا کر است۔ بویدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند۔ معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منکشف می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد ؎ ۱۲۹۱ھ گروہ ؎

بہم رسانیدہ کہ آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است کہ در مادۂ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی ہمان است کہ مخلوقات را یکسان دانستہ از جمیع تلذذات شہوانی و ہوا و ہوس و مرادات نفسانی اجتناب کردہ بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ ماندہ بہ نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مہربانی مبذول داشتہ خود را نروان یعنی فانی بہ خدا پندارند ہمچنیں تعلیم ہای شائستہ بہ شاگردان خود آموزش دادہ ہر کسے را برای نشر این ملت بہ اطراف و اکناف مامور ساخت۔ ساکنان بہار[۱۲۹۲] و مگدھ دیش را در زندگانی خود منقاد این ملت گردانید و پیش از سنۂ بکرمی دو صد و ہشت[۲۰۸] سال راجۂ اشوک تاج حکومت ہندوستان بر سر نہادہ برای خود مذہب بودھ اختیار نمودہ در اندک فرصت ساکنان اقلیم ہندوستان و ملک برہما و چین و خطا را مطیع و منقاد این ملت گردانید۔ ہمدران عرصہ راجۂ کشمیر کہ ہمنام راجۂ اشوک[۱۲۹۳]

۱۲۹۲ نام قدیم اطراف ولایت "بہار" ہند شرقی بود ؀

۱۲۹۳ نزد محققان این امر محل نظر است کہ بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر ہندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفہوم می شوند و اینکہ آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک ہزار سال مقدم بودہ است۔

دکتور ستاین در مقدمۂ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۷۶ درین ضمن روایت کلہن را ناقابل اعتبار قرار دادہ است و ہمیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنہ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفہوم می شود۔ بروایت اوشاں آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورۂ وزیرش "موگلی پت لتا" داعیان مذہب بدھ با اطراف عالم روانہ کرد۔ مجہنتکا کہ یکے از عالمان بزرگ این مذہب بود بصوب کشمیر متعین گشت ؀

بوُد برای خود مذہب بوُدھ پسندیدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراؑ
مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروّج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم
و ناگ سین کہ از فضلای بوُدھ بوُدند ترویج این مذہب در این جا بخوبی نمودند۔
و پس از عرصۂ چند گاہ چندرا چارج با علمای بوُدھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب
شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکر اچارج کہ فقیرے مرتاض بوُد با علمای بوُدھ
مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازِ نصایحؑ راہ ہدایت نمودہ شیو
مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرور دہوُر در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض
ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست
شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بوُدند۔

و در ~~۷۲۴~~ ۱۲۹۷ھ در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ
آمدہ در نفس شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجوُد ماندہ بوُدند۔ کسانیکہ
در کمین گاہ جبال متواری شدہ بوُدند بر آمدہ در اطراف دہات بود و باش
اختیار نمودند و بموجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و
شدائد ہر کسے از صرافت ملت خود معرّا ماندہ کالانعام شدہ بوُدند ہمدراں
ایّام رینچن شاہ طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان
این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی در آورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر ~~۱۲۹۵ھ~~ بت شکن لوای تغلّب افراشتہ و ہر جا
بُت شکنی کردہ اکثرے از اہل ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۷ھ ۱۳۲۳ء ؎

۱۲۹۵ھ رجوع شود بحاشیہ ص ۱۰۴ تاریخ حسن جلد اوّل ؎

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث و نوایب بر ملت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تا کہ سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور مرحمت و احسان نواختہ و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکہ بہ خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقۂ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفرورہان این جا و اکثرے از برہمنانِ ہندوستان کہ شوق سکونت این دیار تیمناً بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ بسبب واقعہ ذو القدر خان ملل و مذاہب این جا بہ انقتام رسید۔ ازان وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ ازان جا کہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازاً دو فرقہ شمردہ شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوّم بانہ ماسی یعنی نوآمدۂ اطراف دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلاف ست مردم ہنود را کہ بہ حساب سال قمری ایّام ہائے بود بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آن ماہ زاید را ہر گاہ ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان بر خلاف این ہا دو ہار وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و گروہِ بانہ ماسیان در دوم ماہ ہار برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر چشمۂ چھ بون نذر و خیرات می سازند فقط:۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجہ این است کہ در سابقہ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است کہ لوگا گہ رکھیشر رکھیشر باشندۂ این دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفتہ بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیرہ برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک[۱۲۹۶] موجز انتخاب کردہ آورد کہ مطابق آن پنڈتان این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران این جا تمام از فرقۂ شو در باکھتری ہستند و عورات آنہا قصابۂ[۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگرہ[۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمّدی صلے اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نہ بود۔ بعد واقعۂ ذوالقدر خان کہ راجہ ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل بہ مذاہب مختلفہ در این جا بقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود بہ صرافت نہ بودند۔

رینچن شاہ کہ بہ مذہب بودھ بود وقتیکہ بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ھ پستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ھ درست "کسابہ" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد کہ زنان از برنجان خورد و زیور مزیّن کردہ بر سر دارند ؛ ۱۲۹۸ھ ڈوگرہ قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبہ و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در قلمرو خود یک ملّت مروج سازد۔ چون کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ با دل خود قرار داد کہ بامدادان ہر کہ را اول صبح می بینم بمذہب او می گرایم علی الصباح بجناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گرویدہ و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان و بید خوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نترسیدند بعد آن سلطان سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش این دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمع کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصّہ مسلمانان و یک حصّہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیہ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲ھ (۱۲۹۹) در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ مطابق سنہ ۱۲۸۶ء ؎

که از فضلای اہل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظهار فرمایش بعض تحایف نمود۔

همدران ایام حسب مشیت آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده از جهان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصۂ هشت سال درین جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیه در سلک مریدان بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به او ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید۔ چون بر تقیۂ ذاتی و وضع شایستگی و آراستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبه می دانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این مغل غنیمت پندارند۔ موجب آن بابا علی نجار که از خلفای برجستۂ حضرت بابا بود برابطۂ ظاهری و باطنی با وے پیوست با همدیگر خلوص و یگانگی ظاهر نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدۂ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعۂ او بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکه سلطان حسین میرزا[۱۳۰۱] از خلل باطنی او آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا برین بعد عرصۂ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

[۱۳۰۰] (۱۵۰۶-۱۴۶۹ء)؛ [۱۳۰۱] صحیح "چون" است؛

یافتہ بکشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامۂ تمام بہ استقبال او برآمدہ و اعتقاد تمام بہم رسانیدہ در خانقاہ خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او میکرد و اظہار نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتے بازار خود گرم کردہ با ہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفتہ رفتہ مذہب شیعہ را بہ تدریج رواج داد و بہ سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشتہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ دو طبقے بنا ساخت۔ و دران جا سکونت نمودہ و خلوت ہا بجا آوردہ بریاضت شاقہ درمیان شہر شہرت یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیدہ بظہور خوارق و کرامات مزوّرہ سادہ دلان را فریب دادہ بہ مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات بہ اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذہب حتی الامکان کوشیدہ پنہانی سادہ دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاہ ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیّع اصلاً نہ توانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک کہ خالوی محمد شاہ و مدار المہام سلطنت بود بہ اتفاق غازی خان و ملک موسی رینہ رجوع بہ شمس عراقی نمودہ بہ مذہب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ہا تقویت یافتہ بہ اجرای مذہب خود علانیہ مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعہ تصنیف کردہ شایع ساخت و بابا علی در محلۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشتہ مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمہ بابا ہای حسن آباد و بابا پورہ وغیرہ از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازاں در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲ بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکاں بکشمیر رسید (بقیہ بر صفحہ دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب شیعہ را قوت پیدا شدہ مردمان جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملت شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبدالوہاب[۱۴۰۳] نام شخصے بود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۳۰۲] بہ علوم غریبہ آراستہ و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے دیگر از خود ایداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و بجمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے متبع و منقاد خود گردانید ایضاً برای ترجیح مذہب خود نخار نخار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امرای زمان خود اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلہ بابا پور (محلہ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

۱۴۰۳ درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است کہ بہ حسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را نام "مذہب التوحید" دادہ در احیای کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ "تحریک وہابیہ" حقیقتہً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در ۱۳۲۸ھ برائے احیای ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔

خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت حسب تقدیر در سنہ ۱۲۰۳ سلطان سلیم در روم خروج کردہ فرزندان عبدالحمید خان متوفی را از سلطنت معزول داشتہ تا عرصۂ پانزدہ سال در بلاد روم طبل حکومت نواختہ از دست مصطفیٰ خان کشتہ شد و در سلطنت روم فتنہ و فساد و شغب و عناد روی داد۔ عبدالوہاب موقع غنیمت دانستہ در

(سلسل) باری تعالےٰ است۔ عقیدۂ شفاعت و وسیلہ جوئی نوعے از شریک است ہمچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نہضت وہابیہ در ابتداء قرن نوزدہم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصۂ قلیل بیشتر از مردمان متبعین ایں جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارۂ نومبر سنہ ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ شاذلیہ فرقہ ایست از مسلمانان منسوب بہ الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن عبداللہ الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ — ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانی فرقۂ شاذلیہ بود۔ از تالیفاتش اوراد وظائف حزب البحر و البر و حزب الفتح و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور ۱۳۰۵ مطابق سنہ ۱۸۸۸ء)

۱۳۰۶ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است۔ در سنہ ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد۔ در عہدش محاربۂ عظیم مابین فرانسیسیاں و روسیاں افتاد۔ فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند۔ در سنہ ۱۸۰۷ء برخلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کردہ شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور) ۱۳۰۷ عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در سنہ ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست۔ در عہدش محاربہ ہائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد بکو وبینیہ کہ در مقبوضۂ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیہ بر کریمیا و بسربیبیہ قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

سنہ ۱۲۰۸ھ / ۱۲۱۸ھ بروز جمعہ بر منبر برآمدہ تقریر کرد کہ "در سلطنتِ روم ہرج و مرج واقع شدہ۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شما را برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بُود ہر کس کہ از ابنای جنس خود افضل می دانید اورا بر جہانبانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضراں بدیہہ در جواب گفتند کہ بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نمودہ بہ خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوہاب بر مسند حکومت نشستہ مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیدہ بردہ و بعضے کتب ہای فقہ بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منارہای کعبہ و مدینہ درود و سلام ہر کہ می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضۂ مطہرہ و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول اللہ گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است امانت اللہ یا ولی اللہ نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیلہ دانستن و ولی اللہ را در قبر ندا کردن و نذر و ہدیہ بہ نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردۂ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش کہ ہر کسے لائق و فایق بُودند برائے حکومت و قضایا بہ اطراف و اکناف فرستادہ حکم داد ہر کس کہ متابعت مذہب ما نہ کند و بر کتاب التوحید عمل نہ سازد اورا بہ قتل رسانند۔ موجب آں در کوہستان نجد و یمن وغیرہ متابعان مذہب اربعہ و مذہبِ خود را رواج دادند۔

۱۳۰۸ھ ۱۸۰۳ع ؎

و در سنہ ۱۲۱۲ عبدالوہاب بہ قضای خود از جہان درگذشت۔ و پسرش سعود کہ بسیار طرار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جامسجد حضرت ابن عباس از بنیاد بر انداختہ بہ ہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادہ بطحی نمود۔ و پیش از یورشش خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکہ ۷ محرم بروز جمعہ کتاب مذکور در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولہ آن مولوی عمر ابن عبدالرسول کہ از علمای نامدار بود جوابش بدیہہ تصنیف کردہ بر مصنف آن حکم تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مہر تصدیق بر آن ثبت فرمود۔ دراں حالت مجردان طایف وارد مکہ شدہ خبر ورود سعود بہ مسامع مجامع رسانیدند۔ و بہ خوف او اہل مکہ و حاجیان اطراف در بیت اللہ در آمدند و ابو حامد خطیب مکہ بر منبر برآمدہ مردمان را تحریص و ترغیب غزا نمودہ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکہ شدہ صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہل اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ سنہ مطابق ۱۸۰۶ء ٭

۱۳۱۰ حضرت عبداللہ ابن عباس رضؓ عمزادہ نبی اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصہ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در سنہ ۶۸۷ء مطابق سنہ ۶۸ھ واصل بحق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ٭

بود در تصرف خود نمود و شریف مکہ با خیل و خدم در جدّہ گریختہ رفت و بعضے اہالیانِ مکہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب وغارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیّبہ نہادہ دست تطاول دراز کرد وساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل وکلند آوردہ اساس قیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردمان ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع ومنقاد خود گردانید۔

و در ۱۲۲۳[1311] ھ بہ نجم جمید الثانے سلطان محمود[1312] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا[1313] بہ جشن برطیش بہ سبیل اگر بوٹ[1314] برای گوشمالی

[1311] ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی ۱۸۰۸ء ؛

[1312] ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۷۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در ۱۸۰۸ء سی وکیم سلطان گردید۔ در ۱۸۲۱ء یونان از ترکان آزاد گردید و در ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۲۸۴) ؛

[1313] ھ محمد علی پاشا (نائب) در ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیساں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ ۔ وارد مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیساں معاونت انگلیسیاں کند۔ در ۱۸۰۱ء چوں فرانسیساں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسل بر سلطنت مصر تسلیم کردند۔ محمد علی پاشا در ۱۸۴۹ء فوت شد و بجانشں نبیرۂ او محمد سمعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایّام سعود در مکّہ ورود کردہ ساکنان مکّہ از صغیر و کبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او را پیش خود استادہ کردہ گفت "السّلام علیك یا شیخ المکّۃ والعرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السّلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہر گاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود تا حال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السّلام علیك ایھا النبی" ہمیشہ در نماز می خوانند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید بر کشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدّہ رسیدہ خبر رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ انگاہ سعود در جدّہ فرمود آمدہ تلاقی فریقین رو نداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔ ہرب السعود الخارجی[۱۳۱۴] تاریخ یافتند۔ ابراہیم پاشا[۱۳۱۵][۱۳۱۶] تا نجف تعاقب نمودہ ہمیان

(مسلسل)

(قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

۱۳۱۴ قسمے است از کشتی کہ بہ زینت تیز رو می رود ؎

۱۳۱۵ ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء ؎ ۱۳۱۶ ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہ ہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہان برداشت لیکن در حدودِ مسقط و یمن
بعضے کسان را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔

دراں اثنا سید احمد خان[۱۳۱۷] کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانۂ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشرو تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سالک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز از ایں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند۔ حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتہ، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ — ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند۔ چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک صحابتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند حضرت موصوف بہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در بلاد یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہب وہابیہ بر خود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی که

(مسلسل) الٰہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود حضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہید رح از راہ خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنانِ ایں خطہ اند بہ سرد مہری دیے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدۂ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ کہ از جنگجویانِ آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولوالعزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (ختک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف بلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ در ایں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ ایں جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں جنگ حضرت سید شہید رح بنا بر قلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بددل نہ شدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونین سلطان محمد خان حلیف سکھاں را منہزم کردہ قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملّت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز[۱۳۱۹] بود اولاً مرید او شده به طفیل او جمعی کثیر در حلقهٔ متابعت
او در آمدند۔ و مولوی اسمٰعیل کتاب تقویۃ الایمان[۱۳۲۰] در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد۔ حضرت موصوف
اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالیٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔
در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورهٔ مولوی شاہ اسمٰعیل شہیدؒ کہ یکے از نائبین آنجناب بودند
خواستند کہ مسلمانانِ کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج
میل شمال ایبٹ آباد برلب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادهٔ
شیر سنگھ بود مغافصتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شہادت
نوشیدند۔ این حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر
جلد اول ص ۳۱۴ و ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ کشمیر جلد دوم
ص ۷۳۴) ؎ ۱۳۱۸ حضرت مولوی شاہ اسمٰعیل شہید (۱۷۸۱—۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا
عبدالغنی و نبیرهٔ حضرت شاہ عبدالعزیز محدثؒ دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت
سید احمد شہیدؒ شده و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از
تصنیفات شاہ اسمٰعیل شہیدؒ رسالہ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات
اردو ص ۱۹۸) ۱۳۱۹ عبدالعزیزؒ (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ
محدثؒ دہلوی بودند۔ پیدائشِ آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی
"غلام حلیم" نہاده شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند۔ حضرت
شاہ عبدالعزیزؒ عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب ہائے سر الشہادتین
و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق
جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است:۔ ع
بے سر و پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم
ص ۶۷) بقیہ بر صفحہ دیگر

کردہ شائع ساخت بلکہ بخیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت برانگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال چہل کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شدہ در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و با چندکس از ساکنان این دیار بہ ترسیل رسل و رسایل ابواب مواخات و مواسات مفتوح داشتہ کتابہای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کمتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است حصہ اول از تصنیف مولانا شاہ اسمعیل و حصہ ثانی کہ در مرتبہ از کردہ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمعیل تردید این امر می کند کہ "کلام خدا" را فقط دانایان می توان فہمید۔ خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امی" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مردمان اقوال بزرگان را ہادی و رہبر دانند ولے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست۔ تاوقتیکہ اقوال بزرگان موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اول از تقویۃ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگان و اولیاء و فرشتگان بخلاف شرع لعینت حقہ گردانید۔ (خلاصہ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگم ص ص ۱۸۱، ۱۸۲)

مُصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمیٔ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل وجان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعدآں بسزا رشاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نروره به اشاعت ملّت خود ساعی شد۔ فی الحقیقت آتشگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کساں افتادہ است۔ امّا بہ خوف حاکم نامدار شرر آں در زیر خاکستر پنہاں است عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۷۳ھ[۱۳۲۱] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری[۱۳۲۲] پٹواری[۱۳۲۳] موضع تلونڈی[۱۳۲۴] بود۔ گورو نانک از صلب او ظہور[۱۳۲۵] نمود۔ چوں بہ سن

۱۳۲۱ مطابق ۱۴۸۳ء ۱۳۲۲ "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستان مذاہب چھاپ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)

۱۳۲۳ "پٹواری" بفتح یاء وسکون نا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحبؔ دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خان لودھی می کرد

۱۳۲۴ تلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی وحساب رسمی بہرۂ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران درخواست نان از وی نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ فقیران رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت تجارت آخرت پدرش آشفتہ بہ زجر د توبیخ او را زدن گرفت یکے از اہل اسلام کہ ہمسایۂ او بود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا خیال نہ کردہ بہ خداجوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالو مل در سلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان پٹھان[۱۳۲۷] کہ از خویشان سلطان ابراہیم لودی[۱۳۲۸] بود ملازمت میکرد۔ بادا نانک ہم بطفیل یزنۂ خود بر مودی خانۂ[۱۳۲۹]

(مسلسل) در ایّام نانک این قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (سکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۷۸ و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ھ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)؛

۱۳۲۶ھ مصنّف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱۰) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک میرزا سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ این مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ھ دولت خان از یکے سرداران خاندان لودی بود۔ این دولت خان ہمیں است کہ بابر بادشاہ را بر ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مرد عالم و شاعر نغز گو بود۔ در ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل۔ ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ھ مدت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۱۰ء لغایت ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔
(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دولت تھان مختار شدہ بہ خواہش طلبی و مسکینان را بذل و ایثار می کرد۔ مخالفان خیال غبن کردہ او را بہ محاسبہ گرفتند۔ و بہ ارادۂ خدا در حسابش توفیر دیدند دران ایام در علاقہ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچھمن ازو متولد شدند۔ عاقبت بہ زن و فرزند و مال و مکنت مایل نہ گشتہ از ہمہ قطع علایق نمودہ بہ خدا پرستی مشغول شد و در کوہ و صحرا زیر درختان بے خور و خواب بریاضات شاقہ اوقات بسر می برد۔

گوبند سہ روز در آب دریای راوی بہ یاد خدا مخفی نشستہ بود۔ ہنود و مسلمان را بہ صلح کل یکساں می دانست و باہر کسے خوردنی ہا می خورد۔ اگر مسجد می دید فے الحال بہ نماز اقامت می کرد و اگر در بت خانہ می رسید اصنام را پوزش می ساخت۔

می گویند کہ در ربع مسکون سیاحت کردہ زیارت مقابر و مساجد و تیرت ہا و منادر از ہر جا نمودہ بہ عبور دریا بہ طواف حرمین الشریفین رسیدہ بہ فنای کل ہر سو جلوۂ خدا میدید۔

روزے پایہای خود بہ طرف بیت اللہ کردہ او را خفتہ دیدند گفتند چرا پائے خود بہ سوی خانۂ خدا کردی۔ گفت من از ہر سو خدا را می بینم ہر

[۱۳۲۹] "مودی خانہ" یعنی مخزن غلّہ۔ و مودی بضم میم آن است کہ غلات بدست او باشد (دبستان مذاہب ص ۲۲۳)

[۱۳۳۰] این سری چند ہماں کس است کہ در تاریخ بہ حیثیت بانی فرقۂ اودا سی "مشہور است اما لچھمن چوں ایام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو معلوم نشدہ ملا محسن فانی (دبستان مذاہب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفتہ است شاید سبب او این باشد کہ پدر ان در قریہ کرتار پور فوت شد و تعظیماً سکھاں آنان را کرتاری گفتہ باشند

سوکہ خدا نباشد اقدام من بدانسو بکشید[۱۳۳۱]۔ مختصر کہ موحدِ کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُور سے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو در عین این نماز در قندہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچناں یک روز قاضی اورا در نماز خواندن مجبور ساخت چوں قاضی از نماز فارغ شد اورا ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرہ مادی در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلۂ ہردوار چندکس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں اورا بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پُور زراعتِ من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پُور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید؟ گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دوکس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوّم

۱۳۳۱ه این واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی ("ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم ص ۱۴) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکّہ محقق نہ شدہ است؛

۱۳۳۲ه بقول ملّا محسن فانی ("دبستانِ مذاہب" ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالےٰ بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت۔ و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک جوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوانی امر می فرمود؛

مردانه[1333] از قوم ڈوم- مردانه همیشه در نواختن سیتاره و سرود مامور بود- و بالاخدمت بالامی کرد- اوایل سنه نهصد هجری[1334] باوا نانک در ایمن آباد چند گاه مقیم شده بود- و دران ایام بابر شاه برای تسخیر هندوستان عزم کرده در ایمن آباد رسید- باوا نانک بمع چیله ها به بیگاری گرفتار کرده پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد- گفت بابا را ایں دم شراب به نوشانند- بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیده ام که نشاءِ آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت هندوستان فرزندانِ ترا تا هفت پشت مبارک باد-[1335]

بعد آں باوا در گورداس پور رفته دراں جا دهرم سال[1336] تعمیر ساخت و آں را کرتارپور نام نهاد- عیال و اطفال خود دراں جا طلبیده کافۂ انام از اهل هنود و اسلام بیعت مطیع خود نموده به عمر هفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[1337] بکرمی از دنیا نقل نمود- مسلماناں خواستند که او را دفن کنند و هندواں عزم کردند که او را

۱۳۳۳ نسبت مردانه بجز ایں امر معلوم نشده که او قوالے بود مسلمان که در نواختن رباب ید طولی داشت- ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسیِ وے آمده هدیه از گورو نانک طلبید- نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد- همه عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفهٔ پورن سنگه ص ۲۴) ؛

۱۳۳۴ه مطابق ۱۴۹۴ء ؛

۱۳۳۵ه بقول گیبرٹ محشی "هسٹری آف دی سکهس" ص ۴۰ از روی گرنته یعنی از ابواب "اساراگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف همیں قدر معلوم شده که بابا نانک خبر تباهیِ نے (۹) و حملهائے بابر بحیثیت فاتح داده بود- ۱۳۳۶ه "دهرم سال" در هندی بمعنے رباط و مسافرخانه باشد ؛ ۱۳۳۷ه ۱۵۳۹ء ؛

بسوزانند تاکه فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحسر افزود غایت بالا پوش جنازہ دو حصّہ کردہ یک حصّہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس[۱۳۳۹] بیست و دو سال و گورو رام داس[۱۳۴۰]

۱۳۳۸ نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصّل مواجب از مردمان باشد) بود چون انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از "از ذات اصل نانک" باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہان کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در سنہ ۱۵۵۲ء بمقام کڈور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ واقعیت ما نسبت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتاب مقدس سکھاں) ساخت۔ ۱۳۳۹ گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلّہ شاخ کھتری بود۔ در سنہ ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در سنہ ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہ ہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروان دین سکھی خیلے ترقی نمودند۔ جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خویش داشت نصائح گورو موصوف را بغور می شنید۔ ۱۳۴۰ گورو رام داس از قبیلۂ سودھی قوم کھتری بود۔ در سنہ ۱۵۲۴ء متولد گردیدہ در سنہ ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال و گورو ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال و گورو ہرگوبند[۱۳۴۲] ہشت سال و گورو ہررای[۱۳۴۳] سیزدہ سال و گورو ہرکشن[۱۳۴۴] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت وجمعیت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۵۱)؛

۱۳۴۱ء گورو ارجن دیو پسر خوردترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ درسال ۱۵۶۳ء بمقام گوندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دنیوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو درسنہ ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ درین اثنا چندو کہ از حکام آں زمانہ بود خواست کہ دختر خود را درعقد پسر گورو ارجن آورد۔ اما موخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو درحسد و دشمنی کمربستہ شدند۔ از شومی قسمت دراں ایام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نور الدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و درحق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنیں موقعہ از خدامی خواستند۔ از سازش ہائے متعاقبہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را باین داشتند کہ گورو ارجن دیو درمعرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چوں گورو دید کہ از دست شاں مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانہ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مرداں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸)؛

۱۳۴۲ء گورو ہرگوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر درسنہ ۱۶۰۶ء برمسند خلافت متمکن شد ملا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہرگوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکران نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نور الدین محمد جہانگیر (بقیہ برصفحہ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالمگیر تیغ بہادر متمکن و سادہ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و بادشاہ اورا چند گاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنا بر تجربۂ پدرش گورو ارجن مل اورا دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہر گوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خداست بروز یکشنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:

(دبستانِ مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ گورو ہر رائے نبیرۂ گورو ہر گوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملّا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ باو (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتار پور فوت شد (دبستانِ مذاہب ص ۲۳۸ "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۱)

۱۳۴۴ گورو ہر کشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرض راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

۱۳۴۵ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگران مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال مصنّف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشیر جلد دوم ص ۷۰۳) :۔ ۱۳۴۶ گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی وہن وسستی دید بر اطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا نانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعد ازاں امرداس و رام داس مخترع ملت گشتہ امر و نہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملت گردانیدند۔ و تا عہد ہرکشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھاں است۔ در سنۂ ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در سنۂ ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقوم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ ، و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشمیر جلد دوم ص ۷۰۳، ۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بہم رسانیدہ مذہب خود را فروغ دادند و حیلہ ہائے آنہا ہمراہ شاہان دُرّانیہ بارہا علم بغاوت افراشتہ محاربات[۱۳۴۷] عظیم کردہ اند۔ و بعد تنزل شاہ زمان[۱۳۴۸] نیّر اقبال رنجیت سنگھ از لاہور طلوع کردہ پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ در استحکام مذہب خود کوشیدہ شہریار نامدار مشہور روزگار گردید۔

و در سنہ ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایہ حکومتش بر دیار کشمیر افتاد جمعے کثیر از سنگان پنجاب کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معہ عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کردہ عوض تنخواہ زمین زرعی جاگیر یافتہ از دست خود آباد کردہ حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں ایں گروہ را سنگان جنسی نام کردہ اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگھ راجہ گلاب سنگھ قابض ایں ملک شدہ بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ تفصیل ایں محاربات در "ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم باب سوم و چہارم ملاحظہ شود ؛ ۱۳۴۸ شاہ زمان کہ ہمیشہ عزم فتح ہندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجۂ واقعات کہ در مرکز رونما شدہ بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاہ زمان در ۱۷۹۸ء دوبارہ عازم ہند شدہ بلا مزاحمت غیرے بر لاہور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال بہ سازش برادر خود محمود لاہور را گذاشتہ بہ کابل رفت۔ رنجیت سنگھ کہ ستارۂ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانستہ قابض لاہور گشت۔ شاہ زمان در ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کردہ شدہ بعد از چند سال از موت طبعی در گذشت ("ہسٹری آف دی سکھس" از صفحہ ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ فتح پشاور و ملتان بر دست مہاراجہ رنجیت سنگھ بالترتیب در ۱۸۲۳ء و ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگھ سہ مرتبہ ساعی فتح کشمیر شد یکے در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۱۶ء و سوم کہ کوشش آخرین است کشمیر را در ۱۸۱۹ء از دست جبار خان درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت ہمہ ہا متوطن این دیار شدند۔

و در سنہ ۱۲۹۰ھ قریب سی و دو ہزار زن و مرد نفر شماری این فرقہ مقرر شدہ در پرگنۂ اولر و کامراج و بیروہ وغیرہ اکثر جاہا بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملت خود راسخ ہستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینہ مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرتہ۔ پاجامہ۔ درمہ۔ کاژن۔ لونگی۔ اما کرتہ جامۂ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینہ تا بندِ دست چسپان مثل جامۂ مردم کشتواڑ و پاجامہ ہم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمہ طول آن ہفت ہشت درعہ و عرض یک نیم درعہ تا دو درعہ از پٹوی مالیدہ دوختہ گردا گردِ آن ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیدہ سہ پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اول بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گرہ می دارند۔ و کاژن پٹوی مہین[۱۳۵۴] دہ دوازدہ درعہ کہ عرض آن پنج شش گرہ می بود۔ بر سر می پیچیدند۔ و لونگی بہ درازیِ شانزدہ درعہ بر کمر می بستند و پولہ کہ از ریسمان کاہ معمولست زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر کہ مردمان ہندوستان و ترکستان در این جا وارد شدند و باشندگان این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

[۱۳۵۱] مطابق ۱۸۷۳ء ؎ [۱۳۵۲] پٹو بہ زبان کشمیری جامۂ پشمین را می گویند۔
[۱۳۵۳] ڈوری بمعنے رشتہ باشد و این جا بہ معنے رشتہ است کہ بچند رشتہ مالیدہ باشد ؎ [۱۳۵۴] باریک ؎

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازی یک نیم درعہ چوڑی دار[۱۳۵۵] مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربدند برای کشیدن دست کہ آں را قوار بہ می گفتند ہمدراں ایام کانگری دربغل گرفتن رواج یافت۔

و درعہد میرزا حیدر مسلماناں ایزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بروضع قدیم ماندند و نیز درعہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بجائے کفش زیر پائی درپا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذشتہ قوار بہ موقوف نمودند اما آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و درعہد سنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در زمستان چادر کرپاس مروج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ایزار[۱۳۵۷] چست معمولی قدیم و پگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تابیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفۂ ململ برسر بندند عموماً چادری پٹو و یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتی و سینہ بند پختہ دار درون پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز درپا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہل دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکھہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند۔

۱۳۵۵ھ یعنی تنگ و چست ؛ ۱۳۵۶ھ برہمنان کشمیر ؛

۱۳۵۷ھ پاجامہ ؛

۱۳۵۸ھ پگڑی بہندی عمامہ باشد ؛

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الضرورۃ مکائی و گال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز پنڈتاں بروز فاقہ برت[۱۳۵۹] ہا بجای پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چای مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حلیہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی و کاہو و کاسنی و بقولات کوہی می خورند۔

چای[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چای سبز از راہ

۱۳۵۹ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ "و ہار" بمعنے خوراک پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۷۸۰ع از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بار کنند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چائی صورتی و چائی سیاہ و دیگر وارد گشت کہ بہ سبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چائی پوست درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندہ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ راچ کہ از قسم حشیش است بہ ترکیب چائی جوشانیدہ بدل چائی می نوشید و از زیخ مذکور چائی خوب می شود۔ در دکمر و تپ را مفید است۔ ہمچنیں چائی مجعولی مرداں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی وقتیکہ ملاحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در میادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از "شرکت شرقی ہند" کہ درآں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بہ طرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بلے آوردن تخم چائے چینی در آسام بتواں رویید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است:—

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڑیسہ ۵۔ یو۔ پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۴۸۹)

۱۳۶۲ھ زیخ الجبار :

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصۂ چند سال مردمان عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳] ہم در اواخر ۱۳۰۰[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابران می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵] پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمی کشند۔

تماکو[۱۳۶۶]۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب۔ پیشتر بحکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدائد کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاء کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند۔

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء۔ ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمان عادی بوقت ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنفہ چمبرس ص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است۔ ۱۳۶۶ یعنی تنباکو۔

قحط سالی ہای کشمیر

واقعۂ اوّل۔ در حکومت راجۂ تونجین ۳۰ کلجوگ بحادثۂ برف و باران که در ماه بهادرون دو سه هفته متواتر بود به وقوع خامیٔ فصل قحط عظیم برخاست که مردمان گوشت انسان غنیمت می دانستند راجۂ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلّات موجودی وقف محتاجان کرده بعد آن خزاین و دفاین مصرف نموده مردمان الجوع الجوع می گفتند۔ راجۂ مذکور مجبور مانده از چاره و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شده شبانگاه در شبستان خود در آمده بر غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجۂ او که واگپشٹا نام داشت شوہر خود را از اتلاف و سوختن مانع شده گفت که بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرۂ لطف و مکرمتش بے پایان بهتر آن است که امشب من و تو از ما و من درگذشته به عجز و زاری به جناب حضرت باری ملتجی گشته از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواهیم۔ شاید که به پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجه به رهنمونیٔ زوجۂ خود تمام شب بدرگاه کبریا التجا کرده۔ فردا بسان قوم موسی مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی هر انسان را دو کبوتر بریان هر روز در کنار مے رسید تا مدامیکه غلّات پخته شد و ایام سختی درگذشت۔

واقعۂ دوم۔ در عهد راجۂ پارتھ ۱۳۶۷ که به کثرت باران رودبارها طغیانی شده مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مردگان بعدم اندفان طعمۂ ماهیان شدند۔

واقعۂ سوم۔ در حکومت راجه هرش دیو ۱۳۶۸ سنه ۱۱۷۹ بکرمی به باعث کثرتِ بارش و سیلاب محصولات تلف شده قحط شدید واقع شد که یک خروار شالی

۱۳۶۷ (۹۰۶ — ۹۳۷ء) ؛ ۱۳۶۸ مطابق ۱۱۲۲ء ؛

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہر شش دیو ارزش یافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم بوزن مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین ۷۵۸ھ ۱۳۶۹ ہجری بہ سبب بارش بے وقت قحط واقع شدہ مردمان بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در ۸۷۵ھ ۱۳۷۰ ہجری بہ حادثہ کثرتِ بارش محصولات تمام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراوان وقف محتاجان کردہ جان بخشیِ قحط زدگان فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ ۹۳۹ھ ۱۳۷۱ سلطان سعید خان والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعین ساختہ۔ تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روید اد کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیاری از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک ۹۸۴ھ ۱۳۷۲ ہجری در ماہ اسوج بارش برف شدت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مردگانِ قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجان صرف نمودہ غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفتہ تا کہ دو سال بدین منوال درگذشت و در سال سوم زینی شاہ ۱۳۷۳ مجذوب در راہ دید ازو پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ء ❊ ۱۳۷۰ھ ۱۴۷۰ء ❊ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ء ❊ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ء ❊

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رح اللہ تعالیٰ حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ❊

بود گفت تا تو زندہ باشی۔

و در سنہ ۹۸۶ھ[۱۳۷۴] علی شاہ بروز عید بہ چوگان بازی مشغول بود ناگاہ در وقت کج شدن قللے در رودۂ خود دریافتہ فی الفور چوگان حیات از دست دادہ در ملک عدم آسود آنگاہ قحط رفع شد۔[۱۳۷۵]

نقل است۔ کہ پیش از وقوع قحط زینی شاہ مستانہ در راہ می رفت و چند دانۂ طعام از مزبلہ برداشتہ گفت اے عزیز جہاں چرا خود را ایں قدر بے حرمت کردہ؟ چندے پنہاں باش؟ ناگاہ بہ سبب بارش غیر موسم در کشمیر سہ سال قحط افتاد و زینی شاہ مجذوب کہ از قوم علی شاہ بود ہر روز بہ مطبخ امی رفت و می گفت کہ دیگداں گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاہ در آمد زوجۂ او را ہم زانو نشستہ بود علی شاہ از در در آمدہ۔ او را بہ زجر بیرون کشید تا کہ مستانہ در مطبخ در آمدہ تمامی دیگ ہا واژگون کردہ گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاہ در عیدگاہ بر آمدہ بر چوب دستی کہ بر آں سوار شدہ می دوید ہماں چوب را بہ ریسماں گرفتہ ہمی کشید و می گفت (مَت کر گنگل ہت رنج کھار) یعنی دیوانہ شروع غلبہ رانی کردہ خروار بہ یک فلوس ارزش یافت۔ دراں ایام قحط رفع شد۔ و در عہد لوہر چک یک فلوسہ را یک خروار شالی فروختن بود۔[۱۳۷۶]

واقعۂ ہشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاہ سنہ ۱۳[۱۳۷۷] کہ میرزا علی اکبر

۱۳۷۴ھ ۱۵۷۸ع ؛

۱۳۷۵ھ طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشتہ جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاہ ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ع نگاشتہ است ؛

۱۳۷۶ھ (۹۸۷ھ — ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ع — ۱۵۸۰ع) ؛

۱۳۷۷ھ ۱۶۰۴ع ؛

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رُو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب و لاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال در گذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان ۱۳۷۸ھ سنہ ۵۷ ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان و لاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان ۱۳۷۹ھ حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہان بانی محمد شاہ غازی ۱۳۸۰ھ و نیابت اعظم خان ۱۳۸۱ سنہ ۳۶ھ بہ باعث کثرت باران قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔ اثر آن تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ ۱۳۸۲ھ و حکومت احترام خان سنہ ۴۴ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء ؛

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؛

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ ــــ ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء ــــ ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء ؛ ۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء ؛

این جا بجہتہ غلات بہرکس متعرض شدہ طُرفہ شہر آشوبے بعمل آمد مردم عوام بہ سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغہ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہردو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال بمبہ ہای مظفرآباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعہ بستم دہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان ۱۳۸۳ھ ۱۱۵۹ھ بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پایمال شدہ بُودند علاوہ براں در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزروعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشان بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہرِ الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند و مردگان قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگان طفلانِ خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بُود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و درسال دوم ۱۳۸۴ھ قحط فرایشی بُود کہ ہفت روپیہ را خرواری فروختند "قہر مردم کشمیر" تاریخ است۔

۱۳۸۳ھ ۶۱۷۴۶ ؛

۱۳۸۴ھ ۱۰۵۹ھ مطابق ۶۱۷۴۶ ؛

واقعهٔ چهاردهم - در زمان سلطنت احمد شاه درانی سنه ۱۱۶۹ھ[۱۳۸۵] که راجه سوکه جیون مل حاکم شده بود به سبب کثرت بارش گرانی غله واقع شد - و خواجه ابوالحسن خان بامزی که مختار مالیه بود متکفل این امر گردیده ذخیرهٔ غلات که اندکے بود به حسن تدبیر به قدر کفاف هر کس را خانه بخانه رسانید -

چون اول بهار مردم زمیندار از بابت تخم بیکار مانده بودند خواجهٔ مدار یک لک خروار از غله کشیده رعایا را بطور مساعده تقسیم نمود که سال نو به جنس خواهم برد رفته رفته تا سال سنه ۱۲۵۰ھ[۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی مانده بود که سال بسال فی خروار یک ترک و فی روپیه یک آنه بالائی می گرفتند - آنگاه معاف شد -

واقعهٔ پانزدهم - در زمان حکیم نوردین خان سنه ۱۱۷۹ھ[۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلت محصولات به حدے رسید که خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماه قحط به شدت بود -

واقعهٔ شانزدهم - در عهد سردار عظیم خان سنه ۱۲۲۹ھ[۱۳۸۸] به سبب خامی فصل قحط سرکشیده خروار شالی به شانزده روپیه می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند - یک دو سال به شدت گذشته تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود "قحط سال عظیم"[۱۳۸۹] تاریخ است -

واقعهٔ هفدهم - در ایام حکومت رنجیت سنگهه و صوبه داری شیر سنگهه در سنه ۱۲۴۷ھ[۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ به اوایل بهار مهاراجه رنجیت سنگهه برای سیر کشمیر در حدود پونچهه خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگهه و شیخ غلام محی الدین پیشتر

[۱۳۸۵] سنه ۱۷۵۵ء ؛

[۱۳۸۶] ۱۸۳۴ء ؛

[۱۳۸۷] ۱۷۶۵ء ؛

[۱۳۸۸] ۱۸۱۳ء ؛

[۱۳۸۹] سنه ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء ؛

[۱۳۹۰] ۱۸۳۲ء ؛

برای تیاری ضروریات بہ کشمیر مامور ساخت۔ آنہا بہ کمال جوش وخروش ضبطے غلات بہر جا نمود۔ نائرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید۔ رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش افگند مردمان مثل بقر بہ آتش جوع سوختند و در ماہ کتک کہ شالی ہنوز ورود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خانگی بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثر ہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج رو پیہ را دستیاب نمی شد۔

در سنہ ۱۲۵۰ کرنیل میان سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیر گڑھ رسید شبانہ بر سر تالار قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بہ نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و درمیان اسواق و بازار بنج و شوکراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید۔ پس بہ کمال جد و جہد قلیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریز کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رو داد۔

واقعۂ ہجدہم۔ در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنون در سنہ ۱۲۸۱ ہ[1] سموت ۱۹۲۱ بہ دیہ فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نہ رفت۔ در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوۃ و کارسازی و صعوبت و جانبازی دانۂ امکان نمی شد۔ مہاراجہ

[1] ۱۲۹۱ھ ۱۸۶۴ء

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلّات موجودی را در وجہ طلب و تن خواہ ملازماں فروخت۔ متوسلاں در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی خود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلّات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلّات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلّات پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نرسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ درزمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنّوں در ۱۲۹۴ھ سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا درو طلب بُود باراں مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و منزاکم بُود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند و زیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانہ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہای بے دود گشت اکثر ہا بہ عدم اندخان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام مسدود بُودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیان شہر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بُود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علوہمت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیان شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردمان را جان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ ۱۳۹۳ از درگاہ الٰہی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفی گشت و از فرقہ مسلمانان غالباً یک حصہ تلف شدہ دو حصہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را بہ این حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زبان نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ابتدای حکومت شاہان چغت ۱۳۹۴ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالہ قلم گردد۔

۱۳۹۳ ۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء — ۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل۔ در زمان حکومت احمد بیگ خان[۱۳۹۵] سنہ ۱۰۲۴ھ[۱۳۹۶] واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متمول بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد رو بہ جنگل نہادند این حادثہ تا چہل روز در تزاید بود

حادثۂ دوم۔ در عہد آزاد خان[۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ھ بر ساکنان این دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا درگذشتند۔ و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد۔

حادثۂ سوم۔ در ایّام حکومت دیوان موتی رام[۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ھ از کافۂ انام این مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید۔

حادثۂ چہارم۔ در وقت شوکت دیوان کرپا رام[۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ھ بر متوطنان

[۱۳۹۵] احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نور الدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود ؛

[۱۳۹۶] ۱۶۱۵ء ؛

[۱۳۹۷] آزاد خاں (۱۱۹۸ھ — ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء — ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درّانی (۱۷۷۲ء — ۱۷۹۳ء) ؛

[۱۳۹۸] دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است۔ در سنہ ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد۔ در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد۔ بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد۔ مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم این صوبیدار متقفل گردید بعہد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد۔ (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ — ۲۴۰) ؛

[۱۳۹۹] ۱۸۲۷ء ؛

ایں گلستان استیلا نمودہ۔ مدت یک ماہ روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاران ہزار ابرار از جادۂ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثۂ پنجم۔ درحین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲ھ (۱۴۰۰ھ) اوایل ماہ رجب ظاہر شد تا آخر ماہ رمضان از مردمان ایں گلستان سرمایۂ جان را غارت کردہ دربادیۂ عدم رسانید و بعدم الکفان مردگان برہنہ و گیاہ پوشیدہ اندفان پذیرفتند۔

حادثۂ ششم۔ درحالت فرماں روائی رنبیر سنگھ (۱۴۰۱ھ) سنہ ۱۲۷۴ھ (۱۴۰۲ھ) سنہ ۱۹۱۴ب در ماہ مگھر و پوہ خلق خدارا در گورستان برف دفن کردہ ہزاراں ہزار بباد رفتند۔ انگاہ سہ ماہ مہلت دادہ در ماہ بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماہ بار دیگر شور و شر برداشتہ عالمیاں را از سر گذرانید۔

حادثۂ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴ (۱۴۰۳ھ) سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثۂ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجۂ موصوف در سنہ ۱۲۸۹ (۱۴۰۴ھ) در ماہ ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاہر شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ آدمیاں را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدراں ایام تاراج شیعہ ہم واقع۔ تاریخ ایں حادثہ "جگر سوختہ" گفتہ اند (۱۴۰۵ھ)

حادثۂ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳ھ (۱۴۰۶ھ) سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم مردم گشتہ تا عرصۂ سیزدہ ماہ بمرور کار خود کردہ بسیاری از خلق خدا در زاویۂ عدم گذرانید۔

حادثۂ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶ھ (۱۴۰۷ھ) سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ھ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۴۰۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء ؛ ۱۴۰۳ھ ۱۸۶۷ء ؛ ۱۴۰۴ھ ۱۸۷۲ء ؛

۱۴۰۵ھ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ؛ ۱۴۰۶ھ ۱۸۷۶ء ؛ ۱۴۰۷ھ ۱۸۷۸ء ؛

مدتِ چہل یوم ہمگی در نفسِ شہر ہنگامۂ خود گرم کردہ اکثرے از خلقِ خدا بعدم رسانید ہمدرین سال آسیبِ قحط ہم بشدّت بُود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتیکہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بُود ساکنان آں جا بہ ارتکاب افعالِ شنیع موردِ عتاب گشتہ در عہد سندر سین[۱۴۰۸] شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطحِ زمین کفیدہ چشمۂ آبے ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را دریک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را "اولرناگ" می گویند پیشتر مشہور وہا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ در عہد راجۂ اونتی ورما[۱۴۰۹] سموت ۹۴ بشبانہ زلزلۂ عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعرِ دریای بہت غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطحِ زمین را تا مقام زیچ بارہ غرقِ سیلاب نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سُوءِ دانا سنگہای کوہ از قعرِ آب کشیدہ آب را بدر رُو دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاہ[۱۴۱۰] سنہ ۹۰۷ھ ۱۲ ماہ اسوج پاسے از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلقِ خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بُود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسمٰعیل شاہ[۱۴۱۱] سنہ ۹۶۰ھ زلزلۂ سخت واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بُود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

[۱۴۰۸] (۲۰۸۲ ق م — ۲۰۴۱ ق م)

[۱۴۰۹] ۶۸۵۵ — ۶۸۸۳ء ؛ [۱۴۱۰] ۶۱۵۰۱ء ؛ [۱۴۱۱] ۶۱۵۵۲ء ؛

و خانه‌ها با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف‌های وسیع ظاہر شد و بعضے سرچشمه‌های قدیم غایب گشته سرنو چشمه‌ها جوشید تا عرصۂ یک هفته یک زلزله در جنبش بُود و تا دو ماه زمین قرار گرفت حالات عجیبه رُوداد۔ حی گویند در پرگنۂ آڈون متصل ننده مرگ حسن پوره و حسین پوره نام دو موضع بر کنارۂ دریای ویشو مقابل یک دیگر به مسافت یک میل بُودند نیم شبے زمین معمورۂ هر دو ده متغیر گشته بجای حسین پوره حسن پوره رسیده و بمقام حسن پوره حسین پوره پدیدار شد۔ چنانچه الحال زمین زرعی حسین پوره بطرف حسن پوره است و آراضی باشندگان حسن پوره بجانب حسین پوره واقع میان هر دو ده دریای ویشو می گذرد۔ این سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنۂ کامراج ضلع ناور کوه پاره غلطیده شش صد کس هلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عهد حکومت سیف خان ۱۰۸۰ھ ۱۴۱۲ھ ۳ ماه صفر حادثۂ زلزله رُوداد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گهواره در تزلزل و حرکت بُود لیکن چندان نقصان جان نه رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایام صوبه گی ابراهیم خان ۱۴۱۳ھ اولاً سیلاب طغیانی نمود بعد آں به حادثۂ زلزله سخت خانها برباد رفت و جان‌ها به قضا پیوست مدتے مدید به مداومت زلزله احوال مردم در تزلزل بُود۔ مردماں زلزله خانه‌ها جداگانه

۱۴۱۲ھ ۱۶۶۹ء ؛

۱۴۱۳ھ ابراهیم خاں صوبیدار کشمیر در عهد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاه غازی بود۔ باوقات مختلف چهار مرتبه (اولاً در ۱۶۶۲ء و ثانیاً از ۱۶۷۸ء تا ۱۶۸۶ء و ثالثاً از ۱۷۰۱ء تا ۱۷۰۶ء و رابعاً در ۱۷۰۹ء بعهد محمد معظم شاه بهادر) صوبیدار کشمیر شد سانحه متذکره در سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء واقع شد چنانکه از تاریخ این زلزله مفهوم می شود ؛

تیار کردہ بودند" طغیان بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلیر خان ۱۱۴۸ھ (۱۱۹۲ھ) ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبری بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ ایں زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ ایں زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون وزلزلوا زلزالا شدیدا) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایام حکومت کریم داد خان ۱۱۹۳ھ (۱۲۱۵ھ) ساحت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان ۱۱۹۹ھ (۱۲۱۶ھ) بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متراکم بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبد اللہ خان ۱۲۱۸ھ (۱۲۱۷ھ) پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۲۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ ۱۷۳۶ع ‌‌‌ ۱۲۱۵ھ ۱۷۷۹ع

۱۲۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ع۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درانی از ابتدا ۱۷۸۳ع لغایت ۱۷۸۵ع

۱۲۱۷ھ مطابق ۲۷ اپریل روز چہار شنبہ ۱۸۰۳ع

درگذشت و خانقاہ معلّٰے راکلس کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ ۱۴۱۸ پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شور محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدار البقا درگذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّٰے راکلس کنگرۂ بام بر زمین افتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدّت بود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ ۱۲۸۰ھ ۱۴۱۹ سمت ۱۹۲۰ ب بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں ۱۴۲۰ بوقت پاس آخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومت رنبیر سنگھ ۱۳۰۲ھ سمت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان ۱۴۲۱ در شب برات بوقت ۳ بجے صبح۔ ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست بواقعہ جنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپور و بارہ مولہ و حدود بانگل ۱۴۲۲ و کروہن ۱۴۲۳ زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ درآں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ ۱۸۲۸ء ؎

۱۴۱۹ مطابق ۱۸۶۳ء ؎

۱۴۲۰ بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ؎

۱۴۲۱ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ ۱۸۸۵ء ؎

۱۴۲۲ بانگل پرگنہ ایست در کامراج (مغربی کشمیر) این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

۱۴۲۳ ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جا ہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔
و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی که به قول حکما باعث زلزله است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب جہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و به صدمہ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا به طوالت ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جا ہا تبدّل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ از جا برکندہ مابقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر به جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔
و در بعض دیہات حادثہ زلزله محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدّت بیشتر داشت که درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہاردہ ماہ اثرش باقی بود مرداں در صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔
و به وقوع ایں حادثہ در کُل قلمروِ کشمیر سی و پنج ہزار [۳۵۰۰۰] جاندار بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستانِ کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید که به ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعہ سخت تر زلزله می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وتر بُنل) [۱۲۸۴] مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را از بابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیہ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و چکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید شب برات = "طغیان کبیر"[۱۴۲۵] تاریخ است۔

سیلاب ہای کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار غلطیدہ سرچشمۂ اولرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا بیج بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایّام سلطنت راجہ دُرلب درون[۱۴۲۷] ۱۴[۱۴۲۸] سنہ بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ سدّ و تالن مرگ کہ

۱۴۲۴ صحیح "تر بنبول" ترکیب کشمیر یست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ "تر" بمعنے شمال و "بنبول" بمعنے زلزلہ و این جا مراد زلزلۂ شدید است ۞

۱۴۲۵ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال ۱۸۲۸ء رونما شد۔ بروئنش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکّان آنہا بہ ہمان وقت زندہ مدفون شدند ۞

۱۴۲۶ یعنی بعہد راجہ سندرسین (۲۰۴۱ ق م - ۲۰۸۲ ق م) ۞

۱۴۲۷ دُرلا بھوردھن (۶۲۷ء --- ۶۶۳ء)

۱۴۲۸ مطابق ۶۳۵ء ۞

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تالن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت ۴۷۶[۱۴۲۹] سنہ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در للتہ پور دولت خانۂ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما سنہ ۹۳۶ ب[۱۴۳۰] حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھہ سنہ ۱۰۱۵ ب[۱۴۳۱] واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین سنہ ۱۴۳۹[۱۴۳۲] ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک سنہ ۹۸۲ ھ[۱۴۳۳] در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان سنہ ۱۰۸۹ ھ[۱۴۳۴] خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)؀

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء)؀ ۱۴۳۱ھ مطابق ۸/ ۹۱۷ء؀

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء؀

۱۴۳۳ھ مطابق ۵/ ۱۵۷۴ء؀

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء؀

طغیان نہم۔ در ایام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ (۱۴۳۵ھ) بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد۔ عمارات و محصولات تلف شد۔

طغیان دہم۔ در وقت دِل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ (۱۴۳۶ھ) سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہ ہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدتے آب موجود بود۔

طغیان یازدہم۔ در ایام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۹۰ھ (۱۴۳۷ھ) بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان ملک = تاریخ است۔

طغیان دوازدہم۔ در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ (۱۴۳۸ھ) طوفان آب پلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد۔

طغیان سیزدہم۔ در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ (۱۴۳۹ھ) دریای بہت طغیانی شدہ سدِّ قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصّۂ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد۔

طغیان چہاردہم۔ در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ (۱۴۴۰ھ) دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد۔

طغیان پانزدہم۔ در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ (۱۴۴۱ھ) پل کھنہ بل و بجبارہ و پانپور و امیرا کدل فرو ریخت۔

طغیان شانزدہم۔ در حکمرانی شیخ غلام محی الدین (۱۴۴۲ھ) سدِّ قاضی زادہ

۱۴۳۵ھ ۱۷۳۰ء؛ ۱۴۳۶ھ ۱۷۳۵/۶ء؛ ۱۴۳۷ھ ۱۷۷۶ء؛
۱۴۳۸ھ ۱۷۷۰ء؛ ۱۴۳۹ھ ۱۷۸۷/۸ء؛ ۱۴۴۰ھ ۱۷۹۹/۱۸۰۰ء
۱۴۴۱ھ ۱۸۳۶/۷ء؛ ۱۴۴۲ھ در سال ۱۸۴۱ء؛

ترقیده ضلع خانیار و رعناواری تلف شد - از فتح کدل تا سنیل شش پل ویران ساخت هفت روز بارش بود -

واقعات آتش

اشتعال اول - وقتیکه راجه پرورسین ۱۴۴۳ شهر سرینگر معمور ساخت گویندسی و شش لک خانه آباد شده بود - ناگاه به حادثه آتش سمت شمالی کوه ماران نصف شهر سوخته خاکستر گردید چنانچه دریں زمان پنج شش درعه زمین حفر کرده خاک سرخی که نمونهٔ همان آتش است مردمان همی کشند -

اشتعال دوم - راجه للتادت در ایام حکومت خود راجهٔ بنگاله را برخلاف عهد بقتل رسانید و کسان او آمده با للتادت محاربهٔ عظیم نموده نیمهٔ شهر را آتش کشیده دو بت خانه بزرگ ویران کردند -

اشتعال سوم - در حکمرانی راجه ابهی مینو ۱۴۴۴ سنه ۳۸ ب بسیارے از محلات شهر به حادثهٔ آتش برهم شد راجه ننده گپت تجدید تعمیر آں نموده شهر آباد ساخت -

اشتعال چهارم - در زمان حکومت سهه دیو ۱۴۴۵ سنه ۷۰۶ هجری ذوالقدر خان بمعهٔ هفتاد و دو هزار سوار در کشمیر آمده تمامی شهر را آتش کشیده مشتعل گردانید و ساکنان شهر را قتل عام کرده ملک بے چراغ نمود -

۱۴۴۳ راجه پرورسین دوم ۶۵۵ ؛

۱۴۴۴ (۶۹۵۸ —— ۶۹۷۲) ؛

۱۴۴۵ ۶۱۳۲۲ ؛

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصۂ سنہ ۹۰۰ھ[۱] مدة العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ[۲] در محلہ اسکندر پورہ تا علاء الدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلّٰی ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایّام حکومت دلاور خان سنہ ۱۰۲۹ھ[۳] در اسکندر پورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوخت شدند مسجد جامع دوبارہ با خاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۱۰۸۶ھ[۴] از کادہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ با خاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۱۱۲۳ھ[۵] بعد حادثۂ سیلاب از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ پلّہ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:- پارۂ زآتش ببرد و پارۂ از آب برد۔

اشتعال دہم:- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ[۶] آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ بود غرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

---

[۱] ۱۴۴۶ھ مطابق ۳ ۱۴۹ء؛ [۲] ۱۴۴۷ھ ۱۴۸۰ء؛ [۳] ۱۴۴۸ھ ۱۶۲۰ء؛ [۴] ۱۴۴۹ھ ۱۶۷۵ء؛ [۵] ۱۴۵۰ھ ۱۷۱۱ء؛ [۶] ۱۴۵۱ھ ۱۷۳۷ء؛

آتش کشیدہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعال یازدہم ۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان ۱۱۵۲ھ فخر الدولہ از طرف نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ درین جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آن بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعال دوازدہم ۔ در نظامت منصور خان ۱۱۵۸ھ ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیان متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعال سیزدہم ۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلّہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ ری داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔ ۱۲۵۴ھ

اشتعال چہاردہم ۔ در زمان تظلم آزاد خان ۱۱۹۹ھ در محلہ ٹینکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعال پانزدہم ۔ در عہد عبداللہ خان ۱۲۱۵ھ از محلہ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۲۵۲ھ ۱۷۳۹ء ؛ ۱۲۵۳ھ ۱۷۴۵ء ؛ ۱۲۵۴ھ این اشتعال در ۱۷۴۲ء رونما شد۔ ؛ ۱۲۵۵ھ ۱۷۸۵/۶ء ؛ ۱۲۵۶ھ ۱۸۰۰/۱ء ؛

اشتعال شانزدہم ۔ در زمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۶ھ [۱] از محلہ ٹینگی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلہ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم ۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ [۲] باز در محلہ ٹینگی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت ۔

اشتعال ہجدہم ۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ [۳] در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود ۔ مدّت شش ماہ تابستان بارش باراں موقوف شد در شہر و دہ ہزار ہا خانہ سوخت شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود ۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بھادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نہ مرتبہ خانہ ہای اہل تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند ۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرّا نمی کنند ۔ امّا گروہ شیعۂ کشمیر در تعصّب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند :۔ بیت ۔ دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سنّی بلخ و شیعۂ کشمیر ۔ کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شنعت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند ۔ موجب آن سنّیاں را آتش تعصّب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دودمانہای ایشاں دود ہمی کشند ۔ بیت :۔

[۱] ۱۲۵۷ھ / ۱۸۵۰ء ؛
[۲] ۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء ؛
[۳] ۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء ؛

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جو ز جو

تاراج اوّل۔ در سنہ ۹۵۵ھ[۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ[۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در چڈی بل بود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سرگین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی[۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ ۱۵۴۸ء

۱۴۶۱ عیدی رینہ پسر موسیٰ رینہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ بامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعدِ انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در سنہ ۱۵۵۱ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چھاپ مطبع نولکشور لکھنؤ) چنیں می نویسد:—

"طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش به خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خودمی ساخت میرزا حیدر اورا بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا"[۱] گفتہ اند:۔

تاراج دوم۔ در ۹۹۴ھ[۲] وقتے کہ میرزا قاسم خان باعساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر درہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ درہیرپورہ پیش قدمی ساخت۔ سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ باہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و برسیدن ایں جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زنداں داشتہ بود از حبس کشیدہ اند۔ و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند۔ لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیبند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند بایں نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند۔ قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

[۱] ۹۶۳ھ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء [۲] ۹۶۴ھ ۱۵۸۵ء

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبلہ کردہ شیعہ ہا بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آن ہا بباد دادہ از راہ پونچھ مفرور شدہ با فوج اکبر شاہ پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عہد حکومت ظفر خان ۹۷۵ھ مردمان شہر برای توت خوری در مایہ سومپر رفتہ بودند۔ درمیان شیعہ سنی نزاع افتاد شیعہ ہا از روی بے پروائی سب صحابۂ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابو القاسم مرافعہ کردہ اعلام شرعی بہ نام سابیان گرفتند۔ صوبدار کہ از اہل تشیع بود در احضار آن ہا مساہلہ نمود و مردم عام بشورش آمدہ بعضے خانہای شیعہ را غارت کردہ بسوزانیدند۔ خواجہ خاوند محمود کہ از خاندان

۱۵۶۵ء ؛ ۹۷۵ھ

۱۵۶۶ء حضرت ایشان خواجہ خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشان میر سید شریف است کہ بہ پنج واسطہ بحضرت قطب الابرار خواجہ علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول بہ کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرمودہ متوجہ بہ ہندوستان شدند و در انجا نیز مردم را مستفیض نمودہ باز بہ کشمیر مراجعت فرمودند در محلۂ کہ این وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاہ و اصل آن مکان خانۂ حسین شاہ پادشاہ کشمیر بودہ است تعلق بہ خادمان حضرت خواجہ گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چون روز بروز رواج طریقہ در تزاید شد ارادہ خانقاہ وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاہ حضرت میر ویسی بابا در اشم بہ جنبش بر داشتہ آوردہ درین موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیامد۔ و انجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاہور توطن فرمودہ مرشد السالکین (بقیہ بر صفحہ دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۲۶۷] برآمدہ نشستند ازیں رو ناظم صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن درضمن مفسدئی[۱۲۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی رفت و بعد زیارت مقابر شاہ جہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ درعہد ابراہیم خان سنہ ۹۶[۱۲۶۹] در محلہ حسن آباد عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک شیعی خصومت و نزاع نمودہ درحق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی درپناہ ابراہیم خان کہ شیعہ بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں حرکت فدائی خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد برآمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ بہ کشمیر فرستادہ درسال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔

(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ ـ ۱۳۹)

۱۲۶۷ہ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہ پل رام باغ ؛ ۱۲۶۸ہ مراد ازیں "مفسدے" ظفرخان صوبیدار کشمیر است۔

(ایضاً ص ۱۳۸) ؛ ۱۲۶۹ہ ۱۶۸۲ء ؛

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار ترک آمد و رفت نمود و ملّا محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و وقایع نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی باندے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام باین رعب و ہراس از شورش باز ماندہ حقیقت حال بگوش عالم گیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات بازگشت بوطن رسیدند۔ [۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان [۱۴۷۱] سنہ ۱۱۳۲ کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶۔

[۱۴۷۱] ۱۷۱۹ء۔

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملّا عبد النبی ملقب بہ محتوی خان
کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ
بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر بہ منصب و جاگیر یافتہ
با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام
حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادف موضع چندرہ سیر
کہ در نفاذ جاگیر او بود شخص نمود پنڈت مزبور برای رفع بعض قصور و فتور آں
آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند از و استدعای رسوم
نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ با ہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار
بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ
انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگی
پنڈتان زیادہ تر ازان بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای
تنبیہ فرقۂ پنڈتان قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار
بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار برسر نہ بندند۔ سوم بجای پاپوش پولہ در
پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

آنگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہل
ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ متصدیاں
و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات
ملّا نہ شدند۔ لیکن سخن بدست عوام افتادہ بود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ
برای اذن احکامات مجوزہ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

[۱۴۷۲] ابو النصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالمگیر
بادشاہ غازیؒ (واقعات کشمیر ۲۱۱ و ۲۱۲)

نمود عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکام بر بام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب ملکنت وصراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت وقصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش در صراف کدل بجای داغشال معروف بود۔ دراں ایام عبرت انجام سوارہ در راہ می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناہ گرفت و برای محافظت خانماں ومال وجان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ رجعت بخانہ نمود۔ دراثنای راہ مردم عوام بنابر زجر و توہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بمعاونت او پای استقامت افشردہ بجہت تخویف عوام صمصام ازنیام برکشیدند وہجومیان را ترس وترہیب دادہ آشوبے برداشتند ازیں غوغا مردم قلاش واوباش بشورش آمدہ سپاہاں رایکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح ومضروب ساختہ برخانمان او ریختند ومال ومتاع و اسباب وخانۂ او بغارت بردہ قصر ودوکانش را دریک آں خاکستر نمودند۔ گوبند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات داد ومعاملۂ مرداں واسناد وحجت ہای دام داراں کہ از بیست وچہار لک افزوں بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہرکس را بحل نمودہ از جان درگذشت بعد دریں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہر سو آتش کشیدند ومال ومتاع واسباب ودولت آں ہا بہ غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را دست وپا گم گشتہ بہمت ومشورۂ متصدیان افواج شاہی را برائے تنبیہ ہجومیاں وگرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلّٰے

بالای طاق پنہان مانده بُود و فوج شاهی در نایدکدل و صراف کدل سرکشیده تخویف و ترهیب مردمان می کردند۔ لیکن مردم عوام به غیرت آمده در بازار قلاش پوره فوج شاهی را تباهی نمودند۔ یک طرف هجومیان بآهنگ جنگ از معبر کوچه های تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیده لشکریان را از گوله های سنگ می زدند یک طرف بازاریان از جان برخاسته سنگ های ترازو و احجار نمک و غیره برسر سپاهان بے محابا می کوفتند۔ یک طرف زنان و طفلان از دریچه و ایوان و بام خانها سنگ باران افشانده هاون و شالی کوب و باسن های[۱۴۷۳] سفالین که از خاکستر پُرکرده بُودند بر فرق هنر بران و ببران جنگی انداخته بے جان می کردند۔

میگویند که دو عورت نردبان خانه کشان کشان بالای بام رسانیده بر تارک سرکشان انداخته هفت کس از جان گذرانیدند۔ دران حالت احوال قیامت برپا شده شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاهی را بر جسر نایدکدل هجوم شده آنقدر سپاهان در ناله مار غرق شدند که آبش مسدود گردید و از هر سو آتش عظیم واقع شده محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمهٔ اژدهای نار گشته فوج شاهی را شکست عظیم رسید۔ و میر احمد خان را عمل سست گردید۔ ماجرای این بلوای جانکاه به سمع بادشاه رسیده عنایت الله خان که از جانب پادشاه ناظم صوبه مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبه معزول کرده عبدالله خان ده بیدی را خلعت نظامت خطهٔ کشمیر پوشید و از دست او تنبیه عوام و تمشیت احکام ملکی نه شده هرج و مرج بدستور ماند و تباهی و خرابی روز افزون گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را متصرف و منتظم شده متمردان و باغیان را خیره سری افزود۔ آنگاه از جانب عنایت الله خان

[۱۴۷۳] باسن لفظ هندی به معنے ظرف خاکی۔ جمع باسن ها۔

مومن خان حاکم صوبه مقرر شده مشار الیه در هیره پوره رسیده بود که محتوی خان بغرض ملاقات در خانه شاپور خان بخشی که از اهل تشیع بود عجلت نمود. در انجا سید اطهر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باهمدیگر گنگاش کرده محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چهارشنبه آخر روز ۲۱ ماه ذیقعده ۱۱۳۲ھ [۱۱۷۴ھ] بقتل رسانیدند [۱۱۷۵ھ]. و روز دیگر عوام بشورش آمده برسر محله جڈی بل ریختند مردم شیعه که در ایّام فساد با اهل هنود اتحاد و اتفاق کرده مورچال عظیمی بسته مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متهم گشته هجومیان برسر آنها تاخته بهرجا نهب و غارت ساخته خانمان آنها در مهلکهٔ آتش انداخته از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایسته پردهٔ ننگ و ناموس آنها دریده نامه های خود سیاه کردند و در محله جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاه میر شمس عراقی پناه گزین شده دروازه مسدود کرده بودند. اهل فساد از باز پرس یوم التناد نترسیده خانقاه مذکوره را از روی عناد آتش کشیده ماهرویان سیمین بدن را بباد داده طفلان بے گناه را خاکستر نمودند. العظمة لله این چنین حادثهٔ تباه و واقعه جانکاه برمردمان شیعه گاهے بعمل نیامده بود که در عرصهٔ یک پهر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آنها تباه گشت.

بعد ازاں هجومیاں ملا اشرف الدین پسر محتوی خان که در واقعهٔ فساد پدر مخفی شده بود برآورده بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند. همدراں روز مومن خان وارد شهر گشته فتنه و فساد و بغی و عناد زیاده از سابقه

۱۱۷۴ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۷۶۰ء؛ ۱۱۷۵ھ بقول خواجه محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

"شهید سر گذشت شیخ الاسلام" بتتمیه تاریخ ایشان ست

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبد الصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد۔ مشار الیہ تا ورودِ خود عبد اللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق امورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بود تا کہ در ماہ محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خر دجال آمد از لاہور" ۱۱۳۴ھ ملا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از ناید کدل تا خواجہ یار بل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تمشیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانۂ حضور گشت۔

تاراج ششم۔ در ایام حکومت برکات خان[۱۴۷۷] ۱۱۵۶ھ ببر اللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ چڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

[۱۴۷۶] از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء – ۱۷۲۳ء) ؛ [۱۴۷۷] ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء ؛

[۱۴۷۸] بقول صاحب نگارستان کشمیر من ۲۰۸ ابد واقعہ در ایام حکومت نواب اسعد یار خان صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء تا ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابو البرکات خان نایبش بود رونما گردید ؛ ۱۰۸۱۹ ۹۸۶۱ھ

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساختند۔ عاقبت ابوالبرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرونگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش" [۱۴۷۹] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان [۱۴۸۰] مردماں برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہائی جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب [۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبداللہ خان [۱۴۸۲] سنہ ۱۲۱۶ و

۱۴۷۹ سنہ ۱۱۸۸ھ = ۱۷۷۴ء ؛

۱۴۸۰ سنہ بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

۱۴۸۱ سنہ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولی داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ سنہ ۱۸۰۱ء ؛

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں این است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و درمرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آن ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمان آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آن ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ در نظامت بہمان سنگھ سنہ ۱۲۸۴ ۱۲۴۶ ۱۲۸۳ھ بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخان چنیں بیان سازند کہ در تالاب "نوشحال سر" لوخ زارے کہ معروفست گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای بڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصۂ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیان را ایں حرکت دشوار آمد تاکہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہمان سنگھ حکم داد کہ بوریا ہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہمان سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہمان سنگھ دو نفر سیاہاں

۱۲۸۳ھ بہمان سنگھ اردلی ؛ ۱۲۸۴ھ ۔ ۱۸۳۰ء ؛

ہمراہ دادہ فرمود کہ بوریاہای مسجد از ماتم سرا کشیدہ در مسجد جامع برسانند۔ سنیاں بہ اعانت سپاہاں در ماتم سرا دست انداز بوریہ ہا شدہ بودند اہل شیعہ بہ شورش آمدہ آتش جنگ و جدل افروختہ سنیاں را ردّ و بدل گفتند۔ ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیدہ خانہای شیعہ ہا را بہ آتش افروختند۔ اندوختۂ آن ہا از مال و متاع و اسباب تمام بہ غارت بردہ در یک دوپہر با خاک فنا آمیختند و پردۂ ننگ و ناموس آن ہا درید۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاہ بعض نسوان را بہ خنجر کشیدہ ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در ۱۲۸۹ھ/۱۴۸۵ سمت ۱۹۲۹ب بہ عمل آمدہ۔ وجہ این است کہ دریں سال دو سہ ماہ آتش وبا دریں ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمۂ اجل گشت دراں اثنا مرداں در مساجد و خانقاہ برائے دفع این بلا بہ خدا التجا می کردند۔ اہل شیعہ در محلہ مدین صاحب متصل خانقاہ بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں انداختہ بہ سجود و رکوع در آن جا قیام می کردند و سنیاں را این سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماہ رجب ۱۴۸۶ روز عرس سید محمد مدنی خاص و عام باز دحام تمام

۱۴۸۵ھ ۱۸۷۲ء

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سرہ بود۔ بالاتفاق ایلچئی امیر تیمور در عہد سلطان سکندر بہ کشمیر آمدہ چوں گوشۂ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداخت۔ اما برائے ادائے بعض عہود باز توجہ بولایت ماوراء النہر فرمود و زود مراجعت نمودہ با اہل و عیال در محلۂ رانیواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد بہ زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس بہ قدوم جوار خود راضی کرد (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوارہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند۔ اما میاں خروج کردہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلےٰ استغاثہ نمودند۔ و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد۔ بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے[١] صبح خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہ نواخت (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت۔

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بود۔ پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند۔ روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و درہمیں اثنا رحلت فرمود۔ و در عوالی نوشہرہ آسود۔ زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع مالہ سو پرگنۂ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود۔ اقرب بصدق روایت آخیرہ است۔ تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ـــــ ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنی مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)

[١] ۱۲۸۰ھ "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ۞

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محدباں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برخے بہ اہل تشیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ہا مور شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا «جگر سوخت»[۱۴۸۹ھ]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی دہالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ء و ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ ایں قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلہ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔

[۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء

حادثات متفرقه

درعہد راجہ مرہن دیو دکامن دیو سنه ۵۶ کلجوگ بربلندی چکدر متصل زیج باره ماری عظیم الجثه از آسمان افتاد که تا دو روز متحرک بُود و تا مدّت یک سال لاشه او ضایع نه گشت۔

ایضاً درعہد راجه اندھ یدشٹر سنه ۲۸۳۸ کلجوگ زیر دامن غربی کوه ہرموکٹه درحالت شدّت برف و رعد و تگرگ و صاعقه آن قدر باران سخت در دو سه ساعت شبانه بارید که از پرگنه کوہیامه [۱۴۹۰] یازده قریه مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساحت دہات مذکوره سه چہار درعه زمین ہم برداشته خاک آن در بحیرهٔ ولر به نیسانید و سنگ زار ی ظاہر گردانید۔

ایضاً در سنه ۷۲۴ھ [۱۴۹۱] ذوالقدر خان ترک که از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار بر کشمیر یورش آورده تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت برده ملک بی چراغ فرمود و بعد عرصهٔ شش ماه قصد مراجعت کرده از راه گھوڑی بمع پنجاه ہزار نفر محبوسان این دیار در ماه مگھر و پوه [۱۴۹۲] روانه شد و بالای کوه رسیده آن قدر برف بارید که ازان ہا یکے بابت پیغام زنده نماند۔

ایضاً۔ در سنه ۹۲۳ھ [۱۴۹۳] جماعهٔ از اہل ہنود بر وقت موعود استخوان ہای مُردگان گرفته به ہرموکٹه گنگا رفتند و بالای کوه مہالشه مرگ شبانه به آواز غول برخاسته کوچ کردند و در تاریکی شب راه گم کرده قریب نُه ہزار کس زن و مرد از بالای کوه

۱۴۹۰ھ پرگنهٔ کوہیامه یکے از پرگنات درکامراج کشمیر غربی)

۱۴۹۱ھ مطابق ۱۳۲۳ء :

۱۴۹۲ھ مطابق ماه نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی :

۱۴۹۳ھ مطابق ۱۵۱۷ء :

ہیپ رڈن کہ سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا بہ زیر افتادند و تباہ شدند۔

ایضاً در سنہ ۱۰۲۴ھ[۱۴۹۴] در نواحی شوپیان ہم چنیں بہ سبب شدّت بارشِ باران متصل کوہ پیر پنچال کوہ پارہ بر فرق آں رود خانہ مثل آبشارے بہ زیر می افتاد از بیخ برکندہ در پرگنہ شاورہ منتشر ساخت۔

ایضاً۔ در عہد شاہجہان سنہ ۱۰۵۵ھ[۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنہ آڈون[۱۴۹۶] ہنگام ہیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبار ناک شد یک لختہ از آسمان اُفتاد کہ طول آں ہفتاد درعہ و عرض آں سی درعہ و ضخامت آں ہفت و نیم درعہ بُود و تا دو سہ روز ذوبان یافت۔

ایضاً در عہد جہانگیر شاہ سنہ ۱۰۲۶ھ[۱۴۹۷] در موضع پانپور[۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختر از پشت بہم چسپانیدہ متولد شدند کہ دنداں ہا بر آوردہ بُودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ ہم چنیں واقعات و عجائبات بسیار بہ قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچہ در تاریخ گزیدہ[۱۴۹۹] آوردہ است کہ در قزوین زنے دخترے آورد کہ

۱۴۹۴ھ مطابق ۱۶۱۵ء ؛

۱۴۹۵ھ مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛

۱۴۹۶ھ پرگنہ آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۱۴۹۷ھ مطابق ۱۶۱۶ء ؛

۱۴۹۸ھ پانپور قصبہ ایست مشہور بر کنار رود جہلم بہ شاہراہ جموں و کشمیر ہفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجہ اجتا سنہ ۸۱۲ء تا سنہ ۸۴۹ء بنا کردہ شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشہور آفاق است ؛

۱۴۹۹ھ تاریخ گزیدہ مصنفہ حمد اللہ مستوفی در سنہ ۷۳۰ھ (۷۳۰/ ۱۳۲۹ء) بنام خواجہ غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل اللہ نوشتہ شدہ است۔ بنائے ایں تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل اللہ مزبور الذکر است و بلحاظ عناوین بہ شش ابواب درج ذیل منقسم است :-

باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

نیمۂ زیرین او بہ شکل دختراں بُود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بُود و یک سر کہ بیش از سرِ دیگر بمرد و آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بُود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابوسعید[۱] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بُود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ اُو تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیریں نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۲] ایں

(مُسلسل) باب دوم در بیان شاہانِ ایران پیشتر از اسلام۔

بابِ سوم۔ از ابتدای پیغمبر اسلام صلعم لغایت عہد بنی عباس؛

بابِ چہارم۔ در بیان دودمانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول؛

بابِ پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قرّاء حدیث و قرآن شعراء عصر؛

بابِ ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی اسبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ براون کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ع) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنّفہ سی۔ اے سٹوری۔ حصّۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱] یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ع — ۱۳۳۵ع)

[۲] سلطان شمس الدین التمش متوفی سنہ ۶۳۳ھ مطابق سنہ ۱۲۳۶ع؛

نوع کسے را بدند و اورا دخترے شد بنز برہمیں ہیئت بود و سلطان اورا نزد مستنصر عباسی فرستاد۔ [۱۵۰۲]

ایضاً۔ در عہد الجایتو [۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار زرد کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتیں از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بود کہ اورا در حالت زفاف بہ زور دخول شوہر رجولیت پیدا شدہ زن خواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را بہ شگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامہ قطب الدین [۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی [۱۵۰۵] در تاریخ خود گفتہ کہ در سنہ ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی سنہ ۱۲۴۲ء ؛

۱۵۰۳ مراد از محمد خدا بندہ الجایتو متوفی سنہ ۱۳۱۶ء است ؛

۱۵۰۴ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک سنہ ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری سنہ ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

۱۵۰۵ بر صفحہ دیگر

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرتضوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابو علی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالی جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہٗ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالیٔ آں حوالی آواز عظیم شنیدند او را قطعہٗ بریدہ نزد والیٔ جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی[۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ عبداللہ بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود نسبت ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے استاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مورخاں ۷۶۸ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن' روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین' خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر' و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا ۱ھ لغایت ۷۲۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ این کتاب خیلے دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است:

۱۵۰۶ یعنی ابو علی سینا (۳۷۳ھ ــ ۴۲۷ھ = ۹۸۳ء ــ ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبہٗ بود در گوشہٗ جنوب بحر خضر (کیسپین). بہ فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود:

(جامع اللغات اردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ (۳۵۷ھ ــ ۴۲۱ھ = ۹۶۷ء ــ ۱۰۳۰ء)

تیشے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسمان بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[1509] گفتہ کہ در سنہ ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در سنہ ۶۴۶ھ[1510] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[1511] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعد ازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا برآمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان[1512] اویس در سنہ ۷۶۰ھ بارشے مفرط در

[1509] ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان سنہ ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون سنہ ۱۲۰۱ء ؛

[1510] ۱۲۴۸ء

[1511] یعنی المطیع باللہ متوفی سنہ ۳۶۳ ہجری مطابق سنہ ۹۷۴ء ؛

[1512] سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب سنہ ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در سنہ ۱۳۷۴ء مطابق سنہ ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانحہ شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۶۲۷ھ (۱۵۱۳ء) در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال در ۱۲۸۸ ہجری (۱۵۱۴ء) سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہاردہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و بجز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹ ہجری (۱۵۱۵ء) بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان (۱۵۱۶ء) ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد کہ زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدن سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) توزدہ سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بر نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳ء مطابق ۶۷۸۳ ؎

۱۵۱۴ء مطابق ۱۸۷۱ء ؎

۱۵۱۵ء ۱۸۷۲ء ؎

۱۵۱۶ء غالباً "جاپان" ؎

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و در وے آوازے بود مثل دویدنِ گوسالہ ہا ہفدہ درخت از صدمۂ آن از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم گرد و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیر ہا خشک کرد و سنگہائے گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری ۷ ماہ پارچ آنقدر پرندۂ خورد مثل کیک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد غائب شدند۔ و درمقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق جنوبی شعلۂ کلان تر از ماہ بر آمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز از ستارگان ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست[۱۵۱۸] ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعۂ صوبۂ بولیفسویہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز درعرض با امکنہ و بساتین دریک لمحہ زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ھ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۶۴ مربع ؛

۱۵۱۸ھ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرست مدارک و مآخذ

۱- انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا جلد اول طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء

۲- اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف اسپر اورل سٹائین چھاپ سنہ ۱۸۹۹ء

۳- اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کینتھ چھاپ سنہ ۱۹۲۸ء

۴- اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔

۵- الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔

۶- اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابوالفضل بن مبارک ناگوری چھاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۷- امرکوش (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء

۸- ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چھاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء

۹- باغ سلیمان تصنیف ملا سعد اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۷۴ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۰- پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء

۱۱- تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۲- تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔

۱۳- تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین، سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چھاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)

۱۴- تزک جہانگیری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۱۵- تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چھاپ سنہ ۱۹۴۳ء

۱۶- تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۷- تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔

۱۸- تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء -

۱۹- ٹن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء -

۲۰- جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چھاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔

۲۱- جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چھاپ سنہ ۱۹۲۵ء -

۲۲- جیریٹس آئین اکبری جلد دوم چھاپ سنہ ۱۸۹۱ء -

۲۳- چیمبرز انسائیکلو پیڈیا جلد نہم طبع سنہ ۱۹۲۳ء -

۲۴- چہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء -

۲۵- دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۲۶- راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء

۲۷- راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائین۔ چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء -

۲۸- روٹس ان دی ڈسٹرکٹ ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چھاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء

۲۹- سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چھاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء -

۳۰- سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء -

۳۱- سفرنامہ بیرن ہیوجل - چھاپ سنہ ۱۸۴۵ء -

۳۲- سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چھاپ نولکشور پریس لکھنو -

۳۳- سفرنامہ وائن - طبع سنہ ۱۸۶۱ء -

۳۴- سفرنامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل - چھاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء -

۳۵- شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء

۳۶- طبقات اکبری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو -

۳۷- عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چھاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد سنہ ۱۹۲۸ء

۳۸- گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چھاپ نولکشور لکھنو -

۳۹- قرآن کریم -

۴۰- قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی - چھاپ سنہ ۱۹۲۶ء -

۴۱- کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو - سی - ای ٹنڈیل بسکو چھاپ سیلی سروس اینڈ کمپنی لنڈن -

۴۲- کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چھاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء

۴۳- کنگس تزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء -

۴۴- گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشادت چھاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء -

۴۵- گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپارام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی -

۴۶- لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء -

۴۷- مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو -

۴۸- مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی -

۴۹- مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء

۵۰- ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب - چھاپ سنہ ۱۸۷۵ء -

۵۱- نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء -

۵۲- واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چھاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر -

۵۳- ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء -

۵۴- ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء -

۵۵- ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء -

۵۶- ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء -

۵۷- ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو - اے - ایچ - فرانک چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء

فہرست نامہائے کساں

ی

فہرست نامہائے جاہا

الف

پ

د

ز

س

ش

گ

ن

و

ہ

لطفاً

قبل از مطالعہ اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند

م — متن   ح — حاشیہ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱	۱۱ م	مملکت از	مملکت او از
〃	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعاین	تغاین
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
〃	۱۴ م	دفور	وفود
۶	۸ م	سہروردہ	سہروردی
۸	۱ م	عباوت	عبادت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در حصۂ اول
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
〃	۱۶ ح	مہارت نامہ	مہانت نامہ
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
〃	۲ ح	مراد از ویلی آف کشمیر الخ	مراد از انس کشمیر ہینڈ بک مطبوعہ ٹھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکتہ
〃	۱۲ م	بلا غنث	بلاغت
۱۲	۹ م	تمکن	تمکن
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
〃	〃	مدورانہ	مدور اند
〃	۱۸ م	با القسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
〃	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
〃	۱۶ م	بما نند	بمانند
۱۵	۱ م	سکان	بہ سکان
〃	۱۱ م	دوازہ	دوازدہ
۱۹	۱۲ م	سمت	سمت
۲۱	۲۰ م	۷۹/۱۲	۷۹۱۲ میل
۲۲	۳ م	تما کند	تمام مے کند
۲۲	۵ م	گرداۂ	گردۂ
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۱۴ م	دورہ اکند	دورہ می کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکھ	لک
〃	۱۱ م	گردۂ	کردۂ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شس	شش
"	۱۱ م	گرده	گرده
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
"	۷ ح	الٰہ نذیور دریں وقت	آنکہ نذیور دریں ایام ہم
"	۱۱ ح	کنسبری	کنبری
"	۱۵ ح	آنکس عرب بود نا امرشد	آں کس عرب علی نام از ہمراہیان کولمبس بود کہ ایں بشارت
۳۰	۱۵ م	نموده	نمود
"	۱ ح	ایں امر واقع شده	شد
"	"	شده	داد
۳۱	۳ م	برجهاز	کلنبس برجهاز
"	۱۰ م	انگا	آنگاه
۳۳	۱۰ م	گفته شده آں	گفته شد آں
"	۱۲ م	سیاهان	سیاحان
۳۵	" ح	نقشه اوبا	نقشه اروپا
۳۶	۲۰ م	سه کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	متبنی	مبنی
۴۲	۲ ح	میل	×
۵۷	۲ ح	نظرے بعقید علماء طبقات الارض	ایں نظر بعقیده علمائے طبقات الارض
"	۳ ح	ولایات گاندهار	دو لایات گاندهار
۵۸	۹ م	برذند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	همانجا
"	۶ ح	تا امروز از هیچ یکے - الخ	تا امروز کسے بجواب اینها نه نگاشته است
"	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	کانَ
۶۲	۴ ح	. . . .	ویک
۶۳	۹ م	تغنیط	تغلیظ
۶۶	۱۴ م	لحاف	لحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱ م	باسندلارمی پیوندد	باسندلاره پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	یسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیرو
"	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
"	۱۰، ۱۱ ح	نمبره ۷ ے سنه ۱۶۵ه، ۱۶۶ه، ۱۶۷ه بر صفحه ۸۲ ایں نزد ما "قیامت" و نزد "نود" "پرلے" است	ایں نزد ما "قیامت" و نزد هنود "پرلے" است
۸۲	۶ ح	متبعیش	متبعینش
"	۸ ح	هستمبلکا	هستا ملکا
۸۳	۴ ح	کلارمش	کلامش
"	"	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۷ م	ایں دیار	ایں دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعته	جماعت
۹۵	۱۳ م	زیره وڈر	ژیره دڈر
۹۷	۲ م	فراوان	فراوان مردمان
"	۵ م	کنارهٔ تالاب	برکنارهٔ تالاب
"	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
"	"	جائے	جائے
۹۸	۱ ح	سرد	سر
۹۹	۶ م	رمیان	درمیان
"	۱۰ م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
"	۸ ح	سبیل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	پرگنهٔ ماگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	تحت التعاع	تحت الشعاع
"	۶ م	سنابتیاں	سناسیاں
"	۹ م	موضع بولو	موضع بوٹو
۱۰۴	تنبیہ:	در متن بعد سطر ۱ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار- برنگ سبز خالدار می باشد نگین و نکمه هائے قبا ازاں می سازند سنگ خارا بسیار موجود
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
"	۱۷ م	ماروافعی	مار و افعی
۱۰۶	۱۲ م	کان انگشت	کان انکشت
۱۱۲	۱۶ م	جانیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کھہل	کہمل
۱۲۱	۱ ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشث	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهاتم
"	۳ ح	می پرند	می پرانند
۱۲۴	۲ م	حاکساں	حاکمان
"	۸ م		×
"	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند الله
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاکس	انفاس
"	۳ ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	تراود می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکر نیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے وہت است
۱۴۳	۴ ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	شبخ کمان	سنبخ کمان
"	۵ ح	دو راه	دراه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رهائی رهاهند	رهانید
۱۴۷	۲ ح	احقاد بابرا	احفاد بابر
۱۵۴	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکا کشتی
۱۶۴	۸ م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸ م	شگن	اشگن
۱۶۶	۸ ح	در هندی ادرا	در هندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشمک	پخشمک
۱۶۹	۷ ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸ م	در چهارم در سوم خشک	در چهارم سرد، در سوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷ م	بیندوند	هندو بند
〃	۲ ح	مبنی	مبنی
۱۸۱	۷ م	بهی	هی
۱۸۲	۱۱ م	اطوک ا	اطوک ــ میوه آں حفص
۱۸۳	۶ م	۴۷	۲۷
〃	〃	ٹانچه	ڈانچه
۱۸۴	۷ م	گرم و تر	سرد و تر
〃	۲۵ م	انارف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کرده می خورند	آش آرد کرده می خورند
〃	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۹ م	سسته وت	سسته توت
۱۹۰	۶ م	وردایج	ذراریج
〃	۱ ح	جمع ذرد ج ارنج	بزبان اردو نیلی مکهی
۱۹۷	۱۳ م	......	دراس، ۱۵ میل ساحل رودبار
۱۹۸	۱۴ م	تارکند	تا یارکند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
〃	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوه شوپ	کوه شوپ کوری
۲۰۶	۴ ح	نگروٹه	نگروٹه را
۲۰۷	۴ م	آں سری نگر	آں از سرینگر
۲۰۹	۱۹ م	راه و مری	راه کوه مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادراں
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعه	مرزبان آں را در قلعه
۲۱۴	۱۶ م	در	واد
۲۱۵	۶ م	در پانزده یوم ده هزار نفر	پانزده یوم و ده هزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شده
〃	۶ م	یلغار	محاصره
〃	۱۴ م	خلاع	بعطای خلاع
۲۱۸	۲ م	سنه ۱۹۴۹ ب	سنه ۱۹۲۹ ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	سنه ۱۰۴۳	سنه ۱۰۴۲
〃	۴ ح	سنه ۱۰۴۴	سنه ۱۰۴۳
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
〃	۱۲ م	اپل	ریل
۲۲۱	۱۵ م	سـه	سنه ۱۰۴۴
〃	۱۶ م	سـه	سنه ۱۰۴۵
〃	۱۷ م	سـه	سنه ۱۰۴۶
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیراکه
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جهد	بجهت
〃	〃	میثاق	یساق
〃	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
〃	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	و به سبب	وے به سبب
۲۳۵	۲ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
〃	۷ م	جان انستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
〃	۱۰ ح	وادی دریاے (دلستہ)	وادی جهلم
〃	۹ م	. . . . . .	به
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
〃	۱۴ م	سفاکی . . . . بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	دران	درانی
〃	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنهٔ حویلی
〃	۷ م	بتقطیع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهمت کتها بود	برهمت کتها
۲۵۲	۱ ح	پچه	پچون
۲۵۵	۲۰ م	دران	دران جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خورانند	مردار خوارانند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنهٔ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیانی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(سنه ۲۶)	(سنه ۸۸۶)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چهار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م	......	قبہ
〃	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحفۂ	صفحۂ
〃	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرسند	مرشد
〃	۱۱ م	......	باغات صوبداراں
〃	۱ ح	ششش	پرشش
〃	۶ ح	او	رُو
۲۹۹	۱۱ ح	درنوزده	درنورده
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفته بودند	اولین گفته بودند
۳۰۷	۱ ح	نردچهی	نلوچهی
〃	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنالیش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکهی	پل نابدکهی، پل شادی پوره
۳۱۹	۴ ح	درجهے آمد	درجهے آمده بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشته	بود
۳۲۳	۱ ح	همراهش	همراهیش
〃	۱۲ ح	......	پرستیده
۳۲۴	۱ ح	میر سید همدانی	میر سید علی همدانی
〃	۷ ح	—	×
〃	۱۰ ح	......	بیست
〃	۱۱ ح	بقول......	بقول
〃	۱۲ ح	رفتند......	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقره بسم الله	آیتہ بسم الله الرحمن الرحیم
〃	۱۰ ح	ذخیره الملوک	ذخیرة الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد......	متولد گردد۔ سید گفت غلط، بچۂ مادہ برنگ سیاه سفید دم اکنون متولد شود
〃	۲ م	سید فرمود بود	سید فرموده بود
〃	۳ م	باز داشت......	باز داشت تا که
۳۳۲	۱۱ م	چون	چون حضرت
〃	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاه چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیار د	بسیار د خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاه	باز روز

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		در متن بعد سطر پیهارنهم از سهو تاریخ این شعر قلم زد شده است	چو تاریخ بنایش جست گفتا هاتف غیبی نهاد از نو اساسش "بارگه عید قربانی"
״	۱۸ م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹ م	کار بد اینجا رسید	کار به نیکوا انجامید
۳۴۱	۱۳ م	ضخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ ح	عروة الدشقی	عروة الوثقی
״	۱۰ ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ ح	سنه ۱۰۷۵ ه	سنه ۱۱۷۵ ه
۳۴۸	۱۱ م	ممنوع نی باشد	ممنوع می شد
۳۴۹	۱ م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز حضرت میر محمد همدانی
״	۱۰ ح	هشت ونه	هشت یا نه
۳۵۳	۱ م	روز به البشری	وزیر البشری
״	۱۴ م	کنایره	کنگره
۳۵۵	۷ م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲ م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نعز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱ م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵ م	پڑکا	پنڈکا
۳۶۰	۶ م	از بنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳ م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵ م	. . . . . کارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمه کارخانه داران
۳۶۵	۳ م	مد نعه	مدللعه
۳۶۶	۷ م	این صاحب	داین صاحب
۳۶۹	۳ م	چھو لاکر	پنڈت چھو لاکر
۳۷۰	۱ م	بڑکر	بوہلر
۳۷۷	۹ م	موزون ثبت کرده است	موزون محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹ م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵ م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵ م	منحرف شد	منحرف نه شد
״	۱۰ م	بٹ مالو	بته مالو
״	۸ م	بادرپت	بادربت
۳۸۳	۶ م	جنبان	جنپان
۳۸۴	۱۵ م	کشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
״	۱۶ م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲ م	. . . . . .	آباد ساخت
״	۱۴ م	سنه ۱۳۰۳	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴ م	مخلوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵ م	خواجه اکم	خواجه زکم
״	״	ندر	نرندر
״	۱۵ ح	این . . . . . درین	این مذهب، درین
״	۲۰ ح	گامے	گاه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	بر بهاز درجه	پر بهاز درجهٔ
۴۰۲	۵م	وامیں سوامی	ورمیں سوامی
۴۰۳	۴م	پرده گستی	پرده گفتی (کذافی الاصل)
//	//	خندان بھون	خنده بھون
۴۰۴	۱م	میتر	متیره
۴۰۵	۱م	مناور جدید	مناور جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رذالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
//	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزاده	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۴م	می دارند	می داوند
//	۱۷م	کمهار	کمار
۴۲۰	۹م	ماقوم	یاقوم
۴۲۱	۱م	انبار	انبابه
//	۲ح	نورع	نوح
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اندر
//	۱۲ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ح	سه	۱۲۵۰ه
۴۲۸	۲م	خویشاوندی	خویشاوندی
//	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعه و مذهب خود	اربعه را بزور بهرجا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانهاسے	دکانهاسے
۴۴۷	۱۳ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹م	امی رفت	ادمی رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مرده هائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
//	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	۱م	خانه آتش	خانه تلاشی آتش
//	۱۵م	سابقه ...	سابقه مورخان
۴۶۶	۳م	او	اورا
۴۶۸	۱۳م	ازقعر	از قعر
//	۱۴م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸م	پاس اشر	پاس اخیر
۴۸۰	۲م	جوَ (محو) جوَ	جوز جو
۴۸۷	۱۴م	کشتة	گشتة
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	......	وشالی زار راسنگ زا ریسے بهم رسانید
//	۶م	لخته	لخته برف از آسمان

The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

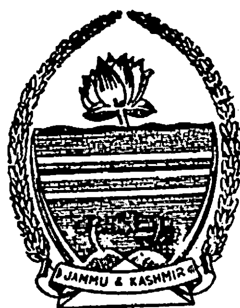
Tarikh-i-Hassan

Vol. I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa"*. It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book "اعجاز غریبه"

بعهد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چهٔت تس اوس جاگیر

"In his times he was the Sheikh of Kashmir; from the Mughal emperors he had received a jagir".

*Printed in Matba-i-Mujaddadi, Amritsar, 1911, P. 97.

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بند کور جٖگیر سونوی
لگوٹی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in "اعجاز غریبہ"

مہ اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ چھوم پنن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in "اعجاز غریبہ"

مہ کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ دیٹھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq*.—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطہ اسرار " (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبہ " (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in اعجاز غریبہ where he says:—

خداوندا ژہ رچھتن ملک کشمیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یم چھہ اندر ظلم مجبور
ژہ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

> *"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم واجلالهم میر ساند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایس کمنام صادر شده بود پر تو ورود ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تمهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید۔ چونکه تا حال کسے ازمورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکئه اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود۔ اُمیدوارم که بنام کسے پندت شاستردان ارشاد صادر شود که نوجب کتاب نیله مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم کرداند۔

احوال ملک نوعیکه بود بدستور۔ بعض رعایا آباد و بعض مفرور۔ خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور۔ بدنامی منتظمان مشهور۔ در آبادی آینده در بعض جاها گمان قصور۔ در پے باقی مالیات فتور۔ بنده در تشریح و توضیح آن معذور۔

زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد۔

عرضی
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities : —

1. " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir* : *Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	.. 30	Years.
2.	Rama Deva	... 69	,,
3.	Vyasa Deva	.. 56	,,
4.	Drona Deva	.. 58	,,
5.	Simha Deva	.. 54	,,
6.	Gopala Chand	.. 13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	... 25	,,
8.	Sukha Deva	.. 44	,,
9.	Ramanand	.. 57	,,
10.	Sandhiman	.. 65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

11.	Marahan Deva	.. 55	years.
12.	Kaman Deva	.. 55	,,
13.	Chandra Deva	.. 52	,,
14.	Anand	.. 28	,,
15.	Drupad Deva	.. 51	,,
16.	Harnam Deva	... 39	,,
17.	Sulkan Deva	.. 28	,,
18.	Sena Dat	.. 17	,,
19.	Mangala Dat	... 39	,,
20.	Kshemendra	.. 66	,,
21.	Bhima Sena	.. 61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	... 46	,,
23.	Sundara Sena	.. 41	,,
24.	Galgandar	.. 45	,,
25.	Bala Deva	.. 53	,,
26.	Nala Sen	.. 25	,,
27.	Gokarna	.. 36	,,
28.	Prahalada	.. 11	,,
29.	Bambur	.. 8	,,
30.	Pratapa Sila	.. 36	,,
31.	Sangrama Chand	... 1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	.. 31	,,
33.	Beram Chand	.. 45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	.. 17	,,
35.	Bhagavant	.. 14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1.	Tunjina	.. 191—234	A. D.
2.	Sarabsena	.. 234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	... 282—319	A. D.
4.	Lachhman	.. 319—352	A. D.
5.	Surak	. 352—403	A. D.
6.	Vajraditya	.. 403—414	A. D.
7.	Ranaditya	.. 414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	.. 474—521	A. D.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*). by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بہارستان شاہی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under :—

وجد پدر مسوداین اوراق کہ ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی
ادھم شدہ ہمراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد
و این بابا حاجی ادھم تاز مان سلطان زین العابدین در قید حیات بود۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says:—

" تا اکنون کہ دویست و ھفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion. He says.—

بہ پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامۂ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ ھ

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. "تاریخ ملک حیدر چادوره" (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

"... در آن هنگام مهرالنسا را جهان گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض خدیو جهان مطاع رسانید این بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آند انها را طلب نموده سرفراز باید کرد.... بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرف استان بوسی اختصاص یافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر بادشاه غازی انتظام یافت بمنصب آدمیانه و بانعام و اکرام شاهانه به لقب چغتائی معزز گشت و حکومت شمیر بپاداش آن خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و امارت آن ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد۔

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ھدایت الله متو " *Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i-Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " *Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بہاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below. It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب قاسم " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " ملتخب التواریخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Turikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co , London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

XXI. " گلدستۂ کشمیر " (*Guldasta-i-Kashmir* by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہان نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الہند " (*Qasis-ul-Hind*). Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات ہند " (*Waqiat-i-Hind*).-- There are three books of the same title detailed below :—

   (*a*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   (*b*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   (*c*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din. 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII, PP 15, 184.

†"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز ,, (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

6. " ناسخ التواریخ "*Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H. = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. 3

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii " واقعات کشمیر " *Waqiat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویہ " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریہ " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Sharh-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالکین " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاریخ شایق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاریخ باغ سلیمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقایع نظامیہ " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسہ بہاءالدین " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama

(b–e) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقیقات امیری " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعہ شیوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of ' Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آہ غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینولکو
هاتف فرخندہ فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت جو
٦٨ ١٢٤٩
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست
١٣١٦
ازپے سال وفات یافت حسن بهشتِ گو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in "Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor, other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.